ولیام گای کار

بەردگەلێکی سەر تەختەی شەترەنج

Pawns in the game

وەرگێڕانی: بەختیار ئەحمەد ساڵح

چاپی یەکەم
2016

ناسنامەی کتێب

- ناوی کتێب: بەردگەلێکی سەرنەختەی شەترەنج
- نوسینی: ولیام گای کار
- وەرگێرانی: بەختیار ئەحمەد ساڵح
- دیزاین و بەرگ: فواد کەولۆسی
- شوێنی چاپ: چاپخانەی گەنج
- ساڵی چاپ: ٢٠١٦
- تیراژ: ١٠٠٠ دانە

لەبەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان ژمارەی سپاردن (١٧٩٦)ی ساڵی ی٢٠١٥ پێدراوە.

پێرست

(ڕیسەکانیان نابێتە پۆشاك و بە کردەوەکانیشیان پۆشتە نابن. کردەوەکانیان گوناهە و دەستەکانیان ستەم ئەکات. پێکانیان بەرەو خراپە هەنگاو هەڵئەهێنێت و پەلە ئەکات لە ڕشتنی خوێن. بیرکردنەوەیان خراپەیە. ڕێگەکانیان زەوت کردن و لەناو بردنە. ڕێگەی ئاشتی نازانن و دادپەروەر نین. ڕێگەی چەوتیان بۆ خۆیان هەڵبژاردووەو هەر کەسێك بیگرێتە بەر ئاشتی بەخۆیەوە نابینێت)

ئەشعیا- ٥٩

پیلان گێڕی جیهانی

دەروازە

ڕیشەی پیلان گێڕی زایۆنیزمی جیهانی بێ باوەڕ:

ئەگەر ئەوەی من پەردەی لەسەر هەڵدەماڵم، ئەو کەسە توشی سەرسوڕمان ئەکات کە ئەم دێڕانە ئەخوێنێتەوە، ئەوا داواکارم لە خوێنەر کە هەست بەکەمی ئەکات کاتێك کە بە ئاشکرا بۆیڕون ئەکەمەوە کەمن لە ساڵی ١٩١١ دەست بەکار بوم بە ئامانجی پەی بردن بەوەی کە چی ڕێگری ئەکات لەوەی کە مرۆڤایەتی بە ئاشتی بژی لە ژێر سایەی ئەو خێروبێرەی کە خوا پێی بەخشیوە؟

تەنها لە ساڵی ١٩٥٠ دا توانیم پەی بەو نهێنیە بەرم کاتێك کە زانیم ئەو شەڕ و شۆڕانەی ژیانمان ژێروژور ئەکات و ئەو بێسەرەوبەرەییەش کە بە بێ هۆ زاڵە بەسەر ژیانماندا هیچ نیە جگە لە پلانێکی ئەهریمەنانەی بەردەوام، ڕەنگە ئەو پیلانە لەو بەشەی گەردون دەستی پێکردبێت کاتێك کە ئەهریمەن ڕەتی کردەوە کە وشەی خوا لەسەرو هەمو شتێکەوە بێت. لە بەهەشتەوە بۆ سەرزەوی. ئەو ڕاستی و بەڵگە حاشا هەڵنەگرە پەرتەوازانەی کە بەدەستم هێنان لە سەرتاسەری جیهاندا پچڕ پچڕ بون و ڕێك نەدەخران ئەمەش بەردەوام بو تا گەیشتمە ئەو ڕاستییە و تێگەیشتم کە زانیاریمان لەگەڵ بونەوەرێك دا نیە کە لە گۆشت و خوێن دروست کرابێت، بەڵکو لەگەڵ هێزی

ڕۆحی و ئەو بیرانەدایە کە لە تاریکیدا کار ئەکات و زاڵە بەسەر زۆرینەی ئەو کەسانەی کە پۆستی گرنگیان بەدەستەوەیە لە جیهاندا. هیچ هەست بەشەرم ناکەم .کاتێك کەدان بەوەدا دەنێم کە ئەوە کتێبە پیرۆزەکان بو کە ڕێگەیان پیشان دام تا بگەمە وەڵامی پرسیارەکانی پێشوم.

کتێبی پیرۆز پێمان ئەڵێت – زۆربەشمان لە یادی ئەکەین – کە ئەهەریمەن یەکێك بوە لە زیرەکترین و بەتوانا ترین دانیشتوانەکانی بەهەشت و ڕۆحەکەشی ماوە و لەناو نەچوە. چۆن ئەهریمەن و پەیڕەوەکانی لە ڕێگەی خودا لایان داوە؟ ئەو خودایەی کە مافی زانین و خۆشەویستی دەبەخشێتە بونەوەرەکانی و جیهانێکی تەواومان پێ دەبەخشێ لە کاتێکدا کە بیرۆکەی ئەهریمەن لەسەر ئەوە دروست دەبێت کە دەڵێت ڕاستی و ماف هێزە و ئەو کەسانەش کە ژیرن مافیان بەسەر کەسانی دیکەوە هەیە، لەبەر ئەوەی جەماوەر نازانێت چی لە بەرژەوەندی دایە، ئەم بیروباوەڕەش وەك ئەبینین بە پێی زاراوەی هاوچەخ پێی دەڵێن دەسەڵاتی ڕەها. تەوراتیش –سەردەمی کۆن– شتێك نیە جگە لە چیرۆکی ئەهریمەن کاتێك کە بو بە سەروەری جیهان و کارێکی کرد تا باپیرانمان لە سەر ڕێگەی ڕاست لابدەن و بەو پێیەش کە کڵێسای ئەهریمەن لەسەر زەوی دروست کرا، دواتر تەورات پێمان ئەڵێت کە چۆن ئەم کڵێسایە کاری کردوە لەسەر پیلان گێڕان لە دژی خودا.

کاتێکیش مەسیح نێردرا بۆ سەر زەوی کە ئیدی پیلان گێڕان گەیشتبونە ئاستێك کە ئەهریمەن زاڵ ببو بەسەر تەواوی ئەو کەسانەی کە پۆستێکی گرنگیان هەبو لە جیهاندا... مەسیح کڵێسای ئەهریمەنی ڕیسوا کرد و هێرشی کردە سەر پەیڕەوانی کڵێسا و ناوی لێنان (ئەوەی ئەهریمەن).مەسیح بە دیاری کراوی بەم شێوەیە پێناسەی کڵێسای ئەهریمەن ئەکات بەوەی کە ئەوە ئەوانەن کە ناوی خۆیان ئەنێن جولەکە و دواتر ئەڵێت: ئەوانە درۆ ئەکەن و باوەڕ بە هیچ جۆرە ئاینێك ناکەن هەروەك چۆن پێناسەی ئەو گەورە سەرمایەدارانە ئەکات کە پارەیان ئەدا بەسو – ئەو کەسانە هاوتان لەگەڵ گەورە خاوەن بانکەکانی ئێستا – هەندێك کەس ناو لەو کەسانە ئەنێت جولەکە نورانیەکان...

(زۆرێك لە ئێمە لەیادیان کردوە کە مەسیح تەنها لەبەر ئەوە هاتۆتە سەر زەوی تا ڕزگارمان بکات لە داوی ئەهریمەن، ئەو داوەی کە تا دەهات زیادتر لە دەوری گەردنمان تەنگ و تەنگتر ئەبوەوە. سەروەرمان مەسیح ڕزگاری کردین کاتێك کە داوای لێکردین ڕو لە تەواوی گەلان بکەین تا ڕاستی پیلانەکەیان پێ بناسێنین).

(ئینجیل یۆحەنا)

هەروەها بەڵێنی پێداین کە ئەگەر ئەوەی لێمان داواکراوە جێبەجێی بکەین، ئەوا زانینی ڕاستی ڕزگارمان ئەکات لەو پیلانە. بەڵام ئێمە ئەو ئەرکەمان پشت گوێ خست کە سەروەرمان مەسیح پێی سپاردین، ئەویش – زۆر بە ئاسانی – هۆکار بوو تا ئەو پیلانە لەو کاتەوە پەرەبستێنێت تاوای لێهات کە پێی نایە قۆناغی پێش کۆتاییەوە.

زایۆنیزمی نــوێ

پیلانی نوێ لە سەرەتاوە
تا ئەم سەردەمەی ئێستامان

لە ساڵی ١٧٨٤ دەستی خواوەند گەمەکەی ئاشکرا کرد و بەڵگەی پێویستی خستە بەردەست حکومەتی باڤاریا[1] لەسەر بون و بەردەوامی پیلانێکی ئەهریمەنانەن . ئەوەی لە خوارەوەدێت وردەکاری ئەو ڕوداوەیە:

ئادەم وایزهاوبت کەسێکی مەسیحی و مامۆستای لاهوت و یاسای ئاینی بو لە زانکۆی ئانگۆلد شتات بەڵام لە مەسیحیەت هەڵگەڕایەوە و چوە سەر ئاینی ئەهریمەن. لە ساڵی ١٧٧٠ سوو خۆرەکان کە دواتر هەڵسان بە ڕێکخستنی دامەزراوەی ڕۆتشلد[2]بەکرێیان گرت بۆ پێداچونەوە و دوبارە ڕێك خستنەوەی ڕێکەوتن نامە[3] کۆنەکان لەسەر بنەمای نوێ، ئامانج لەم ڕێککەوتنانە ئامادەکارییە بۆ کڵێسای ئەهریمەن تا دەست بگرێت بەسەر جیهاندا و بیروبۆچونی ئەهریمەنان بسەپێنرێت بەسەر مرۆڤایەتی دا، ئەو مرۆڤایەتییەی کە هەر لە ئێستاوە ئامادەکاری بۆ ئەکرێت بۆ قبوڵ کردنی ئایدیۆلۆجیای

---

(١) باڤاریا تا ساڵی ١٨٧٠ یەکێك لە دەوڵەتە جرمانیە سەربەخۆ و گەورەکان دادەنرا، ساڵی ١٨٧٠ چوە ناو ئەو یەکێتی یەی کە بسمارك ڕایگەیاند.

(٢) خانەوادەی ڕۆتشل بە شای پارەی جولەکە دادەنرێت لە ئەوروپا، ئەم خانەوەدا جەرلە زۆر دەوڵەمەندە دەستی گرتوە بەسەر لق گەلێکی زۆر گەورەی پیشەسازی و بازرگانی و ئابوری.

(٣) ڕێککەوتننامەکانی دەسەڵات دارانی جولەکە.

ئەهریمەن بە ڕەوش گەلێکی ئەهریمەنانە لە دوای دروست کردنی کارەسات گەلێکی کۆمەڵایەتی گەورە. وایزهاویت ئەرکەکەی بە جێگەیاند لە ١ مانگی مایسی ١٧٧٦.

ئەم نەخشەیەی کە وایزهاویت وێنەی کێشابو لەسەر بنەمای تێك شکاندنی تەواوی ئاینەکانی دیکە دروست کرابو، ئەکرێت بگەنە ئەم ئامانجە لە ڕێگەی دابەشکردنی (جویم)[4]ەوە بەسەر سەربازگە گەلێکی ناکۆك بەیەکدی بۆ ئەوەی تا هەتا هەتایە لەگەڵ یەکدی لە ململانێدا بن لەسەر ژمارەیەك کێشەی سیاسی، ئابوری، ڕەگەز و کۆمەڵایەتی، ئەم پلانە وا ئەخوازێت کە دوای دروست کردنی سەربازگەکان ئەبێت چەکدار بکرێن، دواتر کار ئەکرێت لەسەر دروست کردنی ڕوداوێك کە بە هۆیەوە ئەم سەربازگانە ئەکەونە شەڕ لەگەڵ یەکدی دا و بەمەش لاواز دەبن و هەڵدەستن بە تێك شکاندنی حکومەت و دامەزراوە نیشتیمانی و یاسا ئاینیەکان .

لە ساڵی ١٧٧٦ وایزهاویت .کۆمەڵەی (نورانییەکان)[5]ی دروست کرد بۆ دەست کردن بە نەخشەی پیلان گێڕی (وشەی نورانی دەربڕینێکی ئەهریمەنانەیە کە مانا ڕاستەقینەکەی بریتیە لە (هەڵمەتی ڕوناکی). وایزهاویت پەنای بردە بەر درۆ و وتی کە ئامانجی ئەو گەیشتنە بە دەسەڵاتێکی جیهانی پێك هاتو لەو کەسانەی کە خاوەن توانایەکی بیری گەورە بن، ئەو کەسانەی دەسەلمێت کە خاوەن توانایەکی بەرزن لە بیرکردنەوەدا. بەم شێوەیە توانی نزیکی دو هەزار کەس لەخۆی کۆبکاتەوە لەوانەی کە سەرکەوتو بون لە بوارەکانی هونەر و وێژە و فێرکردن و زانست و ئابوری و پیشەسازی. هەر ئەو کاتەی کۆمەڵەی ڕۆژ هەڵاتەی گەورەی[6] دامەزراند تا ببێتە ناوەندێك کە ئەو

---

(٤) ئەوە ئەو ناوەیە کە جولە ئەینێت لەهەر کەسێك کە جولەکە نەبێت.

(٥) هەروەك پێشتر وتمان (کەسە داناکانی جولەکە).

(٦). ناوەندی سەرەکی ماسۆنی و فەراماسۆنی.

کەسانە خۆ بگرێت کە خاوەنی ئەو پلانە نوێیەی[٧] وایزهاویتن کە دەبێت پەیڕەو بکرێت بتوانن بگەن بە ئامانج:

١. بەکار هێنانی بەرتیل، پارە و سێکس[٨] بۆ گەیشتن بە کۆنترۆڵکردنی کەسەکان بەتایبەت ئەو کەسانەی کە خاوەن پۆستن لە ئاستە جیاوازەکان و حکومەتە جیاوازەکاندا. کاتێکیش یەکێك لەو کەسایەتیانە ئەکەوێتە داوی نورانیەکانەوە لەهەمو لایەکەوە ئەبەسترێتەوە و بەکار ئەهێنرێت لە پێناو بەرژەوەندییەکانی خۆیاندا لە ڕێگەی هەڕەشەی سیاسی و مایە پوچکردن و ئابڕووبردنی و تەنانەت لەناو بردنی خۆی یاخود خێزانەکەی.

٢. پێویستە لەسەر ئەو نورانیانەی کەوەك مامۆستا لە زانکۆ و پەیمانگا زانسیەکاندا کار ئەکەن بایەخ بدەن بە خوێندکارە زیرەکەکان بەتایبەت ئەوانەی کە سەر بە خانەوادەی دیارن تا پاڵیان پێوە بنێن پووە و نێونەتەوەیی جیهانی[٩]، دواتر بە شێوەیەکی تایبەت لەسەر بنەماکانی ئەو ڕێگەیە نێونەتەوەییە ڕاهێنانیان پێ ئەکرێت لە ڕێگەی پێدانی دەرفەت بۆ تەواوکردنی خوێندن زانکۆکانی جیهاندا و بەو شێوە بیری نێو نەتەوەیی لە مێشکیاندا ئەچەسپێنرێت لەبەروەی کە دروست بونی یەك حکومەت لە تەواوی جیهاندا

---

(٧). گرێبەستەکانی زایۆنیزمە کە وایزهاویت نوێی کردەوە و دوبارە ڕێك خستەوە.

(٨). ئەمە ئابڕوچونی بروفومیو وەزیری بەرگری بەریتانیای پێشومان بیر ئەخاتەوە کە لەگەڵ کچێکی هەرزە بەناوی (کریستین کیلر)، ئەو ئابڕوچونەی کە تەواوی بەریتانیای هەژاند. دوای ئەو ڕوداوە زنجیرەیەك ئابڕوچونی کەسایەتی بەریتانی دیکە دەرکەوت لەگەڵ کچانی کەم تەمەن و سۆزانی و دواتر دەرکەوت کە کەسایەتییەکی کۆمەڵایەتی خاوەن پەیوەندی ئاستی بەرزدا کەناوی دکتۆر وارد ئەو پەیوەندییانەی ڕێك خستوە لە نێوان ئەو کەسایەتیانە و ئەو کچانەدا و ئانێستاش بە تەواوەتی پەردە لەسەر ئامانجی ئەو ئابڕوچونە هەڵنەماڵراوە کە ساڵی ١٩٦٣ دا ڕی دا. ئەم ڕوداوە ئابڕوچونێی هاوشێوەمان بیر ئەخاتەوە کەلەکاتی شەڕی سویس ڕوی دا و پاریس و فەڕەنسای هەژاند، ئەویش ئەو ئابڕوچونە بو کە پاڵەوانەکەی مسیۆ لوتریکە بو کە سەرۆکی ئەنجومەنی نوێنەرانی فەڕەنسای پێشو و ژمارەیەك لە گەورە کەسایەتیە فەڕەنسیەکان بو، ئەم کەسانە شەوانە لەگەڵ چەند کچێکی هەرزەکاردا ڕایان ئەبوارد. لەم دۆسێیە و چەندین دۆسێی دیکەدا ئاماژەی پلانێکی ئەهریمەنانە ئەدرەکەوتن و تیایدا پیلان گێڕییەکی ئەهریمەنانەی جیهانی دەردەکەوێت کەلە تاریکیدا کار ئەکات.

(٩). نێونەتەوەی لێرەدا مەبەست لێی ڕێگە مرۆڤانەکە نییە بەڵکو ئەو مانایەی کە زایۆنیستەکان خۆیان مەبەستیانە لە چوارچێوە زاڵ بون بەسەر جیهاندا.

تەنها ڕێگەیە بۆ ڕزگار بون لە جەنگ و کارەساتەکان، سەرەتا باوەڕ بە خوێندکارەکان ئەهێنرێت و دواتر ئەو باوەڕە لە لایان ئەچەسپێنرێت کە کەسە خاوەن بەهرە تایبەتەکان ئەتوانن و ئەو مافەیان هەیە کە کەسانی زاڵ و بالادەست بن بەسەر ئەو کەسانەی کە کەمترن لەخۆیان لە ڕوی بەهرەی مێشك و زیرەکییەوە لەبەر ئەوەی جەماوەر نازانن چی باشە بۆیان لە ڕوی جەستەیی و بیر و ڕۆحییەوە...

ئەمڕۆکە لە جیهاندا سێ خوێندنگەی تایبەت هەیە کە تایبەت بەوە و دەکەوێتە:

أ. شاری غوردونستون لە سکۆتلەندا.

ب. شاری سالم لە ئەڵمانیا.

ج. شاری ئانافریتا لە یۆنان.

شا فلیپ هاوسەری ئەلیزابیسی دووەم لە گۆردۆنستون خوێندی بە ئاسانکاری مامی لۆرد لویس مونتاتین کە لە دوای جەنگی دووەمی جیهانییەوە بوە فەرماندەی بالای هێزی دەریایی بەریتانیا.

٣. بەندی سێهەم لە پلانەکەی وایزهاریت جەخت لەوە ئەکات کە ئەو ئەرکەی کە دەبێت بسپێردرێت بە کەسایەتییە خاوەن دەسەڵاتەکان دوای ئەوەی کە دەکەونە داوی نورانیەکانەوە و ئەو خوێندکارانەش کە مەشقی تایبەتیان پێ کراوە ئەوەیەکە وەك سەرچاوە بەکار بهێنرێن و بخرێنە پۆست گەلێکی هەستیارەوە وەك کەسانی پسپۆڕ و شارەزا بە شێوەیەك کە بتوانن ڕێنوێنی پێش کەش بکەن بە گەورە پیاوانی دەوڵەت بۆ ئاڕاستە کردنیان تا سیاسەت گەلێکی تایبەت پیادە بکەن و لە درێژ ماوەدا خزمەت بە پلانە نهێنییەکانی دروست کردنی جیهانێکی یەکتا بکات لە ڕێگەی نەهێشتنی تەواوی ئاین و ئەو حکومەتانەی کە تیایدا ئەو ئەرکەیان پێ سپێردراوە.

٤. پێویستە لەسەر نورانیەکان کە ڕۆژنامە و دەزگاکانی دیکەی ڕاگەیاندن کۆنتڕۆڵ بکەن لەبەر ئەوەی پێیان وایە کە دروست کردنی حکومەتێکی نەخوێندەوار تەنها ڕێگەیە بۆ چارەسەر کردنی کێشە جۆراوجۆرەکانی جیهان.

لەو ماوەیەدا فەرەنسا و بەریتانیا دو گەورە زلهێز بون لە جیهاندا واتە لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەم. ئەمەش پاڵی بە وایزهاویتەوە نا کە فەرمان بکات بە کۆمەڵەی نورانیەکان تا:

أ. شەڕی داگیرکارانە دروست بکەن بۆ ماندو کرنی بەریتانیا و ئیمپراتۆریەتەکەی.

ب. شۆڕشێکی فەرەنسی ڕێکبخەن بۆ ماندو کردنی فەرەنسا و ئەو شۆڕشەش لە ساڵی ١٧٨٩ دا هەڵگیرسا و نوسەرێکی ئەڵمانیش بە ناوی تسفاك ئەرکی ئەوەی پێ سپێردرا کە دەست نوسەکانی وایزهاویت کۆبکاتەوە لە شێوەی کتێبێك ئەویش بەو کارە هەڵسا و ناوی کتێبەکەی نا "تەنها دەست نوسە ڕەسەنەکان".

لە ساڵی ١٧٨٤ وێنەی ئەم بەڵگە نامەیە نێردرا بۆ نورانیەکان ئەوانەی کەلە لایەن وایزهاویتەوە نێردران بۆ فەرەنسا بۆ هەڵگیرساندنی شۆڕش. بەڵام هەورە بروسکەیەك دای لە هەڵگری نامەکە و لە ناوی برد ئەمەش هۆکار بو بۆ دۆزینەوەی ئەو بەڵگە خراپ کارییە لەلایەن پیاوانی ئاسایشەوە دوای پشکنینی جەستەی کەسەکە، دواتر ئەو بەڵگانە دران حکومەتی باڤاریا.

حکومەتی باڤاریا زۆر بە وردی لێکۆڵینەوەی کرد لەسەر ئەو بەڵگە نامەیە و فەرمانی دا بە هێزەکانی ئاسایش بۆ داگیرکردنی کۆڕی "ڕۆژهەڵاتی گەورە" کە بەم دواییانە وایزهاویت دایمەزراندبو. هەروەها پەلاماری ماڵی ژمارەیەك لە گەورە هاوبەشەکانی دا کە خاوەن کەسایەتی دیار بون لەوانە کۆشکە تۆکمەکەی باسوس لە ساندرسورف و تیایدا بەڵگەنامەی زیادتر دۆزرایەوە و حکومەتی هێنایە سەر ئەو بڕوایەی کە بەڵگە نامەی سەرەکی وێنەیەکە لە پیلانێکی کلێسای جولەکە کەلەسەرەوە کۆنترۆڵی کۆمەڵەی نورانیەکان ئەکات بەئامانجی بەکارهێنانی جەنگ و نائارامی تا بە یەکێك لە ڕێگەکان دەوڵەتێك دابمەزرێنێت و زاڵ بێت بەسەر جیهاندا لە ڕێگەی دەست گرتن بەسەر توانا و ئامرازەکانی هێزدا.

بەم شێوەیە حکومەتی باڤاریا کۆڕی ڕۆژھەڵاتی گەورەی داخست لە ساڵی ١٧٨٥ و کۆمەڵەی نورانیەکانی بەیاسا لادەر ناوزەند کرد و لە ساڵی ١٧٨٧ دەسەڵاتی باڤاریا وردەکاری ئەو پیلانەی بڵاو کردەوە و ناونیشانەکەشی بریتی بو لە "نوسینە سەرەکییەکانی ئاینزا و ڕێکخراوی نورانیەکان" و وێنەیەکی ئەو بەڵگە نامەیەی نارد بۆ گەورە پیاوانی دەوڵەت و کڵێسا.بەلاّم بەهێزی نورانیەکان بە ئەندازەیەك بو کە وای کرد گوێ بەو هوشدارییە نەدرێت هەر وەك چۆن پێشتریش گوێ بە هۆشدارییەکانی مەسیحیش نەدرا.

لەو کاتەوە چالاکی نورانیەکان سروشتێکی نهێنی بەخۆوە گرت و وایزهاویت ڕێنمایی دا بە پەیڕەوەکانی تا بچنە ناو ڕیزی کۆمەڵە ماسۆنیە نهێنیەکان کە پێیان دەوترا ماسۆنیە شینەکان و تیایدا کۆمەڵەیەکی نهێنی دروست بکەن لەناو دڵی ئەو کۆمەڵە نهێنیانە کە ئەرکی بریتی بو لە وتنەوەی وانەی نێونەتەوەیی بەو ماسۆنیانەی کە ئامادەیی دەر دەبڕن بۆ دابڕان لە هەر بیرۆکەیەکی ئاینی، نورانیەکان ماسکی چاکە و چاکەخوازیان بەکار دەهێنا بۆ شاردنەوەی چالاکییە تێکدەرەکەیان. کاتێکیش کە ویستیان ئامادەکاری بکەن بۆ کۆڕی ماسۆنیەکانی بەریتانیا "جۆن ڕۆبنسۆن" یان بانگهێشت کرد بۆ سەردان کردنی دەوڵەتە ئەورووپیەکان، ڕۆبنسۆن یەکێك بو لە گەورە ماسۆنیەکانی ئسکوتلاندا و مامۆستای فەلسەفە بو لە زانکۆی ئەدینبۆرگ و ئەمینداری گشتی کۆمەڵەی شاهانە بو لە ئەدینبۆرگ پایتەختی ئوسکتلەندا.

بەلاّم ئەو فریو کاریەیان بۆ نەچوە سەر و ڕۆبنسۆن باوەڕی بەوە نەکرد کە ئامانجیان تەنها دروست کردنی دیکتاتۆریەتێکی بچوك بێت، بەلاّم لەهەمان کاتدا هەستی خۆی پاراست و باسی لێوە نەکرد و لەهەمان کاتدا نورانیەکان وێنەیەکی پاکنوس کراوی پیلانگێڕییەکەی وایزهاویت یان پێدا تا لێکۆڵینەوەی لەسەر بکات و بیپارێزێت. ساڵی ١٧٨٩ شۆڕشی فەرەنسا هەڵگیرسا لەبەر ئەوەی کە پیاوانی دەوڵەت و کڵێسا ملکەچی ئەو ڕێنماییانە بون کە ئاڕاستەیان کرابو و لە هەمان کاتیشدا گوێیان بە هۆشدارییەکان نەدابو، هەر بۆیە ڕۆبنسۆن ترسا لەوەی کە ئەو مەترسیە وڵاتانی دیکەشی بگرێتەوە.

ساڵی ١٧٩٨ کتێبێکی بڵاوکردەوە ناوی نا پیلانگێڕی گەورە بۆ نەهێشتنی تەواوی حکومەت و ئاینەکان[١٠] بەڵام ئەم هۆشدارییەش هەروەك زۆرینەی هۆشدارییەکانی دیکەی پێشو گوێی پێنەدرا.

تۆماس جێفرسۆن "یەکێك لە دامەزرێنەران وسەرۆك کۆماری وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا" بو بە قوتابیەکی وایزهاویت و بو بەیەکێك لە گەورە داکۆکی لێکەرانی کاتێك حکومەتی وڵاتەکەی وەك لە یاسا لادەرێت ناوزەندی کرد. هەر لە ڕێگەی جێفرسۆنەوە نورانیەکان هاتنە ناو کۆڕی ماسۆنیە نوێکانەوە لە نێو ئنغلاند ئەو ناوچەیەی کە ژمارەیەك لە ویلایە سەرەکیەکانی ئەمەریکا لە خۆ ئەگرێت .

لە ساڵی ١٧٨٩ جۆن ڕۆبنسۆن هۆشداری دایە سەرۆکی ماسۆنیەکان لەوەی کە چیدی نورانیەکان نەخزێنە ناو کۆڕەکانیانەوە. لە مانگی تەموزی ساڵی ١٧٩٨ داڤید بابلان سەرۆکی زانکۆی هارڤارد هەمان هۆشداری دوبارەکردەوە و ئاڕاستەی دەرچوانی کرد و هەژمونی ڕو لە زیادبوی نورانیەکانی بۆ ڕون کردنەوە لە نێوەندە سیاسی و ئاینییەکانی وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا.

جۆن کوینسی ئادامز کۆڕە ماسۆنیەکانی لە نیو ئنغلند (بەریتانیای نوێ) ڕێك خست و بڕیاری دا ساڵی ١٨٠٠ خۆی کاندید بکات بۆ سەرۆکایەتی کۆمار لە دژی جیفرسۆن و بۆ ئەو کارە هەستا بە نوسینی سێ نامە بۆ کۆلۆنێل ولیام ئستۆن و تیایدا باسی لە چۆنیەتی بەکارهێنانی کۆڕەکانی ماسۆنی کردبو بۆ ئامانجی تێکدەرانە. تا ئێستەش ئەو نامانە پارێزراوە لە کتێبخانەی دیتنبۆرگ سکوێر لە شاری فیلادلفیا.

لە ساڵی ١٨٢٦ کاپتن ولیام مۆرگان پێی وابو کە ئەرکەکەی وا ئەخوازێت کە قسە بکات بۆ ڕای گشتی و ماسۆنیەکانی دیکە لە بارەی ڕاستی و پلانی نهێنی و ئامانجی کۆتایی نورانیەکان، لە بەرامبەردا نورانیەکان کەسێکی خۆیان ڕاسپارد کە ئینگلیزی بو بە ناوی "ڕیتشارد هاوارد" تا بڕیارەکەیان جێبەجێ

---

(١٠) ئەم کتێبە لەو کاتە لە لەندە چاپ کرا و تا ئیستاش هەندێك مۆزەخانە وێنەیەکی لەلا ماوە و لە وڵاتە

بکات کە بریتی بو لە کوشتنی لەبەر ئەوەی ناپاکی بەرامبەر کردون، کاپتن مۆرگان هەستی بە مەترسی کرد لە سەر ژیانی هەر بۆیە بڕیاری دا کە بەرەو کەنەدا هەڵ بێت، بەڵام هاوارد توانی بیگاتێ لە نزیك سنور و لە دۆڵی نیاگارە تیرۆری کرد، لە نیویۆرك توانرا کەسێك بدۆزرێتەوە "ئافری ئالن" کە سوێندی خوارد گوێی لە هاوراد بوە کە ڕاپۆرتێکی پێشکەش کردوە لە کۆبونەوەی کۆمەڵەیەکی نهێنی لە نیویۆرك و ناوی لێناوە "سوارچاکانی پەرستگا" بەناوی ڕێکخراوی خاچپەرستەکان کەلە سوریا دامەزرا لە کاتی شەڕی خاچ پەرستەکان و لەو ڕاپۆرتەدا ڕونی کردۆتەوە کە چۆن بڕیاری لە سێدارەدانی لەسەر کاپتن مۆرگان جێبەجێ کردوە.دواتر ڕێوشوێن گیرایە بەر بۆ گواستنەوەی بکوژەکە بۆ دور لە بەریتانیا، تا ئەمڕۆکەش کەم کەس ئەزانێت کە ئەم ڕوداوە ئەو کاتە بوە هۆی توڕە بونی ٤٠٪ ماسۆنیەکان لە باکوری ویلایەتەکانی ئەمریکا و بوە هۆی واز هێنانیان لە ماسۆنیەت – نوسراوێکی وتاربێژی کۆبونەوەیەکی گەورەم لەلایە کە ئەو کاتە بەسترا لەسەر ئەو ڕوداوە – لێرەوە ئەتوانین ڕێژەی هەژمونی ئەو کەسانە وێنا بکەین کە دەستیان هەبوە لەو پیلان گێڕانە ئەهریمەنانەیە،لەسەر دەسەڵاتی ئەو کەسانە ئەوەندە بەسە کەبزانین چۆن توانیویانە لە ڕێگەی سەرچاوەکانیانەوە ڕوداو گەلێکی زۆر دیار لەو مێژوە لابدەن[١١] و دەری بکەن لەو کتێبانەی کە ئێستا لە خوێندنگەکانی ئەمریکا ئەخوێنرێت.

لە ساڵی ١٨٢٩ نورانیەکان کۆنگرەیەکیان لە نیویۆرك بەست و نورانییەکی ئینگلیزی بە ناوی (رایت) بانگهێشت کرا و تیایدا ڕاگەیەندرا کە کۆمەڵەکەیان بڕیاری داوە جوڵانەوە نهلستیەکان (ئانارشیستەکانی ڕوسیا و ئەوروپای ناوەند لە سەدەی ڕابوردودا) و جوڵانەوە بێ باوەڕەکان بگرێتە خۆ لە ڕێکخراوێکی جیهانی کە پێی ئەوترا کۆمۆنیزم. ئامانج لەم هێزە وێرانکاریەی

(١١) ئەو کەسانەی کە لەو ڕوداوانەدا باس کراوان (جیفرسۆن، جۆن کوینسی ئادامز، داڤید بابلان، کۆنزلێل ولیام ئاستون و کاپتان ولیام مۆرگان) ئەم کەسانە تێکڕایان کە سانی بەرجەستە و دیار بون لە مێژوی ئەمەریکادا و دوان لە کورەکانیشیان بونە سەرۆك کۆمار.

کە ئەم ڕێکخراوە ئەبێتە خاوەنی بریتی بو لە ئاسانکاری کردن بۆ کۆمەڵەی نورانیەکان ■ بتوانن شەڕ و ناثارامی دروست بکەن لە داهاتودا.

بۆ دامەزراندنی ئەو پرۆژە ترسناکە سێ کەس دیاری کرالەلایەن هەر یەک ■ کلینتۆن ڕۆزفێلت، باپیری فرانکلین ڕۆزفێلت سەرۆکی وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا، راس گریلی و شاس. ئەم لیژنەیە پارەیەکی زۆری کۆکردەوە بۆ پشتیوان کردنی ئەو پرۆژەیە. هەر ئەو پرۆژەیە هاوکاری هەر یەک لە کاڕڵ مارکس و ئەنجلزی کرد تا کتێب گەلی (سەرمایە، مانیفێست) لە شەقامی سوهۆ ■ لەندەن بنوسن.

ساڵی ١٨٣٠ وایزهاویت کۆچی دوایی کرد دوای ئەوەی کە وا باس کرا کە تۆبەی کردووەو گەڕاوەتەوە باوەشی کلێسا. ئەرکی نورانیەکان بە پێی ئەو پلانەی کە وایزهاویت دایڕشتبو بۆ پیلانگێڕی جولەکە زۆر کۆنە کە بریتیە لە ڕێکخستن و ئاڕاستەکردنی دەسەڵات لە سەرجەم ڕێکخراو و کۆمەڵە جیهانیەکان ■ ڕێگەی گەیاندنی سەرچاوەکانیان بە پۆستە گرنگ و هەستیارەکان. لەو کاتەی کە کاڕڵ مارکس لە ژێر چاودێری کۆمەڵێک ■ نورانیەکان مانیفێستی ئەنوسی، پرۆفیسۆر (کارك ریتەر) کە مامۆستای زانکۆی فرانکفۆرت بو تیۆرەی پێچەوانەی کۆمۆنیزمی ئەنوسی —لە ژێر چاودێری کۆمەڵێکی دیکە ■ نورانیەکان — هەروەك چۆن لە داهاتودا دەر ئەکەوێت، سەرکردەکانی پیلان گێڕی جیهانی ئەتوانن هەردو تیۆرە پێچەوانەکە بەکار بهێنن بە جیاوازییەکانیانەوە لە پێناو دروست کردنی دوبەرەکی لە نێوان گەلاندا ■ لەو ئاستەی کە مرۆڤایەتی دابەش ببێت بەسەر دو سەربازگەی دژ بە یەك... ئەمەش ئامادەکاری ئەکات بۆ قۆناغی دواتر ئەویش پرچەك کردنی هەردو سەربازگەکە و هاندانیان تا یەکتری لەناو ببەن... ئەوەی کە رایتەر دەستی پێکرد فەیلەسوفێکی دیکەی ئەڵمانی تەواوی کرد بەناوی (فریدریك نیتشە) کە ڕێبازەکەی ناسراوە بە (نیتشەییزم) یاخود فەلسەفەی نیتشە... ئەم ڕێبازەش بوە بنەما بۆ دروست بونی بیری فاشیزم و نازیزم... هەر ئەم سێ بیروبۆچونە بو کە ڕێگەی دا بە نورانیەکان تا لە ڕێگەی سەرچاوەکانیانەوە

هەردو شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی هەڵ بگیرسێنن. ساڵی ١٨٣٤ نورانیەکان (مازینی) سەرکردەی شۆڕشگێڕی ئیتاڵی بەناوبانگ هەڵ ئەبژێرن لە جێبەجێ کاری پڕۆگرامەکەیان بێت و نائارامی لە جیهاندا دروست بکات... مازینی لەم پۆستەدا مایەوە تا کاتی مردنی لە ساڵی ١٨٧٢.

لە ساڵی ١٨٤٠ جەنەراڵێکی ئەمریکی بە ناوی ئەلبێرت بایک[12] هاتە لای و ئەوەندەی نەبردکەوتە ژێر کاریگەریی مازینییەوە. ئەو کاتە جەنەراڵ بایک زۆر بە گلەیی بو لەبەر ئەوەی سەرۆکی ئەمریکا ئەو هێزە هندییانەی مەرەخەس کردبو کە پەیوەست بون بە سوپای ئەمریکارە بەهۆی ئەوەی لەژێر پەردەی کاریسەربازی تاوانی گەورەیان ئەنجام دابو، هەر بۆیە جەنەراڵ بایک بیرۆکەی نێونەتەوایەتی جیهانی قبوڵ کرد لە ژێر دەسەڵاتی یەک حکومەت تەنانەت دواتر بوە یەکێك لە سەرکردە ڕۆحیەکانی پیلان گێڕی جیهانی. لە نێوان ساڵەکانی ١٨٥٩ لە ١٨٧٠ وورده کاری پلانێکی سەربازی تێر و تەسەل دانا بۆ سێ شەڕی جیهانی و سێ شۆڕشی گەورە کە بەپێی بڕوای ئەو لە سەدەی بیستەم لە ئەبنە هۆی ئەوەی کە پیلان گێڕییەکە بگاتە قۆناغی کۆتایی.

جەنەراڵ بایك زۆرینەی کارەکانی لە کۆشکەکەی ئەنجام دەدا ئەو کۆشکەی کەلە لیتا روك[13] پایتەختی ویلایەتی ئەرکنساب دروستی کرد و پێك هاتبو لە سیانزە ژور، کاتێك کە نورانیەکان و کۆڕی ماسۆنیەکان (کۆڕی ڕۆژهەڵاتی گەورە) بونە جێگەی گومان لەبەر چالاکیە شۆڕشگێڕییە بەرفراوانەکەی مازینی لە سەرتاسەری ئەورروپا، جەنەراڵ بایك ئەرکی دوبارە ڕێك خستنەوەی ماسۆنیەتی لەئەستۆ گرت بە پێی بنەما گەلێکی ئاینی نوێ، بۆ ئەو کارە هەڵسا بە دروست کردنی سێ ئەنجومەنی باڵا، نێوەندی یەکەمینیان ئەکەوتە شارلستۆن لە ویلایەتی کارۆلینای باشور لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا، نێوەندی دووەم ئەکەوتە ڕۆما و نێوەندی سێهەم ئەکەوتە بەرلین. ئەرکی

---

(١٢) یەکێکە لە گەورە سەرکردە سەربازییە ئەمریکییەکان لە سەدەی ڕابردوو

(١٣) ئەم شارە دواتر ناوبانگ پەیدا ئەکات ولە لە ساڵی ١٩٥٧ وەك نێوەندێکی سەرەکی ڕەگەز پەرستی لە وڵاتە یەکگرتومەکانی ئەمریکا و وەك یەکێك لە نێوەندەکانی نائارامی شارارە تیایدا

ئەوەش بە مازینی سپێردرا کە بیست ئەنجومەن دروست بکات کە سەر بەوان بێت و لە سەرتاسەری جیهاندا بڵاوببێتەوە (لەو کاتەوە تا ئێستا ئەو ئەنجومەنانە بوٚتە نێوەندی سەرکردایەتی گشتی نهێنی بوٚ پیلان گێڕی جیهانی).

زانا نورانیەکان بەر لەوەی زانا مارکوٚنی ڕادیوٚ و بێ سیم بدوٚزێتەوە، ئامرازی پەیوەندی کردنیان لە نێوان جەنەڕاڵ پایك و سەروٚکی ئەنجومەنە ئاماژە پێکراوەکان ڕێك خست... دواتر دەزگای هەواڵگری ئەمەریکا بەو نهێنیەی زانی ئەوەش وای لێکردن کە درك بەوە بکەن چوٚن ڕوداو گەلێکی بە ڕو کەش لێك جیا کە لە گوٚشە و کەناری جیهان ڕو دەدات لە یەك کاتدا، ئەبێتە شەڕ و نائارامی دروست کردنی دوٚزخ گەلێکی ترسناك.

پلانەکەی جەنەڕاڵ پایك لەیەك کاتدا سادە و کاریگەر بو، هەروەك چوٚن ڕوداوەکان دەریان خست... ڕێکخستنی جوڵانەوە جیهانیەکان پێویستی بەم سێ خاڵەیە:

ا. کوٚموٚنیزم.

ب. نازیزم (هەڵقوڵاو لە تیوٚریەکانی نیتشە).

ت. زایوٚنیزمی جیهانی.

هەروەها جوڵانەوە گەلێکی جیهانی دیکە وەك ئامادە کارییەك بوٚ هەڵگیرساندنی سێ شەڕی جیهانی و سێ شوٚڕشی گەورە... ئامانج لە شەڕی جیهانی یەکەم ڕەخساندنی دەرفەت بو بوٚ نورانیەکان تا کوٚتایی بەدەسەڵاتی قەیسەرەکان بهێنن و بیکەنە پێگەی جوڵانەوە کوٚموٚنیزمە – بێ باوەڕەکان، ئامادە کاری کرا بوٚ ئەو شەڕە لە ڕێگەی ناکوٚکیەکانی نێوان هەردو ئیمپراتوٚریەتی بەریتانی و ئەڵمانی، ئەو جیاوازیانەی کە هەر لە سەرەتاوە نورانیەکان لە نێوان ئەو دو دەوڵەتەدا دروستیان کردبو. دوای کوٚتایی هاتن بە جەنگی جیهانی یەکەم و دامەزراندنی کوٚموٚنیزم وەك ئایین، بەکار هات بوٚ وێرانکردن و ڕوخاندنی حکومەت و باوەڕە ئاینیەکانی گەلان،لە جەنگی جیهانی دووەمیشدا ناکوٚکی نێوان فاشیەکان و جوڵانەوەی زایوٚنی

سیاسی[14] دەرفەتی بۆ ئەو کارە رەخساند، ئامانج لەم شەڕە ئەوە بو کە کۆتایی بە نازیزم بهێنرێت و دەسەلاتی زایۆنیەکان لە ڕوی سیاسیەوە زیادتر بێت تا ئەو کاتەی کە بتوانن دەوڵەتی ئیسرائیل لە فەلەستین دروست بکەن. یەکێکی دیکە لە ئامانجەکانی ئەم پلانە بریتی بو لە پشتیوانی کرنی کۆمۆنیزمی جیهانی تا ئەگاتە قۆناغی هاوتابونەوە لەگەڵ هێزی تێکڕای جیهانی مەسیحی ڕۆژئاوا. کاتێك کە کۆمۆنیزم هێزەکەی ئەگاتە ئەو ئاستە ئەوەستێنرێت و دەست دەکرێت بە جێبەجێکردنی قۆناغی دواتر کە بریتیە لە ئامادەکاری کردن بۆ کارەساتی مرۆڤایەتی و گەردونی سێ هەم و کۆتایی... من لێرەدا ئەپرسم ئایا هەر کەسێکی بەئاگا ئەتوانێت ڕۆڵی ڕۆزفێلت و تشێرشڵ نادیدە بگرێت لە جێبەجێ کردنی ئەو پلانەدا؟... ئەگەینە جەنگی جیهانی سێهەم - داهاتو - ئەم جەنگەش کە لە دەرەنجامی ئەو ململانێیەی کە نورانیەکان پلانیان بۆ کێشابو - سەرۆکەکانی پیلانگێری زانیۆنیزمی جیهانی - لە نێوان زایۆنیزمی سیاسی و جیهانی ئیسلامیدا ڕو ئەدات[15].ئەو پلانەش وا دەخوازێت کە لە ڕێگەیەوە جیهانی عەرەبی و دواتر ئیسلام تێك بشکێنرێت. بەم شێوەیە ولاتانی جیهان بە ناچاری خۆی دەبینێتەوە کە دابەش بوە بەسەر دو سەربازگەدا و کار دەکات بۆ گەیشتنەوە بە یەك تا ئیدی جیهان ئەگاتە پلەی ماندوبونی ڕەها: لە ڕوی جەستەیی و بیر و ڕۆح و ئابوریەوە... جارێکی دیکە ئەپرسم:

ئایا کەسێکی بێ لایەن و ژیر ئەتوانێت ئەو پیلانگێرییە شاراوانەی کەلە خۆرهەلاتی ناوەڕاست و ڕۆژهەلاتی دور ئەگوزەرێ ڕەت بکاتەوە کە بە شێوەیەکی هاوئاهەنگ کار ئەکەن بۆ گەیشتن بە دەرەنجامێکی ئەهریمەنانە.

لە سالی ١٨٧١ ەوە و بە تایبەت ١٥ ئابی ١٨٧١ جەنەڕاڵ بایك بە مازینی دەلێت کە ئەوانەی کار ئەکەن بۆ گەیشتنە دەسەلات بە شێوەیەکی ڕەها هۆکار

([14]) هەروەك پێشتر باسی لێوە کرا مەبەست لە زایۆنیزمی سیاسی ڕوکەشی دەرەکی چالاکی جوڵانەوەی زایۆنیزمی جیهانیە.
([15]) بە گشتی ڕۆژئاواییەکان جیهانی ئیسلامی لە بری جیهانی عەرەبی بەکار ئەهێنن.

ئەبن لە دوای دروست بونی جەنگی جیهانی سێ هەم بۆ دروست بونی گەورەترین کارەسات کە مرۆڤایەتی بە خۆیەوە بینیبێتی، ئەوەی لە خوارەوە دێت بابەتێکە لەو نامەیە وەرگیراوە کە پارێزراوە لە مۆزەخانەی بەریتانی لە لەندەن:

(جوڵانەوە ئانارشیستیەکان ئەبەستینەوە بە جوڵانەوە بێ باوەڕەکان و کار ئەکەین لەسەر دروست کردنی کارەساتێکی مرۆیی کە قێزەونییە بێ کۆتاییەکەی بۆ تەواوی میللەتەکان وەك دەرەنجامی بێ باوەڕی ڕەها[١٦] دەردەکەوێت و تیایدا سەرچاوەی وەحشیگەری و لەرزەیەکی خوێناوی گەورە ئەبینن. ئەو کاتە هاوڵاتیانی تەواوی نەتەوەکان ئەبینن کە ناچارن پارێزگاری لە خۆیان بکەنلە بەرامبەر ئەو کەمینەیەی کە بانگەشەی شۆڕشی جیهانی ئەکەن و ئەکەونە خۆیان بۆ لەناو بردنی ئەو کەسانەی کە شارستانیەت ئەڕوخێنن... ئەو کاتە جەماوەرە مەسیحیەکان ئەبینن کە پیرۆزکەکەیان ون و بێ مانا ئەبێت و ئەو جەماوەرەش پێویستی زۆر ئەبێت بۆ هەر بیرو باوەڕێك کە بی پەرستێت، ئەو کاتە ڕوناکی ڕاستەقینە یەك ئەگرێت.. بە باوەڕی ئێمە - بۆچونی نورانیە ئەهەریمەنییەکان ئەبێتە دیاردەیەکی جیهانی و بە شێوەیەکی ئاشکرا پێشکەش بە جەماوەر ئەکرێت... لە دایك بونی ئەم دیاردەیە وەك دەرەنجامێك دەبێت بۆ ڕای گشتی جەماوەر کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ دوای نەمانی مەسیحیەت و بێ باوەڕی دێت[١٧] لە یەك کاتدا).

مازینی لە ساڵی ١٨٧٢ کۆچی دوایی کرد و جەنەڕاڵ بایك سەرکردەیەکی شۆڕشگێڕی دیکەی ئیتاڵی خستە شوێنە کە ناوی لومیی بو. دوای مردنی لومیش لینین و ترۆتسکی جێگەیان گرتەوە... پشتیوانی کەرانی دارایی ئەو چالاکیانەش خاوەن بانکی جیهانی بون لە بەریتانیا و فەرەنسا و ئەڵمانیا و وڵاتە یەککگرتوەکانی ئەمەریکا... ئەبێت هەمیشەش ئەوە بڵێین کە خاوەن بانکە جیهانیەکان ئەمڕۆکە هەر خۆشیان سوخۆرەکانی سەردەمی مەسیحن،

(١٦) مەبەستی نوسەر بێ باوەڕی ڕەها و کۆمۆنیزم بە شێوەیەکی تایبەت.

(١٧) مەبەستی نوسەر لە مەسیحیەت و بێ باوەڕی هەردو شارستانیەتی ڕۆژئاوا و کۆمۆنیزمە.

ئێستەش هەروەك پێشو سەرچاوەی نورانیەکانن،واش خراوەتە بیری جەماوەرەوە کە کۆمۆنیزم جوڵانەوەیەکی کرێکارییە کە دروست بوە بۆ ڕوخاندنی سەرمایەداری. بەڵام ئێمە لەم کتێبەدا ئەیسەلمێنین کە ئەمە (بەردگەلێکە لەسەر تەختەی شەترەنج)، پێشتریش ئەمە سەلمێنراوە لە کتێبی "تەمێك بەسەر ئەمەریکاوە".

بەو مانایەی کە هەواڵگری لە هەر یەك لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا و بەریتانیا بەڵگە گەلێکی یەکلاکەرەوەی دەست کەوتوە کە ئەیسەلمێنێت هەر سەرمایە دارە جیهانیەکان بون کە پشتیوانی داراییان دەکرد لە هەردو سەربازگە دژە بەیەکەکە لە سەرجەم شەڕ و شۆڕشەکاندا لە ساڵی ١٧٧٦ەوە... ئەویش لە ڕێگەی دامەزراوە داراییەکانیان کەلەسەرتاسەری جیهاندا بڵاو بۆتەوە.

لایەنگرانی کڵێسای ئەهریمەنی – واتە جولەکە – لەم سەردەمەی ئێستاماندا ئەوە ئەزانن کە حکومەتەکان ئاڕاستە ئەکەن لە ڕێگەی پێدانی قەرز و سو و ناچاری ئەکەن کە بەشداری بکات لە شەڕەکاندا بە ئامانجی بە دی هێنانی پلانەکانی جەنەڕاڵ بایك کە ئامانجی گەیاندنی جیهانە بە ئاستێك لە پیلان گێڕی کە تیایدا بتوانن کۆمۆنیزم و مەسیحی یەکان ناچار بکەن کە لەگەڵ یەکدا دەرگیر ببنلە شەڕێکی لەناوچونی سەرتاسەری دا. پیلانگێڕییەکەی جولەکە ئەڵێت کە پێویستە هەرنەتەوەیەکی دیکە بە پێی ئەو پلانەی کە دانراوە بەشداری ئەو شەڕە بکات کە بە پێی پێوەر دیاری کراوە...

بەڵگە گەلێکی دیکەی زۆر هەن کە دەیسەلمێنن بە شێوەیەکی یەکلا کەرەوە جەنەڕاڵ بایك بە نۆبەی خۆی سەرکردەی ئەو پیلانگێڕییە جیهانیە بو وەك وایزهاوپت لە سەردەمەکەی خۆی،[18] واتە وەك ئەو کەشیشی گەورەی ئەو هۆنراوە ئەهریمەنانەیە. جگە لەو نامەیەی کە بۆ مازینی نارد، نامەیەکی

---

(١٨) وەك پێشتر باسمان لێوە کرد یەکێك بو لە گەورە سەرکردە سەربازییە ئەمەریکیەکان لە ماوەی سەدەی ڕابوردو.

دیکەی نارد کە کەوتە دەست کەسانی بێگانە و ئەو نامە نوێیەش ئاڕاستەی کۆڕەکانی ماسۆنی کرابو، ئەو کۆڕانەی کە خۆی ڕێکخەری بو.لە دوتوێی ئەو نامەیەی کە لە ١٤ تەموزی ١٨٨٩ ئاڕاستەی کردبو هاتوە کە دەڵێت: "پێویستە بە جەماوەر بڵێین کە ئێمە باوەڕمان بە خوداوەند هەیە و ئەیپەرستین بەڵام ئەو خودایەی کە ئێمە دەیپەرستین وەهمو ترسی دەرونی لێمان دور ناخاتەوە... پێویستە لەسەر ئێمە کە گەیشتوینەتە ئاستەکانی ئاگایی والآ بیروباوەڕی خۆمان بپارێزین کە تیایدا ئەهریمەن خواوەندە... بەڵێ ئەو خواوەندە بەڵام خواوەندیش خوایەکی دیکەیە لەبەر ئەوەی ناکرێت بە شێوەیەکی ڕەها تەنها دو خوا هەبێت کە ڕو بەڕوی یەك بن... ئێمە ئەهریمەن بە بێباوەڕ دادەنێین بەڵام ڕاستی فەلسەفی ڕەتی ئەوەیە کە خواوەند و ئەهریمەن هەردوکیان یەکسانن... بەڵام ئەهریمەن خواوەندی ڕوناکی و خێرە و هەتا هەتایە لە پێناو مرۆڤایەتی دا دەجەنگێت لە دژی خواوەند کە خوای تاریکی و خراپەیە".

بانگەوازێك بۆ جیهانی مەسیحی:

ئەو پڕوپاگەندەیەی کە لە ناو جەماوەردا بڵاو کراوەتەوە لە لایەن ئاڕاستەکرانی پیلانگێڕی جولەکەی ئەهریمەنانە ئەو جەماوەرەی هێناوەتە سەر ئەو باوەڕەی کە ئەیارەکانی مەسیحیەت تێکڕایان بێ باوەڕن... بەڵام لە ڕاستیدا ئەم درۆیە مەبەستێکی لە پشتەوەیە و ئامانج لێی بڵاوکردنەوەی پەردەپۆشکردنی پلانە نهێنیەکانی قەشەی ئاینی ئەهریمەنانەیە ئەوانەی کە سەرپەرشتی کڵێسای جولەکە ئەکەن و ئاڕاستەی ئەکەن بە شێوەیەك کە بتوانن لەگەڵی دا ڕێگری بکەن لە مرۆڤایەتی کە ڕێگەی خودا لەسەر زەوی پیادە بکات... ئەو قەشانە لە تاریکیدا کار ئەکەن و هەمیشە لە پشت پەردەوە دەمێننەوە و پارێزگاری لە نهێنی ئامانج و کەسایەتیەکانیان ئەکەن و لە زۆرینەی ئەشارنەوە لەوانەی کە گومڕا بون و بون بە گەمەیەك بە دەستیانەوە قەشە جولەکەکان ئەزانن کە سەرکەوتنی کۆتایی پیلانگێڕیەکەیان ئامانجی

داگیرکردنی دەسەڵاتە ■ تەواوی وڵاتانی جیهان. ئەوەش ئەوەستێتەوە لەسەر توانایان لەسەر پاراستنی نهێنی کەسایەتی و ئامانجە تایبەتەکانیان تا ئەو کاتەی ئەو ڕۆژە دێت کە هیچ هێزێك و هیچ ژیرییەك نەتوانێت ڕێگریان لێ بکات کە سەرکردەیەکی ڕەهای ستەمگەر بۆ تەواوی جیهان دابنێن.

هەندێك لە ئایەتەکانی کتێبی پیرۆز (ئنجیل) پێمان ئەڵێت کە هەندێك لە نەخشەکان وەك نەخشەکانی وایزهاویت و بایك جێبەجێ ئەکرێن تا ئەو ڕۆژە دێت کە هێزەکانی خراپە دەست دەگرن بەسەر زەوی دا... یەکێك لەو ئایەتە ئەهریمەنانەیە ئەڵێت: دوای ئەوە بۆ ماوەی هەزار ساڵ دەست دەگیرێت بەسەر زەوی دا... من ناڵێم ئەم ئایەتە چی ئەگەیەنێت ئەو کاتە بە پێی پێوەرە مرۆڤانەکانمان بەڵام ئەوەی ئەتوانم بیڵێم ئەوەیە کە بەپێی ئەو لێکۆڵینەوەی من کە لەسەر پیلانگێڕی ئەهریمەنانە کردومە بۆم دەرکەوتوە — بە پێی ئەوەی کە ■ کتێبی پیرۆزدا هاتوە– دەسەڵاتی هێزی خراپە بەسەر جیهانی ئێمەدا زودتر لە پێشبینی کتێبی پیرۆز و لە ماوەیەکی زۆر کورت تر ڕوی دا.

پێویستە بە پێی توانا تەواوی گەلان لەو پیلانگێڕییە ئاگادار بکرێنەوە لەبەر ئەوەی ڕەنگە جەماوەر بە تەواوی ڕاستیەکە نەزانێت، لێکۆڵینەوەکان لە نامەکانی مازینی و قسەکانی پیلانگێڕی جولەکە دەریان خستوە کە بەردەوام هەوڵیان داوە نهێنی کەسەکانی خۆیان و ئامانجە ڕاستەقینەکانیان بپارێزن، ئەوەی کەلە خوارەوە دێت هەڵبژاردەیەکە لەو نامەیەی کە مازینی نوسیویەتی بۆ هاوکاری کردنی دکتۆر برایدا نشتایین بەر ■ مردنی بە چەند ساڵێك: ئێمە کۆمەڵەیەکی برایانە پێك ئەهێنین و سەرتاسەری گۆی زەوی بڵاو ئەبینەوە، ئێمە ئەمانەوێت هەرچی بەربەستە لە نێوان خۆماندا بیشکێنین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەربەستێکی تەنك هەیە لە نێوانماندا کە هەر یەکەمان دادەپۆشێت و کەس هەستی پێ ناکات سەربای ئەوەی کە قورسایی دروست ئەکات لەسەرمان... کەی ئەو بەربەستە لائەبرێت؟ ■ کوێ یە؟ کەس وەڵام نازانێت، یاخود لانی کەم کەس هیچ لە بارەیەوە ناڵێت... کۆمەڵەکەمان نهێنییە تەنانەت بۆ ئێمەی شارەزا و دێرین تیایدا.

■ سالی ١٩٢٥ کاردینالْ کارۆ ئای رود ریگز کە قەشەی شاری سانتیاگۆ پایتەختی ولاتی شیلی بو کتێبێکی بلاو کردەوە کە ناوەکەی (نهێنی ماسۆنیەت دوای پەردە لەسەر هەلمالینی)بو تیایدا باس لە چۆنیەتی دروست بونی نورانیەکان ئەکات و ئەلێت کە کۆمەلەیە[19]کی نهێنین لە ناو دلی کۆمەلەیەکی دیکەی نهێنی گەورەتر کە ماسۆنیەتە، هەر لەو کتێبەی دا ژمارەیەکی زۆر بەلگە نامە ئەخاتە ڕو کە بەلگەن بۆ ئەوەی سەرکردەکانی ماسۆن ئەوانەی کە خاوەن پلەکانی (٣٢ و ٣٣) ن نازانن چی لە کۆڕەکانی ڕۆژهەلاتی گەورە[20] ئەو کۆڕانەی کە بایك دروستی کرد ئەگوزەریْ . واتە کۆڕی ڕێوڕەسمی بالادی تایبەت کە تیایدا مەشق بەو ئافرەتانە ئەکرێت لەوانە کە ئەبنە ئەندام لە پیلان گێڕی جیهانی و تیایدا نهێنیان پیْ ئەوترێت.

کاردینالْ لە پەڕەی ١٠٨ لە کتێبەکەی (بەلگە نامەی یەکلاکەرەوە) ڕونی ئەکاتەوە (لومیی) کەلە لایەن جەنەڕالْ بایکەوە هەلبژێردرا تا جێگەی مازینی بگرێتەوە لە بەڕێوەبردنی جولانەوەی شۆڕشی جیهانی، حاخامێکی جولەکە بوە بەر لەوەی کە بایك هەلی نێت، ئەمەش ئەو پلانە بو کە بوە هۆی گومڕاکردنی لێکۆلەر و مێژونوسەکان لەبەر ئەوەی قەشە بالا دەستەکانی پیلانگێڕی ڕێوڕەسمی پەرستنی ئەهریمەنی هێنابوە ناو ماسۆنیەتەوە کە سەر بە کۆڕی ڕۆژهەلاتی گەورە و سەر بە ئەنجومەنی ڕێوڕەسمی بالادی بو. دواتر کەسانی دەگمەن هەلْ ئەبژێرن و نهێنی تەواوەتی وەر ئەگرن، ئەو نهێنییەی کە لە سەری پیلانگێڕییەکان دروست ئەکرێت و ئەوانیش بە نۆبەی خۆیان ئەبنە قەشە سەرەکییەکانی.

ئێمە زۆر جار گوێمان لە باس کردنی ڕوداوەکانی ئەم سەردەمەمان ئەبێت بەو پێیەی کە پەیوەندییەکانی ململانێیە لە پێناو زالْ بون بەسەر بیری

([19]) پەیوەندی پلەی ماسۆنیەکان بە پێی دێرینی و قولْ بونەوە لە نهێنیەکانی ماسۆنیەت و دواجار پلە لە کۆڕەکاندا. هەردو پلەی ٣٢ و ٣٣ بە ترۆپکی پلەکانی ماسۆن دادەنرێت.

([20]) کۆڕی ماسۆنی سەرەکییە لە تەواوی ولاتەکانی جیهان.

مرۆڤایەتی بەڵام ئەو وتەیە تەنها بریتیە لە نیوەی ڕاستی لەبەر ئەوەی ئەو ئامانجانەی کە پیلانگێڕی وایزهاویت ئەیەوێت پێی بگات بریتیە لە:

١. نەهێشتنی تەواوی حکومەتە نیشتیمانی و ڕێکخراوەکان.

٢. نەهێشتنی بۆماوەیی.

٣. نەهێشتنی موڵکداری تایبەت بە شێوەیەکی ڕەها.

٤. نەهێشتنی هەستی نەتەوەیی و نیشتیمانی.

٥. نەهێشتنی ژیانی خێزانی و پیرۆزکەی ژیانی خێزانی بەو پێیەی کە ژیانی خێزانی ئەو شانەیەیە کە شارستانیەت لەسەری دروست ئەکرێت هەروەک چۆن لە تەواوی شارستانیەتەکاندا ڕوی داوە.

٦. ڕەت کردنەوەی تەواوی ئاین و دامەزراوەکان لەسەر گۆی زەوی وەک سەرەتایەک بۆ جێگرتنەوەی لە لایەن نورانیەکانەوە، ئەو پیرۆکە ئەهریمەنییەی کە ئەیەوێت بە زۆر جێگەی ئاینەکانی دیکە بگرێتەوە.

نێوەندی سەرکردایەتی پیلانگێڕییەکە:

تاکۆتایی سەدەی هەژدەهەم نێوەندی سەرکردایەتی پیلان گێڕییەکە شاری فرانکفۆرت بو لە ئەڵمانیا کە تیایدا خێزانی ڕۆتشیڵد دروست بو و لە ژێر دەسەڵاتیدا ژمارەیەک لە گەورە سەرمایەدارە جیهانیەکانی گرتە خۆ لەوانەی کە ویژدانیان بە ئەهریمەن فرۆشتبو.بەڵام سەرۆکایەتی پیلانگێڕییەکە گواسترایەوە بۆ سویسرا دوای ئەوەی کە حکومەتی باڤاریا لەساڵی ١٧٨٦ ئابڕوی بردن و لە دەری کردن، ئەوانیش تا کۆتایی جەنگی جیهانی دووەم لەوێ مانەوە و دواتر چونە نیویۆرک و نێوەندی سەرۆکایەتیەکەیان بوە باڵەخانەی هارولد برات.

لە نیویۆرکیش بنەماڵەی ڕۆکفلەر جێگەی بنەماڵەی ڕۆتشیلدی گرتەوە لەگرتنە دەستی باج و ئاڕاستەکردنی دوای سەرکەوتنی پیلانگێڕییەکە...

دوای ئەوەی کە پیلانگێڕییەکە سەرکەوتن بەدەست ئەهێنێت [redacted] دوا قۆناغدا، حکومەتی جیهان دروست ئەبێت و سەرۆکی ڕەهای ئەبێت بە سەرۆکی کڵێسای جولەکە. حکومەتەکەش [redacted] کڵێسای جولەکە [redacted] ژمارەیەک زانا و سەرمایەدارەکان پێک دێت لەوانەی کە ڕاستگۆیی خۆیان سەلماندوە بۆ بیروبۆچوونی ئەهریمەنانە. مرۆڤایەتیش ملکەچی ئەم حکومەتە ئەبێت و گەشە ئەکات بە پێی یاساکانی پیتاندنی دەستکرد (کارەکانی لەسەر ئاستی جیهان ڕێک ئەخرێت).

برتراند ڕاسل کە فەیلەسوفێکی جیهانییە لە پەڕەکانی ٤٩-٥١ ی کتێبەکەی کە بە ناونیشانی(کاریگەری ئاشتی لەسەر کۆمەڵگا)یە ئەڵێت کە مرۆڤ لە جیهانی داهاتودا بە شێوەیەک ڕێک ئەخرێت کە تەنها ٣٠٪ لە مێیینە و ٥٪ لە نێرینەکان بەشداری‌ئەکەن [redacted] دروست کردنی ڕەگەزی مرۆڤایەتی و لە داهاتودا هەمەچەشنی و ژمارەکەی بە پێی خواستی دەوڵەت دیاری ئەبێت[21].

ئەم باسە بە هەڵبژاردەیەک کۆتایی پێ ئەهێنم [redacted] وتاردانی سەرکردەکانی ئەنجومەنە ماسۆنیەکان - بالادیەکان- کە لە لایەن جەنەراڵ بایکەوە دروست کرابو لە ئەندامانی کۆڕی ڕۆژهەڵاتی گەورە [redacted] پاریس: لە سەرەتای ئەم سەدەیەماندا جێبەجێکردی یاساکانی جوییم - ئەوانەی کە جولەکە نین - هاتە خوارەوە کەلە بەر کاریگەری ئێمە هاتە نزمترین ئاستی، ئێمە ئەتوانین لە بەهای ئەم یاسایانە کەم بکەینەوە لە ڕێگەی شیکارکردن و باس لێکردنی بە شێوەیەک کە دوری خاتەوە [redacted] مانا ڕاستەقینەکەی. ئێمە ئەم ڕێگەیەمان خستۆتە ناو بازنە یاساییەکانیەوە و ئێستاکە دادوەرەکان بۆخۆیان بڕیار لەسەر پرسەکان ئەدەن وەک ئەوەی کە پێیان دەوترێت. واتە بڕیار دەر ئەکەن بە پێی ئەو یاسایانەی کە ئێمە پێشنیاری ئەکەین [redacted] بە پێی ئەوە جوییم پیادە بکەن، ئەمەش بێ گومان لە ڕێگەی کەسانێکەوە ئەکرێت کە گەمەن بە دەستی

---

(21) دروست کردنی منداڵ بە شێوەی دەست کرد لەناو تاقیگەکاندا بەشێوەیەکی بەربڵاو لە کۆمەڵگە پۆڵناراییەکاندا بڵاو بۆتەوە لەم ڕووەوە ڕیکلامی زۆر ئەکرێت و بۆتە جێگەی بایەخی نێوەندە زانستی و کۆمەڵایەتی و ئاینییەکان.

خۆمانەوە سەرباری ئەوە کە هیچ پەیوەندییەکی دیار و ئاشکرا نییە لە نێوانماندا. تەنانەت ئەندامانی ئەنجومەنی پەرلەمانیش هەیە کە کار بە پلۆژەی ئێمە ئەکەن.

ڕەنگە ئەمەی کە باسی لێوە کرا بەس بێت - بۆ ڕای ئەمریکی - بۆ ڕونکردنەوەی نهێنی ڕوداوەکانی ڕەگەز پەرستی لە شارۆچکەی لیتل ڕۆک کە دوای نیو سەدە لەو وتارە ڕویدەدات واتە سالی ١٩٥٧"[٢٢].

ئایا هیچ بڕیارێك ئەتوانێت ئەوە ڕەت بکاتەوە کە قۆناغە یەك لەدوا یەکەکانی پیلانەکەی وایزهاوپت دوبارە جێبەجێ کرا؟ هەروەك چۆن جەنەراڵ پایك پلانی بۆ دانابو؟ ئایا ئیمپراتۆریەتی ڕوسیا و ئەڵمانیا نەڕوخا؟ ئایا بەریتانیا و فەرەنسا نەبونە وڵات گەلێکی پلە سێ؟ ئایا سەرکردە تاج لەسەرەکان لە جیهاندا وەك میوەی گەییو یەك لەدوای یەك نەکەوتنە خوارەوە؟ بەڵێ و جگەلەوەش جیهان دابەش بو بەسەر دو سەربازگەی دژ بەیەك لەدەرەنجامی پڕپاگەندەی نورانیەکان، ئاگری دوجەنگی جیهانی هەڵگیرسا و بوە هۆی ڕشتنی خوێنی دەیان ملیۆن کەس لە مەسیحییە ڕۆژئاواییەکان بە بێ ئەوە هیچ لایەك لە بەشداربوانی ئەو شەڕە هۆکارێکی سەرەکی هەبێت لەدژی ئەوی دی... دو شۆڕشیش لەو سێ شۆڕشەی کە پلانی بۆ دانرابو ڕویان لە ئەوانیش شۆڕشی ڕوسیا و چین. کۆمۆنیزمیش پەرە پێدراو بەهێزکرا تا بو بە هاوکێشەیەك لە هێزی تێکڕای جیهانی مەسیحی ڕۆژئاوا... بەڵام لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و دور ئێستا زایۆنیزم نەخشەی پیلانگێڕی جێبەجێ ئەکات کە مەبەست لێی ئامادە کارییە بۆ جەنگی جیهانی سێهەمە لەو ناوچەیەدا، وەئەگەر ئێستا ئەو کارەساتە کۆمەڵایەتییە ڕانەگیرێت لە ڕێگەی جوڵاندنی ڕای گشتییەوە بە ڕاگەیاندن لە گوشارێکە بەهێز دروست بکرێت بۆ وەستاندنی

---

(٢٢) لە سالی ١٩٥٧ بەهۆی ڕەگەپەرستییەوە پێکدا کێشانی گەورە ڕوی دا لە شارۆچکەی ناوبراو بوە هۆی دەست وەردانی سوپای ئەمریکا لەدژی دەسەڵاتی ئەو ویلایەتە. ئەم ڕوداوە بوە هۆی لەکەدار کردنی ناوبانگی ئەمریکا و یاساکانی دژی ڕەگەز پەرستی و دادگاکانی ئابوبرد لەبەر چاوی جیهان و ناوخۆدا.

پیلانگێڕییەکانی زایۆنیزم، لەبەر ئەوەی کارەساتی جیهانی بەڕێوەیە و دوای ئەوەش جەستە و هۆش و بیری مرۆڤایەتی دەکرێتە کۆیلە.

ئایا کەس ئەتوانێت ئەو ڕەت بکاتەوە کە کۆمۆنیزم ئێستا ئازاد کراوە لەو وڵاتانەی کە پێی دەوترێت جیهانی ئازاد ■ کاتێکدا کەپیاوانی دەزگا هەواڵگرییەکان ■ وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکاو بەریتانیا و کەنەدا ئەتوانن ■ ماوەی ٢٤ کاتژمێر■ تەواوی سەرکردەکانی جیهان دەستگیر بکەن. بەڵام ئەو بڕیارانە هیچ کات دەرناچێت؟ بۆچی؟ وەڵامەکە زۆر سادەیە.. (لەبەر دەرفەت ڕەخساندن بۆ کۆمۆنیزم تا خۆی بگونجێنێت لە سەر تەواوی ئاستەکانی ناوەوە و دەرەوەی ئەو وڵاتانە و ئەمەش بە ڕێنوێنی سەرچاوەی نورانیەکان ئەکرێت ئەوانەی کە پاساو ئەهێننەوە بۆ ئەو جۆرە سیاسیەتە کەئێستا پیادە ئەکێت لەلایەن وڵاتە یەککگرتوەکانی ئەمەریکا و کەندا و بەریتانیا ■ جیهاندا بەرامبەر بە کۆمۆنیزمی جیهانی و ناوخۆ). ئەگەر پیاوانی هەواڵگری ئێستا کاربکەن لەسەر گرتنی سەرکردەکانی کۆمۆنیزم، دادوەرانی دادگاکانی باڵای ئەو وڵاتانە بەناو دەقە یاساییەکاندا ئەچنەوە تا یاسایەك بدۆزنەوە و بۆ ئازاد کردنیان. بێ گومان پلانێکی لەم چەشنەش ئامانج لێی تەنها دەرفەت ڕەخساندنە بۆ ئەو کۆمۆنیزمەی کە بەردەوام خۆی ئەگونجێنێت تا دواجار بەکار بهێنرێت لە بواری دروست کردنی کارەساتی کۆتایی مرۆڤایەتی.

ئایا ئێستا کاتی ئەوە نەهاتوە کە جیهانی مەسیحی بەئاگا بێتەوە لەو مەترسییەی کە ڕوی تێکردووە؟ ئایا ئێستا کاتی ئەوە نەهاتوە کە باوکەکان ڕێگری بکەن ■ منداڵەکانیان تا ڕۆژێك ■ ڕۆژان نەبنە تەقەمەنی تۆپەکانی زاییۆنیزم و بنەما ئەهریمەنییەکان. ئایا کاتی ئەوە نەهاتوە بۆ ئێمە لە ڕۆژئاوا تا دواجار ببین بە دروست کەرانی ئەو جیهانەی کە ڕاستی خواوەند تیایدا باڵادەستە لەبری ئەوەی کە تەنها وەك گوێگری قسەی خواوەند و پیلانگێڕی جیهانی بمێنینەوە ؟

یەکێتی پیاوە مەسحییە بە ئاگاکان کە من شەرەفی ئەوەم هەیە سەرۆکایەتی بکەم هەر زانیارییەك کە توانیویەتی بە دەستی بهێنێت لەسەر لایەنە

جیوازەکانی ئەو پیلانگێڕییە خستویەتییە بەردست جەماوەر،ئەو زانیارییانەشمان لە دوتوێی دو کتێبدا بڵاو کردۆتەوە کە بریتین لە (بەردگەلێك لەسەر تەختەی شەترەنج) و (تەمێکی سور بەسەر ئەمەریکاوەیە) سەرباری نوسراوگەلێکی دیکە.

ئەم دو کتێبە بەسن بۆ هەر کەسێك کە توانیبێتی بیان خوێنێتەوە تا لە پیلان گێڕییەکان تێ بگات تا ئەو جێگەیەی کە ئێمە ئەزانین، ئێمەش بە نۆبەی خۆمان بەردەوام ئەبین ■ سەر ئاگادار کردنەوەی خوێنەران لە هەر هەواڵێکی نوێ لەو بارەوە لە ڕێگەی بڵاو کردنەوەی هەفتەنامەیەك ■ ژێر ناونیشانی (هەواڵ لەوای هەواڵ).بەڵێنی ئەوەش دەدەین کە ئەو هەواڵانەی کە پەیوەندی بە پیلان گێڕییەکانەوە هەیە دەم و دەست بڵاویان بکەینەوە بە پێی زانیارییمان لە سەر ئەو پیلانگێڕییە بەردەوامە و ئەزمونمان لەو بارەوە، ئەو ڕوداوانەش بە ئەندازەیەك ڕویان داوە کە وای لێ کردین زۆرترین بیریار ئاگادار بکەینەوە لەو بارەوە ■ جیهاندا... لێرەوە داوات لێ ئەکەین کە تۆش پەیوەست بیت بە ئێمەوە ■ ڕێگەی لێکۆڵینەوە کردن لە قۆناغ و سیما جیاوازەکانی ئەو پیلان گێڕییە و دواتر خستنە ڕوی زانیارییەکانت بۆ هەموان لەبەر ئەوەی کاتێك کە ئەو کارە ئەکەین ڕایەکی جیهانی دروست ئەکەین کە ■ دێت بەهێز تر ئەبێت تا وای لێ دێت کە سەرکەوێت بەسەر هەر هێزێکی مادی لەسەر زەوی.

بانگەوازێک بۆ گەلی ئەمەریکا

ئێمە لە ئەمەریکا داوات لێ ئەکەین کە کۆمەڵەی مەدەنی مەسیحی یاخود هەر هاو شێوەیەکی ڕێك بخەیت بۆ لێکۆڵینەوە و ئاگادارکردنەوە و گرد بونەوە تا تەنها هاوڵاتیە دڵسۆزەکان بۆ پۆستە گشتیەکان و ئەنجومەنی نوێنەران هەڵبیبژێردرێن. بەڵام پێویستە لەسەرت بەر لەوە کاندیدێك بۆ پۆستێکی گرنگ هەڵبببژێریت، کە بزانیتئەو کەسە بە تەواوەتی بەئاگایە لە پیلانگێڕییە جیهانییەکە و سیماکانی بە پێی تەواوی ئاستەکانی شارۆچکەو و ویلایەت و وڵات... لەبەر ئەوەی ئەوانەی کە باوەڕیان بە دروست کردنی جیهانێکی یەکتا هەیە گەر بزانن چی ئەکەن تێکڕایان ڕازی نین کە خزمەتی کڵێسای جولەکە بکەن... لەبەر ئەوە لەسەرمانە وەك ئەمەریکییەك کە لە ڕاستی ئاگاداریان بکەینەوە. هەروەها پێویستە کە فراکسیۆنە مەسیحیەکان خۆیان بەدور بگرن لەوەی کە سەر بە لایەنێکی دیاری کراو بن. لەبەر ئەوەی تەنها ئامانجمان ئەبێت ئەوە بێت کە باوەڕ بە خواوەند بگێڕینەوە و ڕاستی بگێڕینەوە بۆ شوێنی خۆی لە جیهانی سیاسەت دا تا ئەمەریکا دواجار بتوانێت کە حکومەتێك دابمەزرێنێت پەیڕەوی لە ڕێگەی خواوەند بکات هەروەك ئەوەی کە مەسیح مزگێنی ئەدات.

ئەمە ئەو بنەمایانەیە کە پێویستە لەسەری بوەستین تا بە بۆچونی من بتوانین نزاکانمان بهێنینە دی بە دروست کردنی جیهانێکی باشتر کە تەنها خواوەند و ڕاستی تیایدا باڵا دەست بێت.

واژۆ

ولیام گای کار

کۆلۆڕادۆ — وڵاتە یەککگرتوەکانی ئەمەریکا

بەشی یەکەم

جوڵانەوەی شۆڕشی جیهانی

ڕەوتی فەلسەفەیەکی ئاینی

ئەگەر بمانەوێت لەو هۆکارانە بگەین کەلە ڕابوردودا ■ دایک بوە و ئەو ئەرەنجامەی دروست کردوە کە ئەمڕۆکە ئێمە تیایدا دەژین بە تایبەت ئەوەی کە پەیوەستە بە دۆخی خراپی ناوخۆی وڵاتان، هەر بۆیە پێویستە کە مێژوو بخوێنین لەبەر ئەوەی مێژووهەمیشە خۆی دوبارە ئەکاتەوە.

مێژوو هەمیشە خۆی دوبارە ئەکاتەوە لە بەر ئەوەی ئامانجی ململانێ لەدێر زەمانەوە هەر هەمان ململانێیە، مەبەست ململانێی دێرینی نێوان هێزەکانی خێر و هێزەکانی خراپەیە کە ئەویش بە نۆبەی خۆی دابەش بوە بەسەر چەن لایەنێکداکە ئامانجی هەر یەکەیان گەیشتنە بە ئامانجی ئەو کۆمەڵەیەی کە لەناویدا هەوڵ ئەدات ئەمەش لێکۆڵینەوەکەمان شتێك ئاڵۆزتر ئەکات.

ئەم جیاوازیانە لە بۆچونی ئەم لایەنانەدا ■ ڕێگەی دەزگاکانی ڕاگەیاندن ئەگاتە جەماوەر، بەڵام بەگشتی لەم دەزگایانەدا درۆ بەکار دێت، یاخود نیوەی ڕاستی لە جەماوەر ئەگەیەنرێت لەبری ئەوەی تەواوی ڕاستیەکە بگوازرێتەوە بۆ جەماوەر.

بازرگانەکانی جەنگ ڕاگەیاندن بە شێوەیەکی ڕێکخراو بەکار ئەهێنن بۆ دابەش کردنی مرۆڤایەتی بەسەر دو سەربازگەی دژ بەیەك لەبەر هۆکاری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری و ئاینی بە شێوەیەك کە هەمیشە توانیویانە

کە هەردو سەربازگەکە بجوڵێنن تا بگەنە ئاستێك لە دژایەتی کە پەلاماری یەکتر بدەن و یەکدی لەناو بەرن. کەواتە پێویستە لەسەرمان ئەو هۆکارانە بزانین کە بونەتە هۆی دروست کردنی ئەو دەرەنجامانەی ئەمڕۆ، پێویستە زۆ بەوردی لە تەواوی دیاردە ناڕاستەکان بکۆڵینەوە و لە ڕوداوەکانی ڕابوردوش بکۆڵینەوە تا لەوە بگەین کە چۆن ئەو ڕوداوانە کاریان لە ژیانی ئەمڕۆمان کردوە و ئەو کاریگەرییانەش چین.

لە ڕوی ئاینیەوە جیهانی ئەمڕۆ دابەش بوە بەسەر دو سەربازگەی سەرەکی، ئەوانەی کەسەر بە سەربازگەی یەکەمن باوەڕیان بە بونی خوا هەیە – ئەگەرچی ڕێگەی باوەڕ هێنانەکەشیان جیاواز بێت – ئەوانەش کە سەر بە سەربازگەی دووەمن بونی خوا یاخود هەر هێزێکی دیکەی لەو چەشنە ڕەت ئەکەنەوە. ئەم دابەش بونەی بایەخێکی زۆری هەیە و ئێمەش ئەیسەلمێنین کە جەنگ و شۆڕشەکانی ڕابوردو لە دەرەنجامی هەوڵی سەربازگەیەکەوە بوە بۆ سەپاندنی بیروبۆچونی بەسەر تەواوی گەلانی جیهاندا ئەمەش بەهۆی ململانێی نێوان دو سەربازگەکەوە بوە.

ئەو بیرکردنەوەیەی کە باوەڕی بە بونی خواوەند هەیە پەل ئەهاوێت بۆ چەند ئاینێك، ئەو ئاینانە کە باوەڕیان بە خوای یەکتا هەیە باوەڕیان بە خوایەکی بێ هاوتا هەیە کە ئەم گەردونەی دروست کردوە. بەڵام ئەوانەی کە باوەڕیان بە فرە خوایی هەیە پێیان وایە کە خواو و گەردون یەکن – واتە باوەڕیان بەوە هەیە کە ڕۆحی خوا لە ناو سروشت و گەردوندا بونی هەیە – ئەو ئاینانەش کە باوەڕی بەم بۆچونە هەیە بریتین لە ئاینی بوزی و هندۆسی.

ئەوەی باوەڕی بە خوایەکی یەکتا هەبێت، ئەبێت باوەڕی بە ژیانی دوای مردنیش هەبێت، لەبەر ئەوەی مردن تەنها بۆ جەستەیە. هەروەها ئەم بۆچونە باوەڕی بەوە هەیەکە ئەهریمەن دروست کەری خراپەیە، بەراوردی ئاینی هۆزە دورەپەرێزەکانی ئوستڕالیا و ئەفەریقاش دەری دەخات کە شتێکی خۆڕسك پاڵی پێوە ناون تا بەدوای وەڵامی پرسیار گەلێك دا بچن وەك: بۆچی لەدایك بوین؟ بۆچی ئێمە ئەژین؟ هۆی بونمان لەم ژیانەدا چییە؟ دوای مردن بۆکوێ

ئەچین؟ بەم شێوەیە دواکەوتو ترین هۆزەکان توانیویانە بۆچونیان هەبێت لەمەڕ بونی خواو و ژیانی دوای مردن، لێکۆڵینەوەی بەراوردی ئاینەکانیش پێمان دەڵێت کە تەواوی ئاینەکان باوەڕیان بە بونی سیستەمێکی سەروتر هەیە کە دەست پێ دەکات لۆژیکێك کە ئەویش بانگەواز کردنە بۆ پەیام گەلێکی بەرز کە دەکرێت بڵێین یەکێکە لەگەڵ پەرستنی خوادا، ڕێزگرتن لە باوك و دایك و کەسانی بەتەمەن و خۆشویستنی ئەوانی دی و نوێژکردن و نزا کردن بۆ دۆست و هاوڕێکان بونی هەیە، دواتر مرۆڤ بە چاوچنۆکی و حەزەکانیەوە هات تا بە زۆر دەست بگرێت بەسەر مرۆڤ دا و بەمەش ئاینیان لە ئاستی بەرزەوە هێنایە سەر ئاستێکی زۆر نزم.

لە نێوان ئاینەکانیشدا کە لە ئاستێکی بەرزەوە هێنرایە سەر ئاستێکی نزم ئاینی مەسیحیەتە[22] کە تا ئاستێك ئاینێکی نوێیە، لە هەمان کاتدا ئەم ئاینە بەشی زۆر لێبۆتەوە کە بە ئەستەم ئەتوانرێت پەیوەندی لە نێوانیاندا بدۆزرێتەوە و ئەو ڕۆحە دەستە جەمعییەی لەدەست داوە کە پێشتر بە یەکێك لە بنەماکانی دادەنرا و گەیشتۆتە ئاستێك کە ئیدی نزاکان بێ مانا بێت بەبێ ئەوەی بنەما سەرەکییەکانی پیادەبکرێت. ڕونە کە لاوازی ئاین و لەبەر یەك هەڵوەشاندنەوە بە واتای بە هێز بون و بڵاو بونەوەی ڕەوتی بێ باوەڕی دێت.

بە پێی ئەو هۆکارانەی کە باسمان لێوەکرد دەردەکەوێت کە بنەما جێگیرەکانی ئاینی مەسیحی دێت هێزی نامێنێت بەسەر گەنجانی ئەو گەلانەی کە بەخۆی دەڵێت ئەوە ئازادەکان[24]. ئەوەش کە بە شێوەیەکی گشتی ڕو ئەدات ئەوەیە کە ئەو گەنجانەی کە باوەڕیی ڕۆحیان لاوازە باوەڕ بە یەکێك

---

(۲۳) واتە وڵاتە ڕۆژئاواییەکان بە شێوەیەکی گشتی. لێرەدا نوسەر ئەو ناو لێنانە ئەخاتە ڕو کە ڕۆژئاوا لە خۆی دەنێت واتە (جیهانی ئازاد).

(۲٤) زۆرێك لە جولەکەکان بە تایبەت لە قەشە توند ڕەوەکانیان پێیان وایە کە تێکڕای ئەو شتانەی کە جوییەم هەیەتی لە ڕاستی دا موڵکی گەلی هەڵبژاردەی خوایە واتە جولەکەکان کە تەنها ئەوان مافی خاوەندارێتییان هەیە.

□ بۆچونە بێ باوەڕەکان ئەهێنێن واتە بیری نازی یاخود بیری کۆمۆنیزم یاخود □ نێوانیاندا سەرگەران ئەبێت.

"پێویستە لەسەرمان لێرەدا کە ئاماژە بەین بەوەی کە مەبەستمان لە نازی بە شێوەیەکی گشتی پارتە ڕاستڕەو و توند ڕەوکانە کە □ ڕوی بیرەوە سەر بە ئارییە دیکتاتۆرەکانن کە فاشیزم و نازیزمی هیتلەرییان بەکار هێنا بۆ گەیشتن بە ئامانجە نهێنیەکانیان. ئەوانیش بە هەمان شێوەی خاوەن بانکە گەورەکان ڕێکخراوێکی جیهانی بەکار ئەمێنن بۆ گەیشتن بە پلانە نهێنیەکانیان بۆ دەست گرتن بەسەر جیهاندا.

بەردەوام بونی دۆخی جیهان بەم شێوەیەی کە هەیە تەنها ڕێگە خۆشکەرە بۆ سەرکردەی یەکێك لەو دو لایەنە تا زاڵ بێت بەسەر جیهاندا و دواتر چەوساندنەوەی هەر یەکێك کە باوەڕ بە بۆچونەکەیان بهێنێت لە ڕوی جەستەیی و ڕۆحی و فکرییەوە، لەم حاڵەتەدا ئەوە نورانیەکانن کە دەسەڵاتە دۆزەخییەکەی خۆیان ئەسەپێنن بەسەر هەمو جیهاندا[٢٥].

ئەگەڕێینەوە بۆ دو سەربازگە ئاینیەکە، ئەبینین ئەوانەی کە باوەڕیان بە بونی خوایەك هەیە ڕوی تێدەکەن و دەیپەرستن و پێك دێن لەسەر تیۆری گەلێکی هاوبەش لەسەر بنەچەی مرۆڤ (ئادەم وحەوا) و دواتر کۆکن لەسەر تیۆرەکەی ئاینی دیکە کە دەڵێت خاوەند ئەم جیهانەی بە مرۆڤ ئاوەدان کردۆتەوە و ویستێکی ئازادیشی بەخشیوە بە هەر کەسێك و بەمەش دەرفەتێکی نوێی پێ بەخشیوە □ بە پێی خواستی خۆی هەڵبژێرێت لەسەر زەوی کە پەیڕەوی □ خوا بکات یاخود □ ئەهریمەن، لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە ئەو ناوی کە کتێبە پیرۆزەکان لە ئەهریمەنی دەنێن (لوسیفەر)ە کە بەلاتینی ماناکەی دەبێتە هەڵگری ڕوناکی[٢٦]. تەنها بێ باوەڕەکان و ئەوانەش کە باوەڕیان بە بۆچونەکانی داروین هەیە باوەڕیان بە تیۆرەی بنەچەی مرۆڤ نییە.

---

(٢٥) مەبەستی نوسەر لە نورانیەکان جەمسەرەکانی پیلانگێڕی جیهانیە.
(٢٦) لێرەدا نوسەر مەبەستی نورانیەکانە.

بەردەوام بونی ژیان لەسەر گۆی زەوی خوازیاری زاوزێ کردنە ئەمەش وا ■ ئەوەکانی ئێستا ئەکات کە بێ ئاگا بن لە بنەچەی ژیانی مرۆڤایەتی، ئەوەی لێرەدا بۆ ئێمە گرنگە ئەوەیە کە تەنها ڕاستیەك ئێمە دەیزانین ئەوەیە کە هەر مرۆڤێك ویستێکی ئازادی پێ بەخشراوە تا هەڵبژێرێت لە نێوان باوەڕی ئاسمانی یاخود باوەڕی مادی گەرایی بەهەردو بەشەکەی واتە: ئازی کە باوەڕی بە ڕەگەز پەرەستی هەیە لەگەڵ کۆمۆنیزم کە تیایدا تەنها باوەڕ بە پارتی کۆمۆنیست و دەوڵەت هەیە.

لێرەدا پێویستە جیاوازی نێوان نازیزم و فاشیزم یادی خوێنەر بهێنینەوە کە جوڵانەوەی فاشیزم لە ساڵی ١٩١٩ لە ئیتاڵیا دەستی پێکرد وەهەر لە سەرەتاوە – بە پێچەوانەی هەندێك پڕوپاگەندە – جوڵانەوەیەکی ئاینی بو، دروست بو بۆ دژایەتی کردنی بێباوەڕی جهانی بیری مارکسیزم[٢٧] و ■ لایەکی دیکەوە دروست بو بۆ پشتیوانی کردنی بیری نەتەوەیی لەدژی بیری نێو نەتەوەییبەپێی ئەوەی کە نازییەکان و خاوەن بانکە جهانی وپیشەسازی و هەندێك لە سیاسیەکان نەخشەیان بۆ کێشابو.

ئێستا دێینە سەر سەربازگەی دووەم کە سەربازگەی بێ باوەڕییە، ئەبینین کە زۆرینەی بێ باوەڕەکان ■ سەر بنەمایەکی هاوبەش پێك دێن ئەویش ئەوەیە کە: تەنها ڕاستییەك هەیە کە ئەویش مادە یاخود ووزەیە و ئەو وزەیەش خۆی هێزەکانی پەرەپێداوە تا لە شێوەی ڕووەك و دواتر ئاژەڵ و مرۆڤ دەرکەوتوە، دەرەنجام ئەوان بە ڕۆح ئەزانن و درك بەوە ئەکەن کە ڕەنگە ژیانێکی دیکە هەیە دوای مردنی جەستە. ئەم سەربازگەیەش دابەش دەبێت بەسەر دو بەشدا کە ئەویش کۆمۆنیزم و نازیزمە.

---

(٢٧) جارێکی دیکە دوبارەی ئەکەینەوە کە مەبەست لە جیهانی ئەو باوەڕەیە کە ئامانجی دەست گرتنە بەسەر جیهاندا لە بەرژەوەندی لایەنێك نەوەك بنەمای برایەتی مرۆڤایەتی کە ڕەنگە خوێنەر بە هەڵە بەو شێوەیە لێی بگات.

کۆمۆنیزم و نازیزم و کارڵ مارکس و کارڵ ڕیتەر

لەم کتێبەدا بەڵگە ئەهێنینەوە لەسەر ئەوەی کە دروست بونی کۆمۆنیزمی نویێ لەساڵی ١٧٧٣ دا بوە لەسەر دەستی کۆمەڵێك لە سەرمایەدارە جیهانیەکان و هەر لەو کاتەوە بەکار هێنراوە وە ئامرازێك بۆ گەیشتن بە ئامانجەکەیان کە ئەویش دروست کردنی دەوڵەتێکی بێباوەڕە لەسەر بنەمای دیکاتۆریەتێکی هەمەلاین. لینینزۆر بەڕونی ئەم وتەیەی باس کردوە لە کتێبێکی بە ناو نیشانی (کۆمۆنیزم باڵی چەپ ڕەو)و لە پەڕەی ٨٣ی ئەو کتێبەدا ئەڵێت: "تیۆریەکەمان ئاین نیە بەڵکو ئامرازێکە بۆ ئیش کردن". ئەم وتەیەش لە لایەن زۆرێك لە سەرکردەکانی کۆمۆنیزم دوبارە کراوەتەوە، لە ڕاستیشدا جیاوازییەکی ئەوتۆ نییە لەنێوان بێ باوەڕی نازیەکانو بێ باوەڕی کۆمۆنیزمەکان، تەنها جیاوازی لە نێوانیاندا ئەو ڕەوشانەیە کە بەکاری دەهێنن بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان کە ئەویش دەست گرتنە بەسەر جیهان و هێنانە دی بۆچونەکانیانە بۆ دروست کردنی دەوڵەتێکی ستەمکاری بێ باوەڕ لەسەر تاسەری جیهاندا. کارڵ مارکسیش کەلەنێوان ساڵەکانی ١٨١٨-١٨٨٣ ژیاوەئەڵمانییەکی بەڕەچەڵ جولەکە بوە کەلە ئەڵمانیا و دواتر فەڕەنسا دەرکراوە لەبەر بونی چالاکی شۆڕشگێڕی بۆیە دوجار پەنای بردۆتە بە ئینگلتەرا. لەساڵی ١٨٤٨ کتێبی مانیفێستی بڵاو کردەوە و تیایدا مارکس پلانە درێژ خایەنەکەی بڵاو کردەوە کەلە قلْپ کردنەوەی جیهاندا خۆی دەبینێتەوە (یەکگرتنی کۆمارە سۆسیالستە شوراییەکان) و پێشبینی ئەوەشی کردبو کە ئەو پیلانە ڕەنگە چەند سەدەیەك بخایەنێت.

بەڵام کارڵ ریتەر کە ئەویش ئەڵمانییە و [redacted] نێوان ساڵەکانی ١٧٧٩-١٨٥٩ ژیانی بردۆتە سەر، مامۆستای مێژوو و زانستە جیۆستراتیجیەکان بوە. ئەم تیۆرییەکی پێچەوانەی مانیفێستی کۆمۆنیستی پێبوە و نەخشەیەکی داناوە کە لە ڕێگەیەوە ڕەگەزی ئاری ئەتوانێت دەست بگرێت بەسەر ئەورووپا و دواتر تەواوی جیهان.

هەندێکیش لە سەرکردە ئارییەکان ئەو پلانەی ڕیتەریان گرتە خۆ و نازیزمیان دامەزراند بە ئامانجی هێنانە دی ئامانجی دەست گرتن بەسەر جیهان و گۆڕینی بۆ دەوڵەتێکی بێ باوەڕ کە مل کەچی ستەمکارییەکی سەرتاسەری بێت.

بۆ ئەوە کۆمەڵە ئارییەکان دەرکەوتنتا لە نێوان هاوپەیمانی کردن لەگەڵ خاوەن بانکە جیهانیەکان[٢٨] یاخود تێك شکاندنی هێز و دەسەلاتیان یەکێکیان هەڵبژێرێت.

ئێمە پێمان وایە کە ژمارەیەك لەوانەی کە لەگەڵ نازیزم و کۆمۆنیزمدا کار ئەکەن ئەزانن کە ڕێکخراوەکانیان لە ژێر دەسەلاتی نورانی و جولەکە دەست پۆشتوەکانی ناو کلێسا دان و پێشمان وایە کە ئەو ژمارەیە لە پەنجەکانی دەست تێپەڕ ناکات.

سەرکردەی ئەو دو ڕێکخراوە بێ باوەڕە واتە کۆمۆنیزم و نازیزم پێك دێن لەسەر ئەوەی کە دەوڵەت و سەرکردە بخەنە جێگەی خواوەند و بیکەنە خواوەندی سەر زەوی.

ڕەنگە ئەوەی کە جەماوەر لە بارەی کارڵ مارکس [redacted] کۆمۆنیزم ئەیزانێت زۆر لەوە زیادتر بێت کە لە بارەی کارل ڕیتەر و نازیزمەوە ئەیزانێت، کارڵ ڕیتەر بۆ ماوەی چەند ساڵێك مامۆستای مێژوو بو لە زانکۆی فرانکفۆرت لە ئەڵمانیا و دواتر بوە مامۆستای جوگرافیا لە زانکۆی بەرلین، [redacted] نێوەندەکانی خوێندن و فێرکردندا بە یەکێك لە کەسە دیارەکانی بواری مێژوو و جوگرافیا و زانستی

---

(٢٨) کاتێك کە باس لە خاوەن بانکە جیهانیەکان ئەکات، بە شێوەیەکی نا ڕاستەوخۆ مەبەستی [redacted] نورانییەکانە.

جیۆسیاسی دادەنرا. هۆکاری نەبونی زانیاری لەسەر پەیوەندی نێوان کارڵ ڕیتەر و سەرکردە نازیەکان ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە هەمیشە هەوڵ دراوە کە سەرکردەکان ئامانجەکانیان بە شاراوەیی بهێڵنەوە.

هەندێك لە ئەفسەرە هەواڵگرەکانی بەریتانیا توانیان کە پەردە لەسەر پەیوەندی نێوان ڕیتەر و سەرکردە ئەڵمانیەکان لابەن کاتێك کە ئەرکی لێکۆڵینەوە کردن لەسەر ئابوری سیاسی و زانستی جیۆسیاسی و ئاینە لێك نزیکەکانیان پێ سپێردا. ئەوانیش ئەو زانیارییانەی کە بەدەستیان هێنابو گەیاندیانە دەسەڵاتە پەیوەندی دارەکان.

بەڵام ئەوەی ڕوی دا ئەوە بو کە سەرکردە سیاسی و دیبلۆماسیەکان بایەخی ئەو زانیارییانەیان نەزانی و وایان پێ باش بو کە فەراموشی بکەن.

کارڵ ڕیتەر دوای ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە مێژووییەکانی گەیشتە ئەو دەرەنجامەی کە ژمارەیەك لە گەورە خاوەن دارایيە جیهانیەکان کە هیچ جۆرە وابەستەییەکیان نیە بە هیچ جۆرە وڵاتێك دەستوەردەدەن کاروباری تەواوی وڵاتەکان، لە ساڵی ١٧٧٣ مسۆنیەتیان دروست کردوە کە سەر بە کۆڕەکانی خۆرهەڵاتی گەورەیە بە ئامانجی بەکار هێنانی شۆڕشی جیهانی لە پێناو ئامانجە نهێنیەکانیان بە مەبەستی دەست گرتن بەسەر سامانە سروشتی و مرۆییەکانی تەواوی جیهان و دروست کردنی حکومەتێکی ستەمکاری سەرتاپاگیر لەسەر بنەمای مەتریالیزمی بێ باوەڕی.

ڕیتەر لە یادەوەرییەکانی دا دەڵێت کە زۆربەی ئەو خاوەن داراییانە گەر هەمویان جولەکە نەبن، لانی کەم ڕێوڕەسمی ئەوان بەکار ئەهێنن.

ڕیتەر لەوەڵامی ڕەت کردنەوەی مانیفێستی کۆمۆنیستی کارڵ مارکس باس لەو مەترسیانە ئەکات بۆ سەر جیهان لە کاتێك ئەگەر ڕێگە بدرێت بەو کەسانە کە بەردەوام بن لەسەر دەسەڵاتی سیاسی کۆمۆنیزمی جیهانی و ئاڕاستە کرنی بە پێی پلانەکانی خۆیان. دواجار چەند پێشنیارێك ئەخاتە بەردەم سەرکردە سەربازیەکانی ئەڵمان بۆ ڕوبەڕوبونەوەی پیلانگێڕ خاوەن داریيە جولەکەکانبە ئامانجی دەست گرتنی ڕەگەزی ئاری بەسەر سەرچاوە سروشتییەکانی جیهان.

ڕیتەر لە نەخشەکەیدا ئاماژە ئەدات بە سەرکردەکانی ڕەگەزی ئاری لە دامەزراندن و ڕێکخستنی نازیزم و بەکار هێنانی فاشیزم وەك ئامرازێك بۆ کار بۆ بەدیهێنانی ئامانجە نهێنیەکان و داگیرکردنی جیهان.

ڕیتەر لە نەخشەکەیدا لایەنێکی دیکەش دەردەخات و دەڵێت کە سەرمایەدارەکان بە مەبەست و بە چەند ئاڕاستەیەك پرسی جولەکە بەکار ئەهێنن، هەر بۆیە لە سەر سەرکردەکانی ڕەگەزی ئاری پێویستە کە دژایەتی جولەکە بکات لە پێناو ڕەگەزەکەی خۆیدا.

پلانەکەی ڕیتەر ئەم پێشنیارانەی لای خوارەوە لە خۆ ئەگرێت:

١. مل کەچ پێکردنی تەواوی گەلانی ئەورووپا بۆ دەسەلاتی ئەڵمانیا، ئەمەش بەپێی پێشنیارەکەی ڕیتەر لە ڕێگەی (جۆنکەرن)ەکان کە چینێکن لە نەجیب زادە دەرەبەگەکانی ئەڵمانیا و دەست ئەگرن بەسەر دەسەلات و دواتر بەشداری کردن لە زنجیرەیەك کاری سەربازی دژی ئەورووپا بە ئامانجی مل کەچ پێکردن و لاواز کردنی لە ڕووی مرۆیی و ئابورییەوە.ڕیتەر ئەڵێت کە مەرج نییە ئەو کارە سەربازییە بە سەرکەوتن کۆتای پێ بێت بەڵکو ئەوەندە بەسە کە ئەو وڵاتەی کە هێرشی ئەکرێتە سەر هێندە لاواز ببێت کە کاتی زۆرتری لە ئەڵمانیا بوێت بۆ خۆ دروست کردنەوەی خۆی. هەروەها ڕیتەر ئاماژە ئەدات بە بایەخی زۆری ئەوەی کە گەلی ئەڵمانی بکاتە ئەو باوەڕەی کە لە ڕووی بیر و جەستەوە لە تەواوی گەلان سەرترە، ئەو گەلانەی کە لە جولەکەوە سەرچاوەیان گرتوە. ئەمەش سەرتایەك بو بۆ دروست بونی تیۆرەی سەروەری ڕەگەزی ئەڵمانی.هەروەها ڕیتەر ئاماژە بەوە ئەدات کە زۆر گرنگە گەلی ئەڵمانیا هەست بە سەروەری خۆی بکات لە ڕووی بیرو جەستەوە بەسەر گەلانی دیکەدا کە سەرچەمیان لە جولەکەوە سەرچاوەیان گرتوە. ئەوە ئەو بیرۆکەیە بو کە بانگەشە کەرانی ڕەگەزی ئاری تیۆرەی ڕەگەزی ئاری باڵایان لەسەر بنیات نا، ئەو تیۆرییەی کە گرتیانە خۆیان تا ڕوبەڕوی ئەو بانگەشە ببنەوە کە جولەکەکان بڵاویان ئەکردەوە لەسەر ئەوەی کە ئەوە ئەوانن کە لە لایەن خوداوەندەوە هەڵبژێردراون تا دەست بگرن بەسەر تەواوی ئەوەی لەسەر زەوی

هەیە... بەم شێوەیە بە ملیۆنەها مرۆڤ دابەش بون بەسەر و دو سەربازگەی دژ بەیەك کە یەکێکیان بانگەشەی سەروەری ڕەگەزی ئاری یاخود ئەڵمانی ئەکرد و ئەوی دیکەش بانگەشەی بۆ جولەکە دەکرد.

٢. کارل ڕیتەر بنەمای سیاسەتێکی دارایی دامەزراند و داوای کرد لە پەیڕەو لێکرانی ڕێگری بکەن ■ خاوەن بانکە جیهانیەکان کە دەست بگرن بەسەر ئابوری ئەڵمانیا و ئەو دەوڵەتانەی کە سەر بەون هەر وەك چۆن دەستیان گرت بەسەر ئابوری ئینگلتەرا و فەرەنسا و ئەمەریکا.

٣. ڕیتەر پێشنیاری دروست کردنی ئابوری پێنجی نازی کرد[٢٩] تا ڕوبەڕوی ئابوری پێنجی کۆمۆنیزم و ڕێکخراوە نهێنیەکان ببێتەوە و تا ئەرکی ڕازی کردنی چینە ناوەند و باڵاکان لەئەستۆ بگرێت لەو وڵاتانەی کە دەیەوێت ملکەچیان بکات بەوەی کە نازیزم تەنها ئامرازە بۆ ڕوبەڕوبونەوەی کۆمۆنیزم، تا دۆخ ئامادە بکات بۆ پیشوازی کردن لە سوپای ئەڵمانیای نازی بەو پێیەی کە سوپایەکی دۆستە و هاتوە ■ ئەو وڵاتە بپارێزێت ■ مەترسی کۆمۆنیزم، ■ هەمان کاتدا هۆشداری ئەداتە سەرکردە نازیەکان تا خۆیان بەدور بگرن لە داگیر کردنی وڵاتگەلی دیکە ■ ئەو کاتەی کە دەزگاکانی ڕاگەیاندن و ئابوری پێنجەم ئامادە کاری ئەکەن بۆ ئەو داگیرکردنە و زۆرینەی جەماوەر ڕازی ئەکەن بەوەی کە ئەو هێرشە بۆ ڕزگار کردنە نەوەك بۆ داگیر کردن. کاتێکیش کە هیتلەر بە پێچەوانەی ئەو بنەمایانەی ڕیتەر هەڵسوکەوتی کرد، سەرکردە ئەڵمانیەکان ویستیان تیرۆری بکەن سەرباری ئەوەی کە ئەوە هەر ئەوان بون کە گەیاندبویانە ئەو پۆستە.

٤. کارل ڕیتەر جەخت لە تێکشکاندنی تەواوەتی کۆمۆنیزم و ڕیشەکێش کردنی جولەکە ئەکات و ئەڵێت: بۆ ئەوەی سەرکردە ئارییەکان بگەنە ئەوەی کەدەست بەسەر بوارەکانی کارکردن بگرن لەسەر ئاستی جیهان هیچ ڕێگەیەکی دیکەیان لەبەر دەمدا نیە جگە لەو کارە... جەخت لە پێویستی ئەو دو هەنگاوە

---

(٢٩) لە تەواوی وڵاتانی ڕۆژئاوا پارتی نازی بونی هەیە و یەکێتییەکی جیهانی پێکیانەوە دەبەستێتەوە.

ئەکات و بەڵگەی مێژووی ئەهێنێتەوە لەسەر ئەوەی کە کۆمۆنیزم شتێك نیە جگەلە داردەستێك بە دەست خاوەن بانکە جیهانیەکان بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان. پلانەکەی ڕیتەر چەند خاڵێکی دیکە لە خۆ ئەگرێت بەڵام ئێمە پەسەندە ئەکەین بەوەی کە باسمان کرد تا دەرگا داخراوەکە بکەینەوە و ڕۆشنایی بخەینە سەر ئەو پلانە نهێنییەی کە لە پشتیەوە سەرچاوە ئەگرێت و دو لەلایەن نەخشەیان بۆ کێشاوە کە خاوەن بیرێکی بێ باوەڕن و ئامانجیان ستمکارییەکی سەرتاپاگیرە. لێکۆڵینەوەی بەراورد کاری ئایینەکان و زانستی جیۆسیاسی و ئابوری سیاسی سەرباری چەند ساڵێك لێکۆڵینەوە ئەو ڕاستییەیان بۆ دەرخستم کە بە ملیۆنەها مرۆڤ چ لە ڕابوردو چ لە داهاتودا شتێك نەبون جگە لە بەرد گەلێك لەسەر تەختەی شەترەنج بەدەست سەرکردەی ئەو دو لایەنەوە، ئەو دو لایەنەی کە لە بیرۆکەی مادیگەرای بێ باوەڕو بیرۆکەی ستەماکاری سەرتاپاگیرەوە سەرچاوەی گرتوە. ئەو دو لایەنەش بەردەوام ئەبن لەسەر گەمە ناشرینەکەیان لەسەر تەختەی شەترەنج لە ئەو کاتەی کە یەکێك لە لایەنەکان ئەوی دی لەناو ئەبات.

هەروەها لەم کتێبەدا بە بەڵگەوە ئەوەئەخەینە ڕو کە قۆناغەکانی ئەو گەمەیە لە ڕابوردودا چۆن بوە و ئەو جوڵانەوانە چییە کە پێش بینی ئەکرێت لە داهاتودا ڕو بدات .

ئاسانترین ڕەوش بۆ گەیشتن لەوەی کە ڕو ئەدات لە جیهانی ئەمڕۆدا ئەوەیە کە لێکۆڵینەوە بکەین لە ڕوداوەکانی مێژوو لە ژێر ڕۆشنایی ئەوەی کە باسمان لێوە کرد، بەوپێیەی کە جوڵەگەلێکن لە گەمەی بەردەوامی شەترەنج... بەو پێیەی کە بازنەگەلێکن لە جەنگی بێ کۆتایی چاکە و خراپە، نورانیەکان جیهانیان دابەش کردبو بەسەر دو سەربازگە وکردبویانە شوێنی گەمەی خۆیان، لەو گەمەیەشدا پڕوپاگەندە و ئاین و گەلان بەکار ئەهێنن و تەنها وەك پارچەیەك لە جوییم لە مرۆڤایەتی ئەڕوانن کە ئەیانەوێت بیهێننە ژێر ڕکێفی خۆیانەوە و هیچ دەربەست نین لە بەقوربانی کردنی مرۆڤەکان و هەڵگیرساندنی جەنگ لە پێناو ئامانجەکانی خۆیاندا... هاوشێوەی وەزیر و ئەسپ و شا لە

گەمەی شەترەنج دا، شا و وەزیر و پیاوانی ئاینی ئاو حکومەتەکان ئەجوڵێنن و گەلیش وەك سەربازەکانی ئەو گەمە ئەجوڵێنن.

ڕەتی نورانیەکان لەوەدا دەردەکەوێت کە وەك بەرد گەلێکی گەمە لە مرۆڤایەتی ئەڕوانن کە هەرچۆنێکیان بوێت گەمەی پێ ئەکەن، بۆنمونە ڕەنگە لە پێناو نزیك بونەوەی هەنگاوێك لە ئامانجەکەیان بەردێك بکەنە قوربانی... هەروەك پێشتر باسمان لێوە کرد ئەمە ئەو ڕەوشە ئەگریسەیە کە بەکاری ئەهێنن بۆ زاڵ بون بەسەر جیهاندا.

لە شاری فرانکفۆرتی ئەڵمانیپرۆفیسۆر کارل ڕیتە ئاماژە بەوە ئەدات و ئەڵێت کە قۆناغی ئێستای گەمەکە لە کۆشکی بانکدار (ئامشیل مایر باوەر) کە زیادتر بە ناوی (ڕۆتشیڵد)ەوە ناسراوە دەستی پێکرد[٢٠].

لە شاری فرانکفۆرتی ئەڵمانیا لەو جێگەیەی کە سیانزە بازرگانی ئاڵتون و زیو کۆ ببونەوە بڕیاریان دا کە تەنها ڕێگەی بەردەمیان بۆ دابین کردنی دەسەڵاتی ڕەهایان لەسەر سامانی جیهان و وزە مرۆڤانەکەی وا ئەخوازێت لێیان کە یەکەم: تەواوی سەرکردەکانی ئەوروپا تێك بشکێنێت و تەواوی حکومەتەکانی ئەو کاتە بڕوخێنێت و تەواوی ئاینەکانیش لەناو ببرێن و بنەماکانی ستەمکارییە ئەهریمەنیەکەیان دابمەزرێنن... ئەوان پێیان وابو کە بۆ ئەو کارە پێویستە کە مەتریالیزیمی مێژویی و دیالکتیك بەکار بهێنن بۆ بەئەنجامگەیاندی کارەکەیان.

تەواوی بازرگانەکانی ئاڵتون جولەکە نەبون، بەڵکو هەندێك لەو سوخۆرانە جولەکە نەبون. لە هەمویان دەوڵەمەند تر خاوەنی کۆمپانیای لەندەن سیتی بو کە لە ساڵی ١١٣٠ دامەزرابو. هەرچەندە ئەم بۆچونە ڕەنگە سەیر بێتە پێش چاو بەڵام مێژوو بۆمان ئەسەلمێنێت کە سەرکردە جولەکەکان و جرمانیەکان

([٢٠]) خانەوادەی ڕۆتشیڵد زۆر بەناوبانگە. خانەوادەیەکی جولەکەن لە شا جیهانیەکانی پارە، چەندین ساڵە دەستیان گرتوە بەسەر کەرتی گەورەی دارایی و ئابوری و بازرگانی پیشەسازی گەورە لە سەرتاسەری جیهاندا.

پێکەوە یەکیان گرت کاتێك کە پێویست بو لە دژی دوژمنێکی هاوبەش کە ئیمپراتۆریەتی بەریتانی و ئاینی مەسیحی بو.

ئەو کاتەش کە مرۆڤایەتی دەرگیر بون لەگەڵ یەکدی، ئەوە نورانیەکان بون کە وەك هێزێکی شاراوە شەڕەکانیان بەڕێوە ئەبرد تا ئەو پەڕی سود بەرن لە داهاتودا.

سەرکردەکانی نازیزم وکۆمۆنیزم یەکتریان دەست خەڕۆکرد بەڵام هیچ گومانی تێدا نیە کە ئەوان دواتر بۆیان دەرکەوت کە شتێك نەبون جگە لە یارییەك بەدەست نورانیەکانەوە، ئەوانەی کە سڵ لە هیچ شتێك ناکەنەوە بۆ پێشبرنی ئامانجەکانیان.. . کاتێکیش کە کەمترین گومان لە لای ئەو هێزانە دروست ئەبێت لە سەر سەرکردەی یەکێك لە سەربازگەکان لە بەر ئەوەی زیاد لە پێویست ئەزانێت، ئەو کاتە بڕیار ئەدەن کە پاکتاو بکرێت...

ئەم کتێبە ئەوە ئەسەلمێنێت کە سەرکردەکانی ئەو دو سەربازگەیە کە زەینێکی ستەمگەرانەیان هەبو نەخشەی زۆرێك لە تاوانەکانی تیرۆریان داڕشتوە بە نهێنی و بونەتە هۆی هەڵگیرساندنی زۆرێك لە شەڕ و شۆڕەکان و بە ملیۆنەها کەس تیایدا بونەتە قوربانی سەرباری ملیۆنەها بریندار و سیما شێواو و بێ لانە و ئاوارە.

ئایا ئەتوانیت سەرکردەیەکی سەربازی بدۆزیتەوە کە بتوانێت پاساو بهێنێتەوە بۆ خستنە خوارەوەی بۆمبی ئەتۆمی بەسەر هێرۆشیما و ناکازاکی کە بوە هۆی کوشتنی سەد هەزار کەس لە چاو تروکاندنێك دا... دوهێندەی ئەو ژمارەیەش بریندارى ترسناکی لێ کەوتەوە.

لە کاتێکدا ئەم بڕیارە درا کە هێزە سەربازیەکانی یابان لەوەدا بون کە خۆیان بدەن بە دەستەوە تەنها چەند ڕۆژێکی کەم مابو تا بە تەواوەتی ئەو کارە ئەنجام بدەن.

تەنها لێکدانەوەی لۆژیکیانە بۆ ئەو کارە ئەوەیە کە هێزە شاراوەکان، ئەو هێزانەی کە دەستیان گرتبو بەسەر ژمارەیەکی زۆر لە گەلەکاندا ویستیانئەو چەکە پڕ مەترسیە نمایش بکەن لە پێش چاوی ستالین تا بیرۆکەیەکی بداتێ

لەسەر ئەوەی کە ڕەنگە بەسەری بێت گەر پێ لە بەرەکەی خۆی زیادتر ڕا بکێشێت . ئەمە تەنها پاساوە بۆ ئەو تاوانەی کە دژ بە مرۆڤایەتی کرا.

ئەڵبەتە چەکی ئەتۆمی و چەکی هایدرۆجینی ئێستا ئیدی ترسناکترین چەکی کۆمەڵ کوژ نین بەڵکو شان بە شانی ئەو چەکانە گازی کۆدەمار، ئەو گازەی کە ئەتوانێت ژیانی هەر زیندەوەرێك لە هەر ناوچە و شار و وڵاتێك دا پەك بخات، ئەو چەکەی کە هەردو سەربازگەی کۆمۆنیزم و ئەو سەربازگەیەی کە کۆمۆنیزم نیە دەستیان داوەتە ئەمبار کردنی.

سڕینەوەی شوێنەواری ژیانی مرۆڤایەتی لە ناوچەیەك کە ئێستا ئەتوانرێت لە ڕێگەی گازەوە ئەنجامبدرێت پێویستە لە ڕوی سەربازی و ئابورییەوە کاری بۆ فەراهەم بکرێتتا ئەو لایەنانەی کە بەکاری ئەهێنن بگەن بە ئامانجەکانیان.

وەك دەرکەوتوە ئەو گازە لە فلۆرین پێك دێت، ئەو گازەی کە زۆر چڕە و بە یەکێك لە هەرە مەترسی دارترین ئەو گازانە دادەنرێت کە مرۆڤ دۆزیویەتیەوە. ئەم گازە بێ بۆن و بێ ڕەنگ و بێ تامە و لەڕوی تێچونەوە بەرهەم هێنانی کەمی تێ ئەچێت. تەنها تنۆکێکی گەر بەر جەستە بکەوێت بەسە تا کۆئەندامی هەناسە پەك بخات و ببێتە هۆی مردن تەنانەت گەر ئەو تنۆکە ناوە لە ڕێژەیەکی زۆری ئاو و ڕۆندا تێکەڵ کرابێت. هەروەها ئەو تنۆکە ئەتوانێت لەماوەی چەند خولەکێك دا ئەو جلە بڕێت کە پیاوانی ئاگر کوژێنەوە لەبەری ئەکەن.ئەڵبەتە ئەو گازە زیان بەشتە نازیندوەکان ناگەیەنێت.

هێزە نازیەکان ئەتوانن دوای چەند ڕۆژێك لە بەکار هێنانی ئەو گازە، ناوچە ئالودەکان بە بێ مەترسی داگیر بکەن، ئەو کاتە ئیدی ئەو ناوچانە ژیانی تێدا نامێنێت بەڵام باڵەخانە و ئامێرەکان وەك خۆی ئەمێنێتەوە تەنها خۆپارێزیش بۆ خۆپاراستن لە گازی دەمار ئەترۆپینە، بەڵام ئەبێت دوای دوچار بون بە گاز چەند جارێك لە ڕەگی کەسی بەرکەوتو بدرێت، ئەڵبەتە ئەم شێوازە زۆر کارا نیە لەو جێگایانەی کە دانیشتوانی زۆری تێدا دەژی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەردو بەرەی کۆمۆنیزم و نازیزم بە ئەندازەی پێویست لەو گازەیان هەیە و هەر یەکەشیان ئەزانێت ئەوی دی چەندی هەیە ئەمەش وایان لێ ئەکات کە بە

ئاسانی بەکاری نەهێنن. هەر وەك زانراوە سروشتی مرۆڤایەتی بە شێوەیەکە کاتێك ئەگاتە حاڵەتی نائومێدی پەنا ئەباتە بەر توند ترین ڕێگە چارەکان هەرچەندە بێ ڕەحمانەش بێت تەنها لە پێناو گەیشتن بە ئامانجەکەی. هەروەك زانراویشە لە مێژوودا بە ملیۆنەها کەس کراوە بە قوربانی بە پیاو و ژن و منداڵەوە کاتێك کە زانراوە بەر کارە هەنگاوێك لە ئامانج نزیك ئەبنەوە، لێرەدا پێویستە ئەو پرسیارە بکەین کە تا کەی ئەم ململانێیە بەردەوام ئەبێت کە دوا جار تەواوی مرۆڤایەتی ئەگرێتەوە.

بێگومان ئەم پرسیارە لە ناخی هەر مرۆڤێکدا هەیە و ڕەنگە زۆرجار دو کەس کە تازە ئەچنە پرۆسەی هاوسەر گیرییەوە ئەو پرسیارە لە خۆیان بکەن ئایا ئەبێت منداڵێك بهێننە ئەم ژیانەی کە پڕیەتی لە ڕق و کینە.

لە ئینجیلی مەتیدا وەڵامی ئەوە ئەدۆزینەوە لەسەر ئەوەی کە ڕەنگە کۆتایی ئەم ژیانەدا چۆن بێت کاتێك دەڵێت ئەم ژیانە چۆڵەوانییەکە کە ژیان تیایدا نەماوە و هیچ گیانەوەرێك ڕزگای نابێت لەبەر ئەوەی ئەو چڵە خراپە چرۆی کردووەو تەنها پێویستی بە یەك جەنگە لایەنەکان چەکی ئەتۆمی و هایدرۆجینی و گازی دەمار بەکار بهێنن و ئەو کاتە تەنها خواوەند ئەتوانێت مرۆڤایەتی ڕزگار بکات.

لەم سەردەمەی ئێستاماندا بۆتە شتێکی باو کاتێك کە کەسانێك بە ئاگا یاخود بێ ئاگا گلەیی لە خوا ئەکەن و ئەڵێن کە ئەو هۆکار بوە تا مرۆڤایەتی ئەم حاڵەی بەسەر بێت، بەڵام کەسە ژیرەکان ئەزانن کە خواوەند هیچ بەرپرسیار نییە لەم دۆخە لەبەر ئەوەی ویستێکی ئازادی پێ بەخشیوین و ڕێنمایی کردوین بۆ ڕێگەی ڕاست و هیچ شتێك نییە کە ئێمە ئەوی لەسەر لۆمە بکەین تەنها خۆمان نەبێت لەبەر ئەوەی ڕێگەی دادوەریمان بەجێهێشتوە و ڕێگەمان بە هێزەکانی خراپە داوە کە زاڵ بێت بەسەر جیهانەکەماندا، لەو بارەوە ئەدمۆند بۆرك ئەڵێت: (تەنها شتێك کە لایەنگرانی خراپە پێویستیان پێ یەتی ئەوەیە کە لایەنگرانی چاکە هیچ نەکەن).

لێکۆڵینەوەی بەراورد کاری ئاینەکان لە بارەی ڕوداوەکان پێمان ئەڵێن کە ئەوانەی کە باوەڕیان بەو دنیا هەیە باوەڕێکیان هەیە لەسەر بنەمای خۆشویستن و هیوا، بەڵام بێ باوەڕی ڕەها لە سەر بنەمای نا ئومێدی و ڕق بنیات نراوە. شتێکی دیکەش هەیە: زانست هەوڵێکی هاوشێوەی ئەوەی بە خۆوە نەبینیوە کە لایەنگرانی بیروبۆچونی مادیگەرا لە ساڵی ١٨٤٦ەوە بە خۆوە بینیویانە کاتێک کە (ك. تولویك) و (ك.برادلاف) بۆچونی خۆیان کورت کردەوە بەم شێوەیەی لای خوارەوە:

(پێویستە هەوڵی مرۆڤ لە پێناو بەرژەوەندییەکانی دا تەنها پەیوەندی دار بێت بەم ژیانەیەوە، لایەنگرانی بیری مادیگرا و لە پێشیانەوە پەیامبەرە ساختەکانی هاوشێوەی کارل مارکس و لینین و ستالین و موسولینی و هیتلەر کە هەستان بە هەڵ خەڵەتاندنی ملیۆنەها مرۆڤ بەوەی کە بەڵێنی ژیانێکی دیکەیان پێدابون، لە نێویشیاندا مەسیحی گەلێکی زۆر هەبون کە ڕاستگۆبون لە ئاینەکەیاندا و نەبوایە کە خاوەن درکێکی گەورەتر بونایە).

بەشی دووەم

شۆڕشی ئینگلیز

هێزەکانی خراپە باش لەوە گەیشتون کە تەنها ڕێگەیان بۆ دەسەلاتی ڕەها بە سەر جیهاندا و دواجار دامەزراندنی دیکتاتۆری مادی گەرای بێ باوەڕ لەسەر بنەمای نەهێشتنی تەواوەتی سیستەمەکانی ئاکار و یاسا لە لایەك و نەهێشتنی تەواوی ئاینەکان لە لایەکی دیکەوە دەبێت، ئەم هێزانە بڕیاری ئەوەیان داوە کە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکەیان پێویستیان بە نانەوەی کێشە و دوبەرەکی و کینەیە لە نێو گەلان و وێرانکردنی پایەکانی ئاکاری هەر کۆمەڵگایەك، هەر واشبو کە شەڕێکی قورس لە نێوان هەردو ڕەگەزی جولەکە و ئارییەکان ڕویان لە کە تەنها خزمەتی مادی گەراکانی ئەو دو سەربازگەیەی کرد، ئەگەر هەر دو ڕەگەزی جولەکە و ئاریەکانیش بیانتوانیایە کە پارێزگاری لە ئاینە سەرەکیەکەیان بکەن هیچ کات هێزەکانی خراپە نەیان دەتوانی ئامانجە خراپەکانیان خۆیان بهێننە دی.

کە دەڵێین ئاری مەبەست مان ئەو کۆمەڵە زمانەیە کە ناسراوە بە زمانە هندوئەورپیەکان یاخود هیندۆجەرمانی، ئەم کۆمەڵەیەش دابەش دەبێت بەسەر دو هۆبەدا: هۆبەی ئەورووپی یاخود رۆژئاوا و هۆبەی ڕۆژهەلات کە لە خۆ گری چەندین زمانە لەوانە ئەرمەنی. زمانە ئاریەکانش خاڵێکی هاوبەش هەیە لە نێوانیاندا کە ئامازەیە بۆ سەرچاوەی سەرەکیان کە هاوبەشە، بەلام وشەی ئاری لە ڕاستیدا ئامازەیە بۆ مانایەکی دیکە لە ئەورووپا بە شێوەیەك کە

ئاماژەیە بۆ (جێرمان وەك سەروەری زەوی) سەرچاوەی ئەم مانایەش ئەگرێتەوە بۆ ئەوەی کە زۆربەی سەرکردە ئارییەکانی ئەوروپا لەو کەسە خاوەن زەوی و زار و دەست ڕۆیشتوانە بون کە ڕاهاتبون لەسەر ئەوەی خۆیان بەهێزی چەکدار دەورە بدەن تا خۆیان موڵك وماڵیان بپارێزێت. سەروەرانی جەنگی ئاریش لەوانەوە سەرچاوەیان گرتوە، سەرکردە نازیەکانی فاشیزم و دژایەتی جولەکەیان بەکار هێناوە بۆ خزمەت کردن بە ئامانجەکەیان کە ئەویش ملکەچ کردنی جیهانە بۆ ڕەگەزی ئەڵمانی.

باوباپیری ئارییەکان لە دێر زەمانەوە هاتونەتە ئەڵمانیا لە بەرزاییەکانی (پامیر)ی ئاسیا. بەشە سەرەکیەکانیان پێك دێت لە تیۆتۆنی و ڕۆمانی و سلافی، ئەڵبەتە تورکەکان هەنگاریا و فنلاندیەکان ئاری نین.

کۆمەڵەی سامیەکانیش دابەش دەبن بەسەر دو بەشدا: بەشی یەکەم گەلانی ئاشوری و فینیقی و ئارامی عبرانیەکان ئەگرێتەوە و بەشەکەی دیکەش عەرەب و ئەسیوبی یەکان ئەگرێتەوە، عەرەبەکان لەڕوی ژمارە و پێگەیەناوە بە پلەی یەکەم دێن بەڵام ئارامیەکان لە سەرجەمیان هەژار ترن و عبرانیەکانیش لە ناوەڕاستی ئەم دو بەشەدان[٣١].

ئێمە ئەمڕۆکە ناوی جولەکە بە شێوەیەکی ناڕون لە هەر کەسێك ئەنێین کە ڕۆژێك لە ڕۆژان چوبێتنە سەر ئاینی جولەکە بەڵام لە ڕاستیدا زۆرێك لەوانە بەپێی سەرچاوەی ڕەگەزەکەیان سامی نین لەبەر ئەوەی ژمارەیەکی زۆر لەوەی کە چونەتە سەر ئاینی جولەکە لە هەردینەکانی ئەوانەی کە لەئایدیۆمییەکانەوە سەرچاوەیان گرتوە کە خوێنیان سەرچاوەیەکی تورکی – مەغۆلی تێدایە[٣٢].

(٣١) بۆ زانیاری زیاتر لەو بارەوە سەیری ئینسکلۆپیدیا ی بیەزی ناسراو بکە (پ ٥١٤ و پ ٦٤٧).

(٣٢) سەیری ئینسکلۆپیدیای جولەکە بکە پەڕەی ٤١: ئایدیۆمیەکان جولەکەی نوێن هەروەك چۆن پرۆفیسۆری بەناوبانگ (اوتروب ستۆدارد)یش ئەڵێت کەرەچەڵەك ئاسێکی بەناوبانگە. سەرچاوە جولەکەکانیش بۆخۆیان دان بەوەدا ئەنێن کە (٨٢٪)ی ئەو کەسانەی کە پەیوەست بون بە جوڵانەوەی زایۆنیزمی سیاسیەوە ئەشکەنازی بون واتە ئەو جولەکانی کە سامی نین و هیچ پەیوەندییەکیان لە ڕوی ڕەگەز و مێژوەوە بە فەلەستین نیە هەر لەو بارەشەوە بۆچونی زۆر هەیە.

ئەوەی کە لێرەدا بۆ ئێمە گرنگە ئەوەیەکە هەمیشە لەناو سەرکردە جولەکەکاندا – هەر وەك چۆن لەناو سەرکردە ئارییەکاندا –ئاواخنێکی بچوکی سەخت هەیە لەو کەسان پێك هاتوە کە بێ باوەڕن و هەڵپەیەکی شێتانەیان هەیە و بە ڕوکەش بانگەشە بۆ جولەکە (یاخود بۆ مەسیحیەت لە لای ئارییەکان) دەکەن بەڵام لە ڕاستیدا ئەوان باوەڕیان بە هیچ ئاینێك نیە و سەر بە هیچ نەتەوەیەکیش نین بەڵام ئەمەش ڕێگریان لێ ناکات کە نەتەوەکان و بنەمان نیشتیمانیەکان بەکار بهێنن بۆ گەیشتنم بە ئامانجەکانیان کە کورت دەبێتەوە لە دەسەڵاتی ئابوری و سیاسی زیادتر. ئامانجی کۆتایی سەرکردەکانی هەردو کۆمەڵەکە یەکە. ئەوان سورن لەسەر ئەوەی بگەنە دەسەڵاتی ڕەها بەسەر ئابوری جهان و سامانە سروشتیەکان و دەستی ئیشکەر تیایدا و دواجار کردنی جیهان بە دەوڵەتێکی ستەمکار کە تەنها باوەڕی بەیەك خواوەند هەبێت کە ئەویش خواوەندی دەوڵەتە.

لە سەدەی یەکەمی زاینیەوە ڕەگەزی تورك – فنلاندیەکان و ئەوانەش کە سامی نەبون لە ئاسیاوە دەهاتنە ئەورروپا لە ڕێگەی باکوری دەریای قەزوینەوە، بە دانیشتوانی ئەو ناوچە بت پەرستانەش دەوترا خەزەر. ئەمانە لەو پەڕی ڕۆژهەلات ئەورروپا نیشتەجێ بون و شانشینی خەزەری بەهێزیان دروست کرد و لە ڕێگەی هێرشە داگیرکاریەکانیانەوە دەسەڵاتیان ڕوی لەزیاد بون کرد تا لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەم توانیان دەست بگرن بەسەر زۆربەی ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی ئەوروپا لە پشت شاخی ئورالْ و باکوری دەریای ڕەش، ئەو کاتە خەزەریەکان چونە سەر ئاینی جولەکە و پێیان باشتر بو لە مەسیحیەت و ئیسلام و هەستان بە دروست کردنی کڵێسا و خوێندنگە بۆ فێرکردنی ئاینی جولەکە لە تەواوی بەشەکانی وڵاتەکەیاندا، خەزەریەکان لە ترۆپکی هێزیاندا توانیان زیادتر لە بیست گەل و هۆز بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە و ناچاریان بکەن کە سەرانە بدەن، دەوڵەتەکەشیان تا نزیاك بە (٥٠٠) ساڵ تەمەنی کرد تا لە کۆتایی سەدەی سیانزەهەم لەسەر دەستی ڕوسەکان ڕوخا ئەوانەی کەلە باکورەوە هاتنە خوارەوە لەکۆتایی سەدەی دەهەمی زاینیەوە و دواجار بەسەر

خەزەرییەکاندا سەرکەوتن لەدەرەنجامی شەڕی درێژخایەن و تا دواجار لەناو ڕوسەکاندا توانەوە، بەڵام گڕی ڕق ناو دڵی خەزەرییەکاندا هەر بڵێسەی هەبو و بەردەوام بو لە دڵی قەشەکانیاندا و تاوای لێ هاتن کە حەزی تۆڵەسەندنەوە بە درێژایی چەند سەدەیەک ببێتە باوەڕێک کەلەسەر بنەمای وێرانکردن و ئازاردان دامەزرراوە. ئەم هۆکارانە پاڵی بە جولەکەکانی ڕوسیاوە نا تا خۆیان بەدور بگرن لە گەلەکانی دیکەی ڕوسیا لە کەشێک دا کە ڕقێکی زۆر تیایدا باڵادەست بو، لە کشێکی لەو چەشنەدا سروشتی بو کە گەلی پڕ بە کینە و ترسەوە لە جولەکەکان بڕوانن ئەمەش بوە هۆی ئەوەی بە درێژای ساڵانێک ببێتە هۆی لێک دورکەوتنەوە لە نێوانیاندا، ئەم ڕوداوانە نهێنی بونی ئەو ژمارەی زۆرەی جولەکەمان بۆ ئاشکرا دەکات کە لە سەدەی سیانزەهەمەوە لە ناوی ئیمپراتۆریەتی ڕوسیا دەژین.

ڕق و کینە لە لای جولەکەکانی خەزر لە هەڵپەی زۆریان بۆ کۆکردنەوەی ئاڵتون ڕەنگی دایەوە دوای ئەوەی کە ئاڵتونیان کردە ئامانجی ژیانیان و بە هەمو شێوەکان هەوڵیان بۆ داوە لەو ڕێگەیانەش سوخۆری کە پێی بەناوبانگ بون، هەروەها لە لایەکی دیکەوە خەونی تۆڵە سەندنەوە لە لای قەشەکانیان دروست بو و لە پلانە ترسناکەکانیان و جوڵانەوەی شۆڕشگێڕی ڕەنگی دایەوە، ئەو شۆڕشەی کە لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە خەونیان پێوە دەبینی تا لە شۆڕشی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ دا ڕەنگی دایەوە.

جولەکەکانی خەزەر لەو ماوەیەدا دوچار هێرشی توندی چەوساندنەوە بون لە لایەن جەماوەری مەسیحی ڕوسیاوە، ئەڵبەتە ئەوەی بەرپرسیاری یەکەم بو لەم دۆخە ئەو کۆمەڵگەیە بو کە لەسەرەوە قەشە و سوخۆرەکان بەڕێوەیان ئەبرد لەبەر ئەوەی هەر ئەم کۆمەڵگەیە بو کە هەستی کینەی لەلای هەموان دروست کرد لەبەر ئەو عەقڵیەتە کینەوەرزەی لەناو جولەکەکاندا چاندبوی و دواجار لەبەر ئەو گۆشەگیرییەی کە هەیانبو سەرباری شێوەکانی سو خواردن کە لە ڕێگەیەوە سوخۆرەکان توانیبویان سامانێکی زۆر پێکەوە بنێت... مێژوو لە وردەکارریەکانیدا ڕاستیەکی حاشا هەڵنگرمان پێدەڵێت: کۆمەڵگەی جولەکە

ئەم هەڵوێستەی وەرگرتبو لەبەر ئامانجێکی دیاری کراو لە ئەو کینەیە بەکار بهێنێتەوە کەلە ناو دڵی جولەکەکاندا دروست دەبێت بە هۆی چەوساندنەوە تا ئەو هەستی کینەیە بگۆڕێت بۆ ئەوە کە کەسی جولەکە سڵ لە هیچ ئەکاتەوە و بیرۆکەی لەناو بردن قبوڵ بکات.

ئەم شێوازە پیلان گێڕییە بە درێژایی چەندین ئەوە گۆڕانی بەسەردا ئەهات و نورانیەکان بە درێژایی چەندین سەدە و لە چەندین کیشوەردا لەگەڵ خۆیاندا هەڵیان گرتبوو، لەڵبەتە هەر سەرانی خراپەی قەشە جولەکەکان بون کە ڕوبەڕوی پێغەمبەرەکان بونەوە و شەڕیان لەگەڵ هەر جوڵانەوەیەکی چاکسازیانەدا ئەکرد... ئەم ڕاستیەش لە دروست بونی ئاینە ئاسمانیەکان و ژیانی پێغەمبەرەکانەوەبەدەستمان دێت و بەڵگەیە بۆ بەردەوام بونی پیلانگێڕی جیهانی سەدە لە دوای سەدە و ئەوە لەدوای ئەوە لەلایەن نورانیەکانەوە... ئەگەر وردبینانە چاو بە مێژوودا بخشێنین بەڵگەی دروستمان دەکەوێتە بەردەست لەسەر ئەم ڕاستیە بە تایبەت کاتێک کە دیاردە لێک چوەکان لە نێوان ڕابوردو ئێستا ببەستینەوە بەیەکەوە.

ڕەنگەدیاردەی یەکەم کە سەرنجمان ڕادەکێشێت کۆبونەوەی جولەکە سوخۆرەکانە بوە بە درێژایی مێژو لە ئیمپراتۆریەت و دەوڵەتە زلهێزە پێشکەوتوەکان لە ڕابوردو و وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا لە حاڵی حازردا، ئەگەر لە ئیمپراۆریەتی ڕۆمانیەوە دەست پێ بکەین بۆمان دەردەکەوێت کە فەیلەسوفی گەورە سینکا (٤ پێ زاین و ٦٥ دوای زاین) لەبەر ئەوەی هەوڵی دا پەردە لەسەر دەسەڵاتی خراپی جولەکە سوخۆرەکان هەڵماڵێت ئەوانەی کە هاتبونە ناو ڕۆماوە، سینکا مامۆستای نیرۆن بو کاتێکیش کە نیرۆن بۆ بە ئیمپراتۆر ئەم فەیلەسوفە بو بە هاوڕێ و ڕاوێژکاری بەڵام نیرۆن دواتر (بوبیا)ی کردە هاوسەری کە داردەستی کۆمەڵەی سوخۆرەکان بو و ئەمەش هۆکار بو تا ئیمپراتۆر بکاتە مل کەچی ئەوان و بەم شێوەیەش نیرۆن بوە خوێنڕێژترین دەسەڵات دار لە مێژوودا و کەسایەتی زۆر هاتە خوارەوە تا ئاستی ئەوەی کە پێی بوترێت کەسێکی شێت بە شێوەیەک کە تەنها بۆ ئەوە ئەژیا کە وێران بکات

و ئەشکەنجە بدات و خوێن برێژێت تا وای لێهات لەنێو خوێن و شەمەوەت ڕانیدا نوقوم بو و دواجار سینکا نەیتوان هیچ جۆرە کاریگەرییەکی لەسەر دا بنێت... کاتێکیش نائومێد بو لەوەی کەبیهێنێتەوە سەر هۆشی خۆی بە ئاشکرا هێرشی دەکردە سەری و لە بەر چاوی گەل کارە ناشرینەکانی سوخۆرەکانی ئاشکرا ئەکرد و باسی لە دەسەڵاتی سوخۆرەکان ئەکرد بەسەر نیرۆنەوە و ئەمەش پاڵی بە سوخۆرەکانەوە نا تا داوا لە نیرۆن بکەن کە سینکا لە ناو بەرێت. نیرۆن نەیوێرا ئەو کارە بە ئاشکرا بکات لە ترسی ئەوەی ئەوەکا گەل لە دژی هەڵبستێ هەر بۆیە ناچاری کرد کە خۆی بکوژێت.

ئەمەش یەکەمین حاڵەتی بەناوبانگ بو کە تیایدا سوخۆرەکان کەسێك کە سەرئێشەی بۆ دروست کردبون ناچار بکەن کە خۆی بکوژێت، ئەڵبەتە دوا حاڵەتیش نەبو لەبەر ئەوەی بە درێژایی مێژوو چەندین چیرۆکی تیرۆرکردن و کوشتن هەیە کە خراوەتە قاڵبی خۆکوشتن و مردن بە ڕێکەوتەوە، ڕەنگە باشترین نمونەش بۆ ئەو حاڵەتە لە مێژوی هاوچەرخدا بێت: لە ساڵی ١٩٤٥ جیمس فۆرستال[٣٣] کە وەزیری بەرگری ئەمەریکا هێنرایە سەر ئەو باوەڕەی کە کۆمەڵێك لە بەڕێوەبەرانی بانك هەیە لە ئەمەریکا کە بە شێوەیەکی نهێنی کۆمەڵەیەکیان دروست کردوە لە خاوەن بانکە ئەمریکیەکان کە دەستیان گرتوە بەسەر باجی فەرەنسا و ئینگلتەرا و وڵات گەلێکی دیکە هەروەها دوای پشکنینی چەند بەڵگەنامەیك و شیکار کردنی بۆی دەرکەوت کە خاوە سەرمایە جیهانیەکان سەر بە نورانیەکانن و هەر ئەوانیش بون کە بونەتە هۆکاری دروست کردنی هەردو جەنگی جیهانی یەکەم و دووەم، دوای زانینی ئەم ڕاستیانە هەوڵی دا کە ڕۆزفێڵت سەرۆك کۆماری ئەمەریکا و سەرکردەکانی دیکە لەم ڕاستیانە تێ بگەیەنێت. ئیدی ئێمە نازانین کە خۆکوشتنەکەی

---

(٣٣) جیمس فۆرستال کە وەزیری بەرگری ئەمەریکا بو بەیەکێك لە گەورە بەرپرسانی ئەمەریکا دادەنرێت کە بە شێوەیەکی لە ناکاو لە ساڵ ١٩٤٥ ڕایگەیاند کە دوچار بە تێك چونی باری دەرونی بوە کە دواتر بە شێوەیەکی فەرمی نێردرا بۆ یەکێك لە نەخۆشخانەکان و دواتر بە شێوەیەکی فەر می و تەنها دوای چەند هەفتەیەك ڕاگەیەنرا کە خۆی کوشتوە و بە تێپەڕ بونە کاتیش ڕوداوەکە هەر بە شاراوەیی مایەوە.

پەیوەست بوە بە نائومێدبونیەوە یاخود تیرۆرکراوە لە لایەن هەندێك لایەنەوە ■ بۆ هەتا هەتایە ئەمی بەداخراوی بهێڵرێتەوە... دواتر بەرگی خۆکوشتن کرایە بەر تاوانەکە... لەمێژووشدا بەڵگەی زۆر هەیە لەسەر تاوان گەلێکی گەورە کە ساختە کراوە لە وڵات گەلێکی جیاوازدا و دواتر بەرگی خۆکوشتن کراوە بە بەریدا.

تۆرەکارییەکانی جولەکە بە درێژایی مێژوو دەرەنجامەکانی

کاتێك کە ئیمپراتۆری یاسا دانەر جۆستینان گەیشتە دەسەلات (٤٨٣-٥٦٩ ز) لە ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی یاسا بەناوبانگەکانی دەرکرد کە تیایدا هەوڵی دا سنورێك بۆ ئەو کارە نایاساییانە دابنێت کە جولەکەکان پەنایان بۆ ئەبرد لە بازرگانی دا، ئەڵبەتە جولەکە بازرگانەکان تەنها لایەن بون کە لەگەڵ نورانیەکان واتە خاوەن سەرمایەکان کاریان ئەکرد، ئەمەش وای کردبو کە لە پێگەیەکی باشتردا بن بە بەراورد بەو بازرگانانەی دیکە کە جولەکە نەبون، ئەو بوارەش کە سامانێکی زۆری پێ ئەبەخشین بواری بە قاچاخبردن و کاری نایاسایی بو بە شێوەیەك کە توانیان ڕکابەرەکان لە خۆیان دور بخەنەوە و تەواوی ئەو سنورانەش ببەزێنن کە یاساکانی جوستینان بۆی دانابون ئەڵبەتە لە هەمان کاتدا بەهەرەمەندیش بون لەو یاسایانەی کە دەیپاراستن، یاسای جوستینان لە سەدەی دەهەم سەرچاوەی سەرەکی یاسا بو و تا ئەمڕۆکەش بە گرنگترین سەرچاوە دادەنرێت لە بواری مالەکاندا. ئینسکلۆپیدیای (فنك و فاگناك)ی جولەکە، بەم شێوەیە باسە لە بازرگانە جولەکەکان ئەکات:

"جولەکەکانی ئەو سەردەمە تەواوی ئازادی ئاینیان هەبو و ڕێگەیان پێ درابو کە هەندێك ناوەندی تایبەت بە خۆیان هەبێت، لەو سەردەمەدا بازرگانی کردن بە کۆیلە بە گرنگترین سەرچاوەی جولەکە ڕۆمانیەکان دادەنرا بەلام ئەڵبەتە دواتر یاساگەلێکی زۆر دەرکرا بۆ ڕوبەڕو بونەوەی ئەو بازرگانییە... هتد).

مێژو بۆمان ڕون ئەکاتەوە کە بازرگانە جولەکەکان و سوخۆرەکانیش تەنها کاری بازرگانی کۆیلەیان نەکردوە بەڵکو کاری بازرگانی مادەی سڕکەر و لەش فرۆشی و مادەی کهولیان کردوە و بازرگانی بۆن و خشڵ و مادە گران بەهاکانی دیکەشیان قۆرخکردوە بۆ خۆیان، هەروەها پەنایان بردۆتە بەر بەرتیل دان بە بەرپرسەکانی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی بۆ کڕینی ویژدانەکان لە پێناو دابین کردنی بەرژەوەندییەکانی خۆیان تا ئەو کاتەی کە بونە هۆی خراپ کردنی ئاکاری کۆمەڵگەی ڕۆمانی هاوشێوەی کۆمەڵگەی بیزەنتی هەر لە ڕێگەی بەرتیل دان، مادەی سڕکەر، مادەی ئەلکهولی و لەش فرۆشی. لێکۆڵینەوە کردن لە دەسەڵاتی جوستینان دەریدەخات کە ئەو بێ هودە هەوڵی داوە وەك ئیمپراتۆرێك بەر بەبەرەڵایی بگرێت و سنورێك بۆ چالاکییە وێرانکارییەکانی جولەکە دابنێت. ئەو هۆکارەی کەلە پشت گەندەڵ کارییەکانی ژیانی ئەمڕۆ هەیە لە شارە گەورەکاندا هەمان ئەو هۆکارانەیە کە پێشتر هەبوە، بەم شێوەیە ئەبینین کە مێژوو خۆی دوبارە ئەکاتەوە، هەروەها دیاردەیەکی نوێی دیکە دەبینین لەنێو ئەو ڕوداوەنەدا، لەو بارەوە مێژوو نوسی بەناوبانگی بەریتانی (ئیدوارد دگیون ١٧٣٧-١٧٩٤) باس لە کاریگەرییە خراپەکانی هەژمونی بازرگانە جولەکەکان ئەکات لە ڕۆما لە کتێبەکەیدا: "کەوتن و داڕمانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی" بەو پێیەی کە ئەوان هۆکاری سەرەکی ئەو داڕمانە بون، هەروەها گلیۆن بۆبیا هاوسەری نیرۆن بە بەرپرسیاری سەرەکی ئەزانێت لە ئیمپرتۆریەتەکەدا بەو پێیەی کە ئەوە ڕۆڵی ئەو بو کە ڕێگەی خۆشکرد بۆ دەسەڵاتی جولەکەکان و ئەوانیش کەشێکیان بڵاو کردەوە لە ڕۆما کە تیایدا ڕۆمانەکان وەك کەسانی سەرخۆش و بێ باك بون بەرامبەر داڕمانی بەردەوامی شارستانیەتەکەیان، لە دوای ڕمانی یەکجارەکی ئیمپرتۆریەتی ڕۆمانیش دەسەڵاتی جولەکەکان گەیشتە ترۆپکی خۆی و بەوەش ئەورووپا چوە قۆناغێکی تاریکەوە، ئەو قۆناغەی کە مێژونوسەکان وەك چاخی تاریك یاخود چاخەکانی ناوەند ناوزەندی ئەکەن.

ئینسکلۆپیدیای بەریتانی لە بارەی بازرگان و سوخۆرە جولەکەکان ئەڵێت:

"بازرگان و سوخۆرە جولەکەکان بەرەو ئەوە ئەڕۆیشتن تا بە شێوەیەکی یەك جارەکی دەست بگرن بەسەر ئەو بازرگانانەی خاوەن بەهرەی تایبەت بون، لەوێوە لەهەمو شوێنێك دا بڵاو بونەوە و هەر لەوێوە هۆگری زۆریان بۆ پارە دەرکەوت. بازرگانی لە چاخەکانی ناوەندا بە شێوەیەکی سەرەکی لەدەستی ئەواندا بوە بەتایبەت بازرگانی کۆیلە". هەر وەك دیاریشە ئینسکلۆپیدیای بەریتانی مەزنترین سەرچاوەی زانستی یە ■ بەریتانیا.

دەست گرتنی جولەکەکان بەسەر بازرگانی ئاڵۆگۆڕکردن دا – ع بە یاسایی و ع بە نایاسایی – ■ چاخەکانی ناوەندا زیادی کرد سنوری بەر فراوانتر بو و گەیشتە ئەو ڕادەیەی کە ئابوری تەواوی گەلانی ئەوروپا بە بێ جیاوازی کەوتە دەستیانەوە، بە ڕونی ئەتوانین هەست بە کاریگەری دەسەڵاتی جولەکەکان بکەین کاتێك کە دەبینین دراوی پۆڵندی و هەنگاری کۆن نەخش و نوسینی عبرانی لەسەرە. هەوڵدانی زۆری جولەکە بۆ دەست گرتن بە سەر دراودا بۆ ئەوە ئەگەڕێتەوە کە جولەکەکان هەر ■ دێر زەمانەوە دروشمێکیان قبوڵ کردبو کە دواتر ئامشل مابلو باوەر پێی بەناوبانگ بو (١٧٤٣-١٨١٢): "با ئێمە دراو ■ یەکێك ■ وڵاتەکاندا دەربکەین دواتر گرنگ نیە کە یاسای ئەو وڵاتە کێ دایدەنێت"، ئامشلۆ مابلو ئەو پێشنیارەی کرد بۆ هاوبەشەکانی لە جولەکە پیلانگێڕەکان ■ ئەو پاڵنەرەیان بۆ دەربخات کە پاڵی بە چەند نەوەیەك لە نورانیەکانەوە نا تا لە قۆناغێکی مێژوودا کە تا ساڵی ١٦٤٠ درێژەی کێشا پیلانگێڕی تەرخان بکەن بۆ زاڵ بون بەسەر بانکی ئەوروپا...

جەنگی خاچ پەرستەکان

وێنە ڕاستەقینەکان و دەرەنجامەکان:

کاریگەرییەکانی قۆرخکاری بازرگانی و ئاڵتون لە لایەن جولەکەکانەوە لە ئەوروپا لە سەدەکانی ناوەڕاست دەسەڵات دارانی سەر زەوی واتە جرمانییە ئارییییەکانی تەنگەتاو کرد کە ئەو کات دوابەدوای هەرەس هێنانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی خاکی وڵاتە ئەوروپییەکانیان دابەش کردبو بەسەر خۆیاندا و بە زۆر دەستیان دایە زەوت کردنی سەروەت و سامانی وڵاتان هەر بۆیە ئەو کارەی جولەکەکان کە خێروبێریان لە ڕێگەی سووەوە دەبرد بە یەکێک لە هۆکارە سەرەکیەکان دادەنرێت بۆ پاڵ پێوە نانیان لە بەرەو خۆرهەڵاتی ئیسلامی گەشەسەندو هەنگاو بنێن و دواجار بن بە یەکێک لە هۆکارەکانی هەڵایسانی جەنگە خاچ پەرستەکان... بەتایبەت کاتێک کە کێبڕکێ لەسەر زەوت کردنی سەروەت و سامانی گەلانی ئەوروپا لە ڕێگەی زۆر و وەرگرتنی سوەوە تەنها دوای چەند ساڵێک لە کەوتنی ڕۆما بەدەستی جرمانییە بەربەرییەکان بوە هۆی ئەوەی کە هەژار بن و دوابکەون و شارستانیەتیان دوا بکەوێت.

ئەوە ئەم دۆخەی ئەوروپا بو کە ڕێگەی خۆشکرد بۆ ڕێککەوتنی هەندێک لە پادشا مەسیحیەکانی ئەوروپا لەگەڵ ئەو خاوەن زەوی وزار و نەجیب زادانەی کە بەدوای دەستکەوتدا دەگەڕان تا بە زۆر دەست بەسەر جیهاندا بگرن و هێرشێکی گەورەی خاچ پەرستی دەست پێ بکەن... لەم کاتەدا بەرژەوەندی ئەم کەسانە لەگەڵ بەرژەوەندی سو خۆرە جولەکەکان یەکی گرتەوە ئەوانەی کە پاڵپشتی بیرۆکەی ئەو هێرشەیان ئەکرد بە تەواوی توانای ماڵیان و لە تەواری ئەوروپادا بڵاو ببونەوە تا هانی ئەو خاوەن زەوی و زارانە بدەن تاخەزێنەکانیان

بۆیان بخەنە سەر پشت لە شەڕ کەر بەکرێ بگرن و بەرتیل بدەن بە هاودەستەکانیان و بەم شێوەیەش ئەوان ئەو هێزە شاراوەیە بون کە لەپشت پەردەوە کاریان کرد لەسەر هەڵگیرساندنی شەڕی خاچ پەرستی... لەبەر ئەوەی لەم شەڕەدا ئەو هەلە زێڕینەیان بۆ هەڵکەوت تا قەرز بە بەهرەی زۆر بدەن بەخاوەن سەرکردەی هێزەکان، فەرمان ڕەواکان و دەسەڵاتدارەکانی کڵێسا سەرباری بازرگانی کردن بە چەك و چۆڵ و بونی ئامانجی سیاسی کە بریتی بو لە لاواز کردنی ئیسلام و مەسیحییەت لەیەك کاتدا...

یەکەمین هێرشی خاچ پەرستەکان لەساڵی ١٠٩٥ دا بو و ئەمەش بە سەرەتای هەشت جەنگە خاچ پەرستییەکە دادەنرێت کە بۆ ماوەی دو سەدە درێژەی کێشا لە نێوان ساڵەکانی ١٠٩٥ - ١٢٧١، ئەم شەڕانە مۆرکێکی ئاینی مەسیحیان بەخۆوە گرت و وای دەرخست بۆ ئەورپییەکان کە ئەم هێرشانە ئامانج لێی پاراستنی ئەو کەسانەیە کە دەچنە زادگای مەسیح و گێڕانەوەی خاکی پیرۆزی مەسیحیەکانە (فەلەستین) بۆ باوەشی مەسیحیەکان... بەڵام لە ڕاستیدا، کاتێك کەلە وردە کاری ئەو شەڕانە ئەکۆڵینەوە بە ئاسانی ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێتکەلە پشت ئەم هێرشانەوە بون، لەبەر ئەوەی ئەو هۆکارەی کە پاڵ بە هێزی خراپەکارەوە ئەنێت تا دوبارە چالاك ببێتەوە، کینە و هەڵپەیە بۆ سامانەکانی ئەوانی دی. هەندێك لەو هێرشانە سەرکەوتنیان بەدەست هێنا و هەندێکی دیکەشیان لەبەر بونی بەرگری موسوڵمانەکان شکستی هێنان بەڵام دەرەنجامی کۆتایی بریتی بو لە مانەوەی فەلەستین لە دەستی موسوڵمانەکان لە ساڵی ١٢٧١ .

هەندێك لە میرەکان لەوانەی کە بەشداریان کردبو لە جەلاتەوەی بەرەنگاربونەوەی هەژمونی جولەکەکان، کاریان ئەکرد تا ڕزگاریان بێت لە چنگی سوخۆرەکان، ئەم جوڵانەوەیە کە تا دەهات بازوی بەهێزتر دەبو و هەڵسان بەدەرکردنی یاسا گەلێك کە تایبەت بویە کۆشەگیر کردنی جولەکەکان و ناچارکردنیان لە ژیان لە گەڕەکەکانی خۆیاندا و دواتر چەند یاسا گەلێکی دیکە دەرکرا کە لێیانی قەدەغە کرد کە مەسیحیەکان بەکار بهێنن بۆ کارکردن لە لایان بۆ ڕایی کردنی کارەکانیان، ئەوەش کەلە پشت دەرکردنی ئەم بڕیارەوە بو

بریتی بو لەڕێگری کردن لە سوخۆرەکان کە لە ژێر بەرپرسیارێتی کارەکانی خۆیاندا دەرچن لەبەر ئەوەی جۆرێك لە گرێبەستە گوماناویەکانی خۆیان لە ڕێگەی ئەو مەسیحیانەوە ئەبەست کە دەکرانە نما بۆ خۆیان و دواتر تێوە ئەگلێنران لە کارەکانی خۆیان... هەروەها یاساکان قەدەغەیان کرد کە جولەکەکان ئافرەتی مەسیحی لە ماڵ یاخود کارەکانی خۆیاندا بەکار بهێنن بە ئامانجی پاراستنیان لە چاوچنۆکی سوخۆرەکان، لەبەر ئەوەی ئەوان لە خشتەیان ئەبردن بە شێوەی جۆراوجۆر و دواتر بەکاریان ئەهێنان بۆ ئامانجە تایبەتەکانی خۆیان و هیچ دەربەستیش نەبون لەوەی کە بازرگانی بە جەستەیانەوە بکەن لە پێناو پارە یاخود فریودانی دەرون بیمارەکان و بەستنی گرێبەستەکان، هەندێك یاساگەلی دیکەش دواتر ڕێگری کرد لە جولەکەکان لە هەستن بە چالاکی بازرگانی. بەم شێوەیە گەلانی ئەوروپا پێیان وابو کە ئیدی گرفتی جولەکە بەرەو پاکتاوبون ئەچێت و سوخۆرەکانیش بەرەو لەناو چون ئەچون، بەڵام ڕوداوەکان پێچەوانەی ئەوەیان دەرخست: ئەو یاسا گەلە توندە کە پشتیوان بو بە هێزی کڵێسا نەیتوانی سوخۆرەکان لەناو بەرێت یا لانی کەم وا لە سوخۆرەکان بکەیەنێت کە کارەکەیان بێهودەیە و پێویستە ڕێز لە ڕەوایەتی یاساکان وەربگرن، دەرەنجام ڕقی نورانیەکان زیادتر بو لە کڵێسای مەسیحی و سەرەتایەك دروست بو بۆ دژایەتی کردن و لاواز کردنی باوەڕی مەسیحی و لاواز کردنی دەسەڵاتی کڵێسا، سەرەتای ئەم کارە دواتر لە پلانێکی توندوتۆڵدا دەرکەوت کەپشتی بەستبوبە دو بنەما:

بڵاوکردنەوەی بیرۆکەی جیا کردنەوەی ئاین لە سیستەمەکانی دەسەڵات، بە مەرجێك ئەم هەڵمەتە لە بەر بڵاوترین ئاستدا و بەشێوەیەکی بەردەوام ئەنجامبدرێت بە بێ ئەوەی گوێ بەوە بدرێت کە چەندی تێ ئەچێت و چەند ماندو بونی پێویستە... لە لایەکی دیکەشەوە کاربکرێت لەسەر دروست کردن و پەرەپێدانی جیاوازی لە نێوان مێر و کڵێسادا و ڕەوتەکانی بێ ئاکاریش پشتیوانی بکرێت و هان بدرێت لە لای هەموان.

ڕاگواستنی گەورە

چەند دیمەنێك لە مێژووی جولەکە:

پاشای فەرەنسا هەوڵی دا لە ساڵی ١٢٥٣ بە شێوەیەکی ڕیشەییانە کێشەی جولەکە چارەسەر بکات لە ڕێگەی فەرمان دان بەدەرکردنیان لەبەر سەرپێچی کردن لە یاسا، بەو شێوەیە بە شێکی زۆریان ڕویان لە بەریتانیا کرد کە ئەو کاتە پەنای دان لەبەر ئەوەی سوخۆرە جولەکەکان لەو ماوەیەدا لە ساڵی ١٢٥٥ کۆنترۆڵی زۆرێك گەورە پیاوانی کڵێسا و خانەدان و خاوەن زەویو زارەکانی کردبولە ڕێگەی پێدانی قەرز بۆ پشتیوانی کردن لە جەنگە بەردەوامەکانیان[٢٤]، دواتر بەڵگەی تەواو بەدەست هات لەسەر پەیوەندی سوخۆرەکان و گەورەپیاوانی حاخام یاخود ئەوانەی کە پێیان ئەوترێت (داناکانی جولەکە) لەگەڵ نورانیەکان دا. دۆزینەوەی ئەو بەڵگەیە لەو لێکۆڵینەوانەدا دەرکەوت کە پادشا هنری بڕیاری دا ئەنجامبدرێت بۆ ڕیسوا کردنی پارە خواردن و بەرتیل و تاوانەکانی بازرگانی کردن بە جەستە و بەزۆر پارە وەرگرتن کە ئەڵبەتە ئەم کارانە دوای مردنی (هارون ئۆف لینکۆڵن) دەرکەوت لە ساڵی ١٢٥٥ دوای ئەوەی کە لێکۆڵینەوەکان بە شێوەیەکی یەکلا

---

[٢٤]. کتێبی (هارون لینکولن) کە لە نوسینی هەردو جولەکە (شابی و ڤالنتاین)ە زۆر بە وردی باسی ئەم قۆناغەی مێژوومان بۆ ئەکەن لەو کتێبەدا بەم شێوەیە هاتوە (ژمارەی جولەکەکان زیادیان کرد و زیاتریش دەوڵەمەند بون و هارون ئۆف لینکۆڵنی جولەکە بو بە دەوڵەمەند ترین کەس لە بەریتانیا، مامەڵە داراییەکانی لە سەرجەم گۆشە و کەنارەکانی وڵاتدا ئەنجامئەدرا و زۆرێك لە پیاو ماقوڵان و خانە دانەکان و پاوانی کڵێسا تێوەی گلابون... بەڵام دەسەڵات دوای مردنی دەست گرت بە سەر سەروەت و سامانەکەی بۆیە لیژنەیەکی تایبەت دانرا بۆ بەڕێوەبردنی موڵك و ماڵەکانی.

کەرەوە دەریان خست کە هەژدە جولەکە ئەو کارانەیان کردووە و دواجار درانە دادگا و لە سێ دارە دران.

شا هنری لە ساڵی ١٢٧٢ کۆچی دوایی کرد و شا ئدواردی یەکەم جێگەی گرتەوە کە ئەویش بە پێی خۆی بڕیارێکی دەرکرد و تیایدا قەدەغەی کرد کە جولەکە کاری سوخۆری بکەن، دواتر لە رێگەی پەرلەمانەوە لە ساڵی ١٢٧٥ زنجیرە بڕیارێکی دەرکرد کە بە پێی ئەو بڕیارانە دۆخێکی تایبەتیان بۆ لەبەر چاو گیرا و بەو زنجیرە بریارە وترا (بڕیار گەلێکی تایبەت بە جولەکە) مەبەستیش لەم بڕیارانە کەم کردنەوە دەسەڵاتی سوخۆرەکان بو لە شارەکەیان بۆ پاراستنی مەسیحی و هەژارەکان پێکەوە، رەنگە ئەو زنجیرە بڕیارە بەیەکەمین زنجیرە بڕیارێك دابنرێت لە مێژووی پەرلەمانی ئینگلیزی دا کە رۆڵێکی گرنگی هەبو لە دەرکردنی ئەو بڕیارانەدا و ئاشکرێت بوترێت کە ئەو بڕیارانە دژ بە جولەکە بون لەبەر ئەوەی لەیەك کاتدا هەم جولەکە و هەم مەسیحیەکانی ئەپاراست[٣٥]، ئەم بڕیارە بە تایبەت هەژارەکانی ئەپاراست و جولەکە سوخۆرەکان ئەم جارەش پێیان وابو – وەك پێشتر کە چەند جارێك لە مێژوودا ڕوی داوە – ئەتوانن ڕوبەڕوی بڕیاری شا ببنەوە هەروەك چۆن ڕوبەڕوی بریارەکانی کۆمەڵگە بونەتەوە بەهۆی ئەو دەسەڵاتەی کە هەیان بوە بەسەر پیاوانی کڵێسا و دەوڵەت دا... بەڵام ئەمە گەورەترین هەڵەیان بو، لەبەر ئەوەی شا بڕیارێکی دیکەی دەرکرد ئەویش دەرکردنی تەواوی جولەکەکان بو لە بەریتانیا.. . بەم شێوەیە سوخۆرەکان دەرەنجامی کارەکانی خۆیان بینیەوە بەڵام بە بێ ئەوەی کە دەسەڵات و ئاڵتونەکانیان لێ وەربگیرێتەوە. بەم کارەش بەڵایان هێنا بەسەر ئەو جولەکە ئاساییانەی کە هیچ جۆرە گوناهێکیان ئەنجام نەداوە جگەلەوەی کە کەرتبونە دوای ئەم ژمارە کەمە... ئەمەش بە پێی وتەی هەندێك مێژونوس سەرەتای قۆناغێکە کە پێی دەوترێت (ڕاگواستنی گەورە) و

---

[٣٥]. (بڕیاربڕیارەکانی جولەکە) بە وردی لە کتێبی (جەنگێکی بێ ناونیشان) چاپکراوە لە نوسینی ئەفسەری بەریتانی (ئا.هـ.رامزی).

لەو کاتەوە ئەو گێژاوە گلۆڵەی جولەکەکانی خستە لێژی لە تەواوی ئەوروپا لەبەر ئەوەی سەرۆکەکان شوێن پێی شا ئدواردیان هەڵگرت، بۆنمونە لە ساڵی ١٣٦٠ واتە دوای ماوەیەکی کەم لە تەواو بونی شەڕی خاچ پەرستی و دەرکەوتنی دەرەنجامەکانی دوبارە فەڕەنسا جولەکەکانی دەرکرد بەڵام ئەم جارە بە تەواوەتی، سەکسۆنیاش – یەکێك لە دەوڵەتە جرمانیەکان لە ساڵی ١٣٤٨ – هەمان کاری کرد دواتر هەنگاریا لە ساڵی ١٣٦٠ و بەلجیکا لە ساڵی ١٣٧٠ و سلۆڤاکیا لە ساڵی ١٣٨٠ و نەمسا لە ساڵی ١٤٢٠ و هۆڵندا لە ساڵی ١٤٤٤ و دواجار ئیسپانیا لە ساڵی ١٤٩٢، ئەڵبەتە دەرکردنی جولەکەکان لە ئیسپانیا خاوەن گرنگییەکی تایبەتە لەبەر ئەوەی تیشك ئەخاتە سەر دادگاکانی پشکنین لە ئیسپانیا لەبەر ئەوەی زۆرێك لە دانیشتوانی وڵاتە ئەوروپیەکان پێیان وایە کە لەلایەن کڵێسای کاسۆلیکەوە دامەزراوە بە ئامانجی ئەشکەنجەدان و چەوساندنەوەی جیابوەکان لە کڵێسای ڕۆما و لەوانەش پڕۆستنتانەکان. بەڵام لە ڕاستیدا ئامانج لێی کردنی بە ئامرازێك بۆ دۆزینەوەی ئەو بەشە لە جولەکەکان کە بە ڕوکەش خۆیان وەك مەسیحی دەرخستبو تا لە ژێر ئەو پەردەیەدا کار بکەن و لە ناوەوە ئامادەکاری بکەن بۆ کاری خۆیان، کڵێساش هەستی بە بونی پیلانێك کرد لەو جۆرە بۆ تێك شکاندنی پایەکانی ئاینی مەسیحی... لەچەند حاڵەتێك دا توانرا شوێنپێی هەڵبگیرێت و کەسە چەواشە کارەکان ئاشکرا بکرێت... دواتر توانرا دەقی وەڵامێك بدۆزرێتەوە کە حاخامی گەورە –ئەو کاتە لە ئاستانە پایتەختی ئیمپڕاتۆریەتەی عوسمانی دادەنیشت– ناردبوی لە ژێر سایەی بەخشینی ئیسلامدا. ئەو حاخامە ناوی (خیمور) بو کە سەرۆکی جولەکەکانی تاراوگە بو لە شاری ئکس ئان بروڤانسی فەڕەنسی کە هەستابو بە وەڵام دانەوەی ڕاوێژێك کە پێی کرابو دوای ئەوەی کە زۆربەی وڵاتانی ئەوروپا جولەکەکانیان دەرکردبو.. ئەو نامەیەی کە حاخامی گەورە واژۆی لەسەر کردبو بەناوی (میری جولەکە) بە بەرواری ١٣ کانونی دووەم ١٤٨٦ نێردرابو، ڕێنماییەکانی ئامۆژگاری ڕاوێژکارەکانی ئەکات کە پەیڕەوی لە ئەسپی تەڕوادەی بەناوبانگ بکەن کە توانیان لە پشتەوە بچنە ناو

قەڵای دوژمنەکانیانەوە هەروەك چۆن جەنگاوەرە یۆنانیە کۆنەکان توانیان بچنە ناو شاری تەڕوادەی گەمارۆدراوەوە دوای ئەوەی کە خۆیان لە ناو ئەسپێکی دارینی گەورەدا شاردبۆوە... بە واتایەکی ڕونتر منداڵی جولەکەکانی کردە قەشە و مەسیحی و مامۆستاو دادوەر و پزیشك و هتد... تا لەناوەوە بتوانن مەسیحیەت تێك بشکێنن[٣٦]... ئەڵبەتە دادگاکانی پشکنین تەنها بەئەرکی سەرەکی خۆی پەسەندەی نەکرد کەلە پێناویدا دامەزرابو بەڵکو بوە ئامرازێکی سەرکوتکردن کە هەموانی گرتەوە بە بێجیاوازی، ئەوەش ڕاست نییە کە لە پارەیانەوە بلاو کرایەوە لەلای ئەورروپیەکان کە ئامانجیاندروست کردنی هاوسۆزی‌و هەستی پەشیمان بونەوە بو، بەڵکو ئەمە بریتی بو لە دەزگایەکی تایبەت بۆ چەوساندنەوەی جولەکەکان... کاتێکیش کە پشکنەری گەورە (تورکومادا ١٤٢٠–١٤٩٨) بڕیاری لەسەر مەراسیمە سامناکەکانی سوتاندن دا، هەر کەسێکە کە تۆمەتی جادو و ناپاکی و دژە ئاینی بەسەردا بسەپایە جا جولەکە بوایە یاخود دەست بەجێ ئەگیرا و ئەسوتێنرا... بەم شێوەیە ئەو بەڵایەی کە بەسەر جولەکەکانی ئیسپانیادا هات هۆکاری ئاینی نەبو بەڵکو کاردانەوەیەك بو بەرامبەر هەڵسوکەوتیان بوارگەلی ئابوری و کۆمەڵایەتی دا.

ئەوە ڕاستیە وردەکانە کە تیشك ئەخاتە سەر ئەو ڕوداوە مێژوییە کە هۆکارەکانی هەندێك جار نادیارە. سەدەی چوارەهەم جولەکە سو خۆرەکان بۆ یەکەمین جار توانیان کە حکومەتی ئیسپانی ناچار بکەن کە ماف وەرگرتنی باجیان هەبێت بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ وەك گرەنتییەك بۆ ئەو قەرزانەی کە ئەیاندا بە حکومەت ئەمەش خەڵکی خستە ژێر ڕەحمەتی ئەوانەوە... ئەوانیش بە خراپترین شێوە ئەو ئەرفەتەیان قواستەوە و زۆر دڕندانە داوای (پارچە

([٣٦]) ئاسانە بەراوردی ئەو لێکچونە سەیرە بکرێت لەنێوان ئەم ڕەوشە و پیلانگێڕی(دونما) دا کە گروپێکی شاراوە بون لە جولەکەی (سالونیك) لە ئستەنبوڵ کە بە ڕوکەش بون بە ئیسلام بە ئامانجی تێك دانی لە ناوەوە ڕێگەی بلاو کردنەوەی شتی بێ بنەما و دور لە ڕاستی و ڕوبەڕو بونەوەی هەر جوڵانەوەیەکی چاکسازی ئیسلامی کە ئامانج لێی سەرخستنی ئیسلام بێت.

گۆشت)[٢٧] یان ئەکرد لە خەڵکی ئەمەش ڕقێکی زۆری لەلای خەڵك کۆ ئەکردەوە بەشێوەیەك کە پزیسکێك بەس بو گڕکانی ناو دڵەکان بتەقێنێتەوە و ئەو پزیسکەش وتارە گڕاویەکانی (فرناندز مارتینێز) دروستی کرد و گەل لە ژێر کاریگەری ئەو وتارانەدا کۆمەڵ کوژییەکی خوێناوی ئەنجامدا و ئەمەش نمونەیەکی قێزەونی تاوانەکانی جولەکە و نورانیە سەردەستەکانیان کە بە هۆیانەوە بە هەزارەها جولەکەی بێ دەرەتان بونە قوربانی کە هیچ جۆرە تاوانێکیان ئەنجام نەدابو بەڵکو ئەو ژمارە کەمە ئەنجامی دابو کە بە شێوەیەکی نهێنی ڕابەرایەتیان ئەکرد، ئینسکلۆپیدیای بەریتانی (پ ٥٧ بەرگی ١٢ ز – چاپی ١٩٤٧) بەم شێوەیە باسی جولەکەکان ئەکات لە ئیسپانیا (سەدەی چواردەهەم بە سەدەی زێڕین دائەنرێت لە ئیسپانیا بەڵام وتارەکانی یەکێك لە قەشەکان ئیسپانیا بە ناوی (فرناندز مارتینێز) لە ساڵی ١٣٩١ هۆکار بو بۆ ڕودانی کوشتارگەیەکی گشتی دژی جولەکەکان لەوانەی کە ئیرەییان پێ ئەبرا لەبەر دەوڵەمەندییەکەیان و هەموان ڕقیان لێیان ئەبۆوە لەبەر ئەوەی تەواوی باجەکان ئەوان وەریان ئەگرت).

بەڵێندەرە ناوبراوەکان مافی وەرگرتنی باجیان حکومەت کڕیبۆوە سەدەکانی ناوەڕاست دا لە بەرامبەر بڕێکی دیاری کراودا کە دواتر ئەیان دا. دەوڵەتیش دەسەڵاتی گشتی و مافی ئەشکەنجەدانی هاوڵاتیانیان پێ ئەدات لەناو زیندانەکاندا و ڕێگەشیان پێ ئەدات کە دەست بەسەر سامانی کەسەکە دا بگرن لەبەرامبەر ئەو پارانەی کە خۆیان دیاری ئەکەن بە پێی خواستی خۆیان... لە بەرامبەردا ئەو گەردەلولەی کەلە دژی جولەکەکان هەڵی کردبو هەر بەردەوام بو، بۆنمونە ساڵی ١٤٩٥ لیتوانیا لەسەر خاکەکەی دەریکردن و

(٢٧) ڕەوشی سامناکی بڕینی پارچە گۆشت لەلایەن سوخۆرەکان بە تایبەت جولەکەکان کە لە سەدەکانی ناوەڕاست پەیڕەویان لێ ئەکرد بەو پێ یەی کە کێشی دیاری کراوی پارچە گۆشتێك لە گۆشتی کەسی قەرزار مافی خاوەن قەرزە کە لێی بکاتەوە لە کاتێکدا کە ئەگەر کەسی قەرزدار نەتوانێت قەرزەکەی بیگەڕێنێتەوە کاتی خۆیدا و ئەم ڕەوشەش بەباشترین شێوە لە شانۆگەرییەکەی (بازرگانی ڤینیس)ی شکسپیر پیشان کراوەتەوە.

دواتر پورتوگال لە ساڵی ١٤٩٨ و ئیتاڵیا لە ساڵی ١٥٤٠ و باڤاریا لە ساڵی ١٥٥١ هەمان کاریان دوبارە کردەوە... بەڵام ئێمە نابێت شتێکی گرنگ لە یاد بکەین کە سەرباری ڕاگواستنی جولەکەکان لە گشت شوێنێك بەڵام ژمارەیەك لە دەوڵەمەند و دەست ڕۆیشتوەکان بۆ مانەوە کاری خۆیان ڕێك ئەخست... ئەم کەسانە توانیبویان پێگەی خۆیان بەدەست بهێنن لە ڕۆردۆ و ئەفینون و مارسیلیا لە فەرەنسا، هەروەها لە باکوری ئەلزاس و بەشێك لە باکوری ئیتاڵیا، ئینسکلۆپیدیای بەریتانی بەم شێوەیە باس لە بابەتەکە ئەکات(بەم شێوەیە جولەکەکان دوبارە خۆیان بینیەوە کەلە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا نیشتەجێ ئەبن وەك پۆڵۆنیا، ئەو ژمارە کەمانەش کەلە ئەوروپا توانیبویان بمێننەوە تەواوی بەربەست خرابوە بەردەمیان). بەم شێوەیە ئێمە ئەتوانین بڵێین کە سەدە تاریکەکانی جولەکە لەو کاتەدا دەستی پێکرد کە چاخی ڕێنیسانس دەستی پێکرد لە ئەوروپا، لێرەوە دەتوانین بگەینە دەرەنجامێکی لۆژیکی کە بۆچونی ژمارەیەك لە مێژونوسیشە ئەویش ئەوەیە کە وڵاتانی ئەوروپای ڕۆژئاوا تەنها ئەو کاتە توانیان ڕێنسانس بکەن کە توانیان خۆیان لە چنگی ئابوری جولەکە ڕزگار بکەن...

جولەکەکانی ئاوارگە دوای جوڵانەوەی ڕاگواستنەکان سنوردار کران لەناو گەڕەکەکانی خۆیاندا ڕقەتیس کران کە پێیان دەوترا (گیتۆ) و جولەکەکانیش پێی دەڵێن (کاحال)، بەسەر جولەکەکاندا سەپێنرابو کە بە شێوەیەکی گۆشەگیر بژین بە دور لەو خەڵکەی کەلە ناویاندا ئەژیان و لە لایەن حاخامەکانەوە بەڕێوەئەبران کە ئەوانیش لە ژێر کۆنترۆڵی تورانی و گەورە جولەکە سوخۆرەکان بون ئەو کەسانەی کە توانیبویان پێگەیەکی ئەو تۆ بەدەست بهێنن لە وڵاتە ئەوروپیەکان هەروەك پێشتر باسمان لێوە کرد، تورانیەکان خزابونە ناو گیتۆکانەوە و لەرێوە ژەهری کینە و ڕق و گیانی تۆڵەکردنەوەیان لەناو جولەکەکاندا بڵاو ئەکردەوە هەروەها حاخامەکانیش هەڵئەستان بەوەی لە جولەکەکان تێ بگەیەنن کە ئەوان گەلی هەڵبژاردەی خواوەندن... لەبەر ئەوە ڕۆژی تۆڵە سەندنەوە بە ڕێگەوەیە و ئەوان ئەبنە خاوەنی زەوی بەسەروەت و

سامان کەیەوە... بەڵام ئەو جولەکانەی کە بەرەو ئەورووپای ڕۆژهەڵات کۆچیان کردبو ئەوانیش بەنۆبەی خۆیان ناچار بون کە لە شوێنی ڕێگەپێدراودا ژیان ببەنەسەر کە بە شێوەیەکی گشتیش ئەکەوتە سەر سنوری ڕۆژئاوای ڕوسیا لە باکور لە کەنارەکانی دەریاری بەڵتیقەوە تا باشور لە کەنارەکان دەریای ڕەش، زۆرینەی ئەو جولەکانەش لە بنەچەدا پێیان دەوترا جولەکەی خەزەر[٣٨].

لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بدەین کە جولەکەکانی خەزەر بە درێژای مێژوو بەناوبانگ بون بە ڕەزیلی و پیسکەیی زۆریان و ڕەوشە دزێوەکەیان لە کاروباری دارایی و ئاکارە نزمەکەیان لە کاری بازرگانیدا. ئەوانە زمانی (ریدیش)[٣٩]یان ئەخوێند کە تیایدا کلتورەکەیان پەرەی سەند و لە ڕوی ڕەگەزەوە زۆر جیاوازن لە عیبرانیە کۆنەکانی فەڵەستین کە لە بنەچەدا شوان بون.

قینی کەڵەکەبوی چەند سەدەیەك لەناو نهێنی گەڕەکەکانی (گیتۆ) و تینوێتی زۆر بۆ تۆڵەسەندنەوە هێندە گەشەی کردبو کە بوە باوەڕێکی بت پەرستانە کەلەسەر بنەمای کینە و ستەم و وێرانکردن دامەزراوە.

بەم شێوەیە دژی بنەمای ئاینە ئاسمانیەکان وەستانەوە و ئەمەش لە تیۆریە مادی گەراکاندا ڕەنگی دایەوە کە باوەڕیان بە خودا نەبو و ئامانجیان لێدانی ئاینە ئاسمانیەکان و ئەو بنەما ئاکاریانە بو کە لێوەی هەڵ ئەقوڵێت و دواجار دەبێتە هۆی لەبەر یەك هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵگاکان، تێکڕای ئەم کارانە بۆ شکاندنی تینوێتی تۆڵە سەندنەوە بو لە مرۆڤایەتی، ئەو تینوێتیەی کە سوخۆر و پیاوانی ئاینی خراپە لەسەردەمانێکی دێرینەوە بۆیان مابۆوە و ئەگەڕایەوە بۆ چاوچنۆکی دەست گرتن بەسەر تەواری خێر وبێرەکانی مرۆڤایەتی و

---

(٣٨) نوسەری بەناوبانگ (هـ. ج. ویلز) بە ڕونی باس لە جیاوازی جولەکەکان ئەکات لە کتێبەکەی بە ناوی (هێڵە بەرجەستەکانی مێژوو) - (پ ٤٩٣-٤٩٤).

(٣٩) زمانی ریدیش بە زمانی جولەکە دادەنرێت و ئەو زمانەیە کە جولەکەکانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات قسەی پێ ئەکەن و تێکەڵەیەکە لە زمانەکانی عبرانی و هیچ پەیوەندییەکی ڕەگەزیان بە عیبرانیە کۆنەکانی فەڵستینەوە نیە

بێبەش کردنیان لەوەی کە خاوەنی هەن بۆ هەتا هەتایە... ئەم تیۆریانە پەرەی سەند تا کۆمۆنیزم لە دایك بو و بنەماکەی بریتی بو لە جوڵاندنی هەست و سۆزی جیهانی کە بە چەکی لەناو بەری سوخۆر و هێزەکانی خراپە و بێ بەها دادەنرێت بۆ بەدی هێنانی پلانە دێرینەکەیان کە بریتیە لە دەست گرتن بەسەر تەواری جیهاندا...

جولەکە و دروست بونی بازاڕی ڕەش لە ئەوروپا

مێژوی ئەوروپا بۆمان دەر ئەخات کە چۆن سوخۆر جیهانیەکان پەرەیان بە کاری تێکدەرانە و تیرۆر و جوڵانەوەکانی یاخی گەری و ئائارامی داوە و چۆن پلانیان دا ڕشتوە بۆ گەڕانەوەی بێ خشپەی جولەکە بۆ ئەو وڵاتانەی کە لێی دەرکراون لە ڕێگەی خۆ خزاندنە ناوەوەی بەردەوام بۆ ناو ئەو وڵاتانە لەبەر ئەوەی ئەوە تەنها ئامرازێك بوە بەدەستیانەوە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان لەبەر ئەوەی گەڕانەوەیان لە ڕوی یاساوە یاساغ بوە، بەم شێوە تۆڕی نهێنی پێك هێنرا لە تەواوی وڵاتە ئەوروپیەکان کە ئەرکیان بریتی بو لە وەرگرتنەوەی ئەو جولەکانی کە بە شێوەیەکی نهێنی دەگەڕانەوە، ئەم تۆڕانەش لە لایەن سوخۆرە جولەکەکانەوە پشتیوانی لێ ئەکرا. لەبەر ئەوەش کە گەڕانەوەیان نایاسایی بو، ئەستەم بو ئەو جولەکە گەڕاوانە بتوانن کاریان دەست بکەوێت هەر بۆیە ئەو تۆڕانە ئاسانکاریان بۆ کردن بۆ بازاڕی ڕەش دروست بکەن لە تەواوی ئەوروپادا... لەم بازاڕە ڕەشانەدا تەواوی کارە یاساغ و ڕێگە پێنەدراوەکان ئەنجام ئەدرا، بە پێی پرۆگرامی کۆمپانیا قۆرخکارەکان کاریان ئەکردلە نێوان خۆیاندا... خاوەن سەرمایەکانیش کە خاوەنی کۆمپانیاکان بون ناسنامەیان بە نهێنی مایەوە بە بێ ئەوەی کەس بزانێت کێن [١٠].

([١٠]) تا ئێستا ئەم تۆڕانە کار ئەکەن، چالاکیەکانیان لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا و فەلەستین چڕ بۆتەوە و ڕێژەی پەنا بەرەکانیش تیایاندا گەیشتۆتە ئاستێکی زۆر بێ وێنە، بەڵگە ڕونە لەسەر ئەوەی کە لە هەر شوێنێك ئەم تۆڕە نهێنیانە هەبێت ئەرا دروست کراوی ئەو کەسانەن کە دوژمنی مرۆڤایەتین، ئەو کەسانەی کە کۆمەڵگەیەکی نهێنیان دروست کردوە (نوسەر)

گومانی زۆرێك لە نوسەر و سیاسی و فەیلەسوف و فەرماندە سەربازییەکان و بیریار و مێژوونوسەکان وەك (کۆنت دی بولسین) و خاتو (نستا وێبستەر) و بەڕێز (والتەر سکۆت)ی بەئاوبانگ بۆ ئەوە ڕۆیشت کە ئەوە نورانییەکان بون کە پلانیان بۆ جوڵانەوە نێونەتەوەییەکان دائەنا و بۆیان دەرکەوت کە ئەوان ڕێکخراوێکیان دروست کردوە کە بە هێزی شاراوە دائەنرێت و پەیوەندی هەیە بەو بێ سەرەوبەرەییەی کەلە جیهاندا هەیەن بەڵام پشت ڕاست کردنەوەی ئەو گومانانە تەنها لە سەردەمی نوێدا کاتێك کە تەواوی بەڵگەکان لێك دراندەوە و خرانە پاڵ یەك.

لە هەندێك لەو نمونانەدا کاتێك کە بە ڕوداوە مێژووییەکاندا ئەچینەوە بۆمان دەرئەکەوێت کە چۆن نورانییەکان سەرکردەی سامی و نورانییەکانی بەکار ئەهێنا بۆ خزمەت کردن بە ئامانجە کانی خۆی وچۆن هانی ملیۆنەها مرۆڤیان دا بچنە ناو شەڕ وشۆڕ وشۆڕش و کوشتارەوە، ڕاستیدا ئەم کارانە شتێك نین جگە لە پلانگەلێکی بەری دۆزەخی کۆمەڵێك کەس بۆ گەیشتن بە ئامانجی شێتانە و ترسناکی خۆیان، ئەمەش دەقی هاواری هەردو نوسەر (ولیان فوس) و (سیسیل کیامیتی) یە کتێبەکەیان بە ناوی (ڕێنگی نیسپانی):

"پرسەکە ڕونە کە کێ سەرکردەی ڕاستەقینەی کۆمپانیا قۆرخکارەکان ئەکات و پلانیان بۆ دا ئەنێت بۆ گەیشتن بەئامانجەکانیان کە دەست گرتنە بەسەر تەواوی جیهاندا، ئەم پرسە زۆر لەوە زیادتر هەڵەگرێت کە ئەم کتێبە ئامانجیەتی پێی بکات و ئەم پرسەش بە یەکێك لە گرێ کوێرە جیهانیەکان دائەنرێت کە نەکراوەتەوە و نە کەس لە بارەیەوە قسە ئەکات. هەرکەسەش کە ڕۆژێك بتوانێت پەردە لەسەر ئەو نهێنیە لابدات، کەسێکی زۆر جەربەزە ئەبێت بەو پێیەی کە جیهانی خۆی بەخت ئەکات لە پێناو هۆشداری دان بە مرۆڤایەتی لەسەر ئەوەی کە ئەو کۆمەڵە ئەهریمەنەی کە خۆیان کردوە بە پیاوی ئاینێکی شاراوە چ نیەتێك یان هەیە کە دەیانەوێت بیسەپێنن بەسەر جیهاندا".

ئێمە ئەتوانین بڵێین کە پلانی گێڕانەوەی جولەکەکان بۆ وڵاتەکانیان وورده وورده سەرکەوتنی بەدەست هێنا، ئەو جولەکانە توانیان بگەڕێنەوە بۆ بەریتانیا لە ساڵی ١٦٠٠ و بۆ هەنگاریا لە ساڵی ١٥٠٠ بەڵام جارێکی دیکە و لە ساڵی ١٥٨٢ دوبارە دەرکرانەوە، لە ساڵی ١٥٦٢ گەڕانەوە بۆ چیکۆسلۆفاکیا بەڵام دوبارە لە ساڵی ١٧٤٤ دەرکرانەوە و لە ساڵی ١٧٠٠ گەڕانەوە بۆ لیتوانیا و هتد...

ئەگەر ئێمە ژمارە ئەو جارانەی کە دەرکراون لە هەر وڵاتێك بخەینە ئەو لاوە ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کە هەر جارێك ئەو کارە ڕوی داوە نێوەند گەلێکیان بەجێهێشتوە کەلە ژێر کاریگەری خۆیاندا بوە و ئەرکی بریتی بوە لە جوڵاندنی خۆپیشاندان و نائارامی بە پێی ڕێنمایی گەلێك کەلە هێزە شاراوەکانەوە بەنهێنی دەرکراوە.

شۆڕشی ئینگلیز

لەبەر ئەوەی کە شا ئێدوارد شای بەریتانیا یەکەمین کەس بو کە جولەکەکانی دەرکرد لە وڵاتەکەی، سەرانی جولەکە لە فەرەنسا و هۆڵەندا و ئەڵمانیا بڕیاریان دا کە بەریتانیا بکەنە یەکەمین ئامانج کەتیایدا پەیڕەوەکەی خۆیانی تیا پیادە بکەن و نائارامی و بێسەروبەرییەکی سەرتاسەری دروست بکەن...

بەم شێوەیە نێوەندە هاوکارەکانیان لە بەریتانیا دەستیان دایە چالاکییە تێک دەرانەکانیان: دروست کردنی ناکۆکی لەنێوان شای بەریتانیا و حکومەتەکەی و دواتر دروست کردنی کێشە لە نێوان خاوەن کار و کرێکار و دەوڵەت و کڵێسا.

پیلان گێڕەکان تیۆری گەلێکی دژ بە یەکیان بڵاو ئەکردەوە کە بانگەشەی چارەسەر کردنێکی ئەکرد کە دروست کراوی خۆیان بو لە کاروباری سیاسەت و ئایین و هەر ئەوەندەی ئەبرد کە بەریتانیا خۆی بینیەوە کە دابەش بوە بەسەر چەند سەربازگەیەک دا کە هەر یەکەیان دەیەوێت پەلاماری ئەوی دی بدات، هەر سەربازگەیەکیش دابەش ببو بەسەر چەند بەشێکدا:

گەلی بەریتانیا دابەش ببو بەسەر دو سەربازگەی پرۆتستانی و کاسۆلیکی و دواتر سەربازگەی پرۆتستانی دابەش ببو بەسەر هەردو تایفەی (پابەندەکان) و (سەریەخۆکان)... بۆ ڕابەرانی دروست کردنی ئەو دوبەرەکییە لە هەمو لایەکەوە پارە هەڵڕێژرابو. پادشای بەریتانیا ئەو کاتە شارلی یەکەم بو، کاتێکیش کە ناکۆکی خرایە نێوان ئەو و پەرلەمانەوە یەکێک لە سەرکردەکانی جولەکە لە هۆڵەنداوە کە ناوی (مناسح کوڕی ئسرائیل) پەیوندی کرد بە

(ئۆلیڤەر کرۆمویل)ی سەرکردەی بەریتانی بەناوبانگ و پێشنیاری پارەی زۆری بۆ کرد تا پرۆژەیەکی نهێنی پیادە بکات کە بریتیە لە ڕوخاندنی تەختی پادشایەتی بەریتانیا...

کرۆمویل ئەو پێشنیارەی قبوڵ کرد و گروپەکەی پێك هاتبو لە جولەکە خاوەن سەرمایە و مەناسح کوڕی ئیسرائیل و فرناندیز کارفاجال کە سەرکردەیەکی جولەکەی پورتوگالی بەناوبانگ بو و پێشی دەوترا جولەکەی بەناوبانگ کە دواتر بوە سەرۆکی ڕاوێژکارەکانی کرۆمویل... ناوبراو هەوادارەکانی کرۆمویل کە ناسرابون بە (سەرە بازنەییەکان)ی ڕێکخست و کردنییە سوپایەکی ڕێکخرا و لە هەمو لایەکەوە یارمەتی و چەك و کۆمەکی بۆ هات... کاتێکیش کە بەشی پێکداداني چەکداری پرۆژەکە دەستی پێکرد بە سەدەها شۆڕشگێڕی پیشەگەر لە ڕێگەی نایاساییەوە ڕوی لە بەریتانیا کرد و پەیوەندییان بە شانە ئەنارشیستەکانی جولەکەوە کرد کە ئەوکات لە شێوەی ڕێکخراوێکی تیرۆریست دەرکەوتبو، دەست بەجێ ئەو کەسانە دەستیان دایە کاری تیرۆر و تۆقاندنی دنیشتوان لەسەر ئاستێکی بەرفراون و دروست کردنی کەشێکی پڕ لە ترس و نیگەرانی کە ڕێگە خۆش کەر بو بۆ شەڕێکی ناوخۆ و بەریەك کەوتن لەگەڵ هێزەکانی ئاسایش و سوپا... لێکۆڵینەوەیەکی ئاگایانەی ئەو هاتنە ئانارشستیە لە ڕێگەی نایاساییەوە لەگەڵ بەکارهێنانی هێزی تێکدەرە مەشق پێکراوەکان لە ڕێگەی شانە تیرۆیستیەکان کە کاری تیرۆریان لەسەر ئاستی بەرفراوان ئەنجام ئەدا و دواجار پاڵپشت کردنی دارایی پلانەکە لە لایەن جولەکە سوخۆرەکانەوە دیاردەیەکی نوێمان بۆ دەردەخات کە بەڵگەیەکی دیکەیە لەسەر پیلانگێڕی هیزەکانی خراپە بە درێژایی مێژو: ئەمە ئەو ڕەوشەیە کە پیلان گێڕی بەدرێژایی مێژو بە شێوەیەکی بەردەوام بەکاری هێناوە و نزیکترین نمونەش لە سەردەمی ئێستاماندا داگیر کردنی فەڵەستینە لەلایەن ئیسرائیلەوە... هەندێك سیامی دیکەی ئەم ئەنارشیستیەش لە ئەمەریکای ئەمڕۆدا بەدی ئەکرێ... تەنها یەکگرتویی هێزە چاکە خوازەکان لەسەر بیرۆکەی باوەڕهێنان بە خوا و داکۆکی کردن لە یاساکانی و وەسانی

کەسایەتیە ئیماندارە دیارەکان لە بەرامبەر شەپۆلی بێباوەڕی جیهانی کەلە لایەن جولەکەکانەوە بەڕێوە ئەبرێت ئەتوانێت ڕووبەڕووی ئەم پیلانە ببێتەوەو پوچەڵی بکاتەوە، ئەو کاتە ئیماندارەکان ئەتوانن دوبارە جڵەو بگرنەوە دەست و مرۆڤایەتی ڕزگار بکەن لەو چارەنوسە تاریکەی کە هەڕەشەی لێ ئەکات...

شانەکانی شۆڕش لە بەریتانیا ئەو کاتە بە سەرۆکایەتی کەسێك بو بە ناوی (دی سون) هەر ئەم کەسە ئەو کاتە باڵوێزی پورتوگال بو لە بەریتانیا بەهۆی کاری جولەکەی گەورە (فردیناند کارڤاجاڵ) توانیبوی بە دەسەڵاتی خۆی بگاتە ئەو پۆستە، بەو شێوەیە ماڵی (دی سون) کە لەبەر ئەوەی دیپلۆمات کار بو پارێزرابو، ببوە پێگەی سەرکردە چالاکە نهێنیەکانی جولەکە لەوانەی کە سەرپەرشتی پیلانگێڕییان ئەکرد و شوێنێك بو کە ئامادەکاری تیادا ئەکرا بۆ شۆڕشی داهاتو[1]... دواجار شۆڕشی ئینگلیز دەستی پێکرد دوای ئەوەی کە نورانیەکان ڕێگەیان بۆ خۆش کرد.

ململانێی ئاینی لە نێوان کاسۆلیکی و پرۆتستانتەکان لە ئاینی (کالڤن)[2] دەستی پێ کرد، دواتر شانە نهێنیەکان دەستیان دایە ڕێکخستنی خۆپیشاندانی چەکدارانە کەلە هەر بۆنەیەکدا دەستی پێ ئەکرد و دۆخی وڵاتی توشی بێسەرەوبەریی ناڕامی و نیگەرانی ئەکرد.

لەمەر لایەنە شاراوەکانی شۆڕشی بەریتانی و وردەکاری ئەوکاتە باسێکی تێروتەسەل هەیە لە کتێبی (ژیانی شا چارلزی دووەم) کەلە لایەن (ئیسحاق دزائیلی) یەوە نوسراوە و بە یەکێك لە گەورە جولەکەئینگلیزەکان دائەنرێت لە نێوان ساڵەکانی (١٧٧٦-١٨٤٨) و باوکی (بنیامین دزائیلی) یە کە دواتر بوە یەکێك لە جەمسەرەکانی دەوڵەت و سیاسەت و چەند جارێك توانی پۆستی

([1]) دەخشەی پیلان گێڕی کەلەسەرەوە ئامازەی پێکرا لەو کاتەوە بەکار دێت وەك ڕەوشێك بۆ سەرپەرشتی کردنی هەڵمەتەکانی پڕوپاگەندەکردنی تێکدەرانە لە هەر ناوچەیەك لە ناوچەکانی جیهان، لە زۆر لە وڵاتانیشدا باڵوێزخانەکانیش بۆ ئەو کارە بەکار ئەهێنرا وەك شوێنێك بۆ پیلان گێڕان.

([2]) زۆر بەڵگە هەیە دەیسەلمێنێت کالڤن کە دامەزرێنەری ئاینی مەسیحیەتی پرۆتستانیە بە بنەچە جولەکەیە و ناوی ڕاستەقینەکەی کوهینە کە بە شێوەزاری فەرەنسی بە (کالین) ئەخوێندرێتەوە و دواتر بوە بە (کالڤن)...

سەرۆك وەزیران بەدەست بهێنێت و نازناوی (لۆرد بیکوسفیلد)ی پێ بەخشرا، ئیسحاق دزائیلی لە کتێبەکەی ■ دەڵێت کە زۆرینەی زانیارییەکانی ■ دۆسێکانی (ملیخور دی سالم)ەوە بەدەست دەهێنێت کە باڵوێزی فەڕەنسا بو لە بەریتانیا لە سەردەمی شا تشارلزی یەکەم هەرروەك چۆن لایەنی لێك چونی سەیر باسکراوە ■ نێوان شۆڕشی بەریتانی و فەڕەنسی دا وەك ئاماژەیەك بۆ بونی نزیکایەتییەك کە بەیەکیانەوە ئەبەستێتەوە... بەم شێوەیە ئێمە ئەتوانین بە ڕونی کاریگەری دەستە شاراوەکان ببینین، ئەو دەستانەی کە شۆڕشی جیهانی ڕێك دەخات ئەوەك تەنها لە هەردو شۆڕشەکەدا بەڵکو ■ تەواوی جوڵانەوە و ئەو شۆڕشانەی کە لە جیهاندا دروست دەکرا.

ئەو بەڵگە حاشا هەڵنەگرەی کە (کرۆمویل) ڕابەری شۆڕش و دیکتاتۆری بەریتانیا تاوانبار ئەکات بە تۆمەتی بەشداری کردن لە پیلانگێڕی شۆڕشی جولەکە، لۆرد (ئەلفرێد دۆگلاس) دەستی کەوت کە سەرپەرشتی هەفتەنامەی ئینگلیزی (پلین ئینگلیش)ی دەکرد ■ وتارێکدا لە ژماری ٣ مانگی نۆی ١٩٢١ بلاوی کردەوە، لەو وتارەدا لۆرد دۆگلاس باس لەوە ئەکات کە چۆن (ل. د. فان فالکرت)ی هۆڵندی (کتێبێکی بەرگ تێگیراوی دەگەمن)ی بەدەست دەگات کە ون ببو لە دۆسێکانی (کنیس مولخیم) ■ هۆڵندا ■ کاتی شەڕەکانی ناپلیۆن... ئەم کتێبە بەرگ تێگیراوە ئەو نامانەی تێدایە کە حاخامەکان ناردبویان و پێیان گەیشتبو لەوکسانەی کە سەرپەرشتی ئەو کڵێسایەیان کردبو. یەکێك ■ نامەکان لە بەرواری ١٦ حوزەیرانی ١٦٤٧ بە زمانی ئەڵمانی نوسراوە لە لایەن ئۆلیڤەر کرۆمویلەوە بۆ بەرپرسی ئەو کڵێسایە نێردراوە کە ئەو کاتە حاخام (ئیبنزبرات) بو ئەڵێت:

(لە بەرامبەر هاوکاری کردنم بەپارە پشتیوانی ئەکەم لە وەرگرتنی جولەکەکان ■ بەریتانیا، بەلام ئەوە ئەستەمە ■ شا تشارلز لە ژیاندا بێت... بە بێ دادگاییش ناکرێت شا لە سێ دارە بدرێت، لە کاتی ئێستاشدا بنەمایەکی دروستمان لەبەر دەستتدا نییە بۆ دادگایی کردن و لە سێ دارەدانی... لەبەر ئەوە من پێشنیاری ئەوە ئەکەم کە تیرۆر بکرێت بەلام ئێمە دەست وەرنادەین لە

چۆنیەتی ئەنجامدانی ئەو کارە و هاوکاری هەڵاتنی ئەنجامدەرەکەی ئەکەین...).

هەر ئەو دۆسیێی وەڵامی حاخام براتی تێدایە بۆ ئەو نامەیە کە لە بەرواری ١٢ تەموزی ١٦٤٧ نوسراوە و لە وەڵامی کرۆمویل دا دەڵێت:

(من هاوکاری ماڵی ئەکەم لە کاتی لەسەر تەخت لابردنی شا تشارلز و وەرگرتنی جولەکە لە بەریتانیا، تیرۆرکردنیش زۆر مەترسی دارە... ئەبێت دەرفەتی هەڵهاتن بدرێتە تشارلز[٤٢]، ئەو کاتە دەستگیرکردنی ئەو بەهانەیەکمان ئەداتێ کە دادگایی بکەین و [redacted] سێ دارەی بدەین... هاوکاری زۆر دەبێت بەڵام بێ سودە باس لە مەرجەکانی بکرێت بەر لە ئەنجامدانی دادگایی کردنەکە...).

لە دوانزەهەمی مانگی تشرینی دوومی هەمان ساڵ دەرفەت ڕەخسا بۆ شا تشالزی یەکەم بۆ هەڵ هاتن... ئەڵبەتە دەستگیر کرایەوە... هەردو گەورە مێژونوسی بەریتانیش (هولیس) و (لودلو) کە بەڵگەن بۆ ڕاستی مێژوی ئەو سەردەمە کۆکن لەسەر ئەوەی کە گیران و هەڵاتنی شا پیلانی کرۆمویل بوە.

ڕوداوەکان دوای گرتنی شا بە خێرایی تێپەڕین و بەو شێوەیەی کە کرۆمویل خواستی، سەرەتا هەڵسا بە پاکتاو کردنی تەواوی ئەندام پەرلەمانە دڵسۆزەکانی شا، بەڵام ئەنجومەن [redacted] دانیشتنەکەی دا کەلە بەرواری ٥ ئەیلولی ١٦٤٨ ئەنجامی دا بە تێکڕای ئەندامەکانی بڕیاری دا کە سەرباری ئەو پاکتاوکردنە ڕازی بێت بەو مەرجانەی کە شا داویەتی و بە گونجاوی بزانێت بۆ پێك هاتنێکی نوێ لەگەڵی دا.

ئەمەش بە ڕونی دەری خست بۆ کرۆمویل کە ئیدی ڕۆڵی کۆتایی پێ هاتوە و بێ بەش ئەبێت لەو پارانەی کە سەروەرە جیهانیەکانی پارە بەڵێنیان پێ دابو، هەر بۆیە بڕیاری دا یەکێك لە پەیڕەوانی کە ناوی کۆلۆنێل (براید)ی بەناو بانگ بو لە مێژوی بەریتانیا، کە هەڵسێت بە پاکتاو کردنی تەواوی ئەو ئەندام ئەنجومەنانەی کە دەنگیان دابو لەسەر پێك هاتنەکە لەگەڵ شا... پڕۆسەی ئەو

([٤٢]) شا تشالزی یەکەم ئەو کاتە [redacted] زیندان دا بوە.

پاکتاوە گەورەیەش کە کۆلۆنێل برایە پێی هەلسا هەر ئەو پاکتاوەیە کە لە کتێبەکانی مێژوی خوێندنگەدا پێی دەوترێت (پاکتاوکردنی برایە).

دوای ئەم پاکتاوکردنە تەنها (٥٠) ئەندام مانەوە کەلە بەرژەوەندی کرۆمویل دەستیان گرت بەسەر دەسەلاتی ڕەهادا، لە ٩ کانوانی دووەمی ١٦٤٩ دادگای سمیس (لە دادگایی دادوەری بالا) بەسترا و دادگایی کردنی شای بەریتانیای پێ سپێردرا، سێ بەشی ئەندامانی ئەم دادگایە ئەندام بون لە سوپاکەی کرۆمویل، کاتێکیش کە پیلان گێڕەکان نەیان توانی دادوەرێك بدۆزنەوە کە ڕازی بێت بەوەی کە داواکاری گشتی بێت لەدژی شا، (کارفاجال)ی جولەکەی بەناوبانگ جولەکەیەکی بێگانەی ڕاسپارد بەو کارە کە ناوی (ئیسحاق دوریلاویس)ە ئەو کاتە سەرچاوەی (مەناسح کوڕی ئیسرائیل) بو لە لەندەن... بەم شێوەیە تشالزی یەکەم تۆمەتبار کرا بەو تۆمەتانەی کە خستبویە پال جولەکە سوخۆرە جیهانیەکان بە پێچەوانەی ئەوەی کە لە کتێبەکانی مێژودا هاتوە کە گوایە گەلی ئینگلیز ئەو بڕیارەی دەرکردوە... لە ٣٠ کانوانی دووەم ١٦٤٩ بە شێوەیەکی ئاشکرا سەری لێکرایەوە لەبەرامبەر بانکێکی جولەکە لە گۆڕەپانی (مواتهول) لە لەندەن.. بەم شێوەیە پیلان گێڕە جیهانیەکان تۆلەکردنەوەکەی خۆیان بردە سەر، ئەو تۆلە کردنەوەیەی کە لەو کاتەوە بڕیاریان لێدابو کە شا ئێدواری یەکەم بڕیاری دابو دەریان بکات لە بەریتانیا، بەو کارە کرۆمویل ئەو ئالتونەی بەدەست گەیشت کە بەلێنی پێدرابو هەر وەك چۆن یەهوزای ناپاك لە هەمان سەرچاوەوە بەدەستی گەیشت کاتێك کە ناپاکی کرد بەرامبەر بە مەسیح.

تۆلە سەندنەوە تەنها ئامانجێك نەبو کە سوخۆرە جیهانیەکان بیری لێبکەنەوە وەك زۆر کەس پێی وایە، بەلکو ئامانجی یەکەمیان -ڕوداوەکانی مێژو دواتر دەری خست - دەست گرتن بو بەسەر ئابوری بەریتانیا و دەسەلات گرتنە دەست بو تیایدا.. ئامانجی قولتر و دواتریان بریتی بو لە دروست کردنی هەندێك شەڕ وشۆڕش لە نێوان بەریتانیا و هەندێك لە ولاتە ئەوروپیەکان لەبەر ئەوەی شەڕ پێویستی بە پارەی زۆرە کە دەسەلات دارە ئەوروپیەکان ناچارن لە

جولەکە سوخۆرەکان بەقەرز وەری بگرن و ئەوانیش بە سوی زۆر پێیانیان ئەبەخشن، ئەم کارەش ئەبێتە هۆی دو دەرەنجام:

أ. سوخۆرەکان قازانجێکی خەیاڵی وەرئەگرن و ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئەو قەرزەی ئەکرێت سەرشانی وڵاتە ئەوروپیەکان قورستر ئەکات.

ب. دەسەڵات دارەکانی ئەوروپا بخاتە هەڵوێستی پاشکۆیەتی یەوە و وایان لێ بکات کە هەمیشە پێویستیان بە سو خۆرە جیهانیەکان بێت.

کاتێك ئەم درەنجامانە بە ئاسانی درك پێ ئەکرێت کە ئەگەر بکەوینە دوای زنجیرەیی ڕوداوەکان لە بەریتانیا لە کاتی لە سێدارەدانی شا تشارلزی یەکەم لە ساڵی ١٦٤٩ تا دامەزراندنی بانکی بەریتانیا لە ساڵی ١٦٩٤: لە لایەك ئەو پارەیەی کە بەریتانیا قەرزی کرد دو هێندە زیادی کرد،لەلایەکی دیکەشەوە سەروەرانی پارەی جیهانیش توانیان وا لە گەلانی ئەوروپا بکەن کە پەلاماری یەکدی بدەن، ڕەنگە باشترین شێوە بۆ درك کردن بە ڕاستی ئەو ڕوداوانەی کە ئەو کاتە ئەگوزەرا ئەوە بێت کە ڕوداوەکانی ئەو کاتە یەك لەدوای یەك پیاچونەوەی بۆبکرێت بکرێت، ئەوەی لێرەوە دێت زنجیرەی ڕوداو گەلێکە کە بەپێی کاتی ڕودانیان یەك بەدوای یەکدا دێن...

ڕوداوەکــــان

١. ساڵی ١٦٤٩ کرۆمویل هێرشی کردە سەر ئێرلەندا بە پاڵپشتی دارایی جولەکەکان، لێرەوە ئێرلەندییە کاسۆلیکەکان تەواوی ڕق و کینەی خۆیان ئاڕاستەی ئینگلیزە پرۆتستانەکان کرد لەبەر ئەو هەمو کارەساتەی کە بیونە هۆکاری.

٢. ساڵی ١٦٥٠ سونتروج فەرماندەی ئینگلیزی شۆڕشی کرد بەسەر کرۆمویل بەڵام شکستی هێنا و دەستگیر کرا.

٣. ساڵی ١٦٥١ تشارلزی دووەم کوڕی تشارلی یەکەم هێرشی کردەوە سەر بەریتانیا بەڵام ئەویش شکستی هێنا و گەڕایەوە بەرەو فەرەنسا.

٤. بەریتانیەکان کەوتنە شەڕ لەدژی هۆڵندییەکان.

٥. کرۆمویل خۆی کردە دیکتاتۆر و نازناوی (لۆردی پارێزەری ئینگلتەرا)ی بۆخۆی دەستەبەر کرد، بەمانایەکی دیکە بو بە سەروەری ڕەهای ئینگلتەرا.

٦. ساڵی ١٦٥٤ ئینگلتەرا کەوتە شەڕەوە لەگەڵ ژمارەیەك لە وڵاتە ئەوروپییەکان.

٧. ساڵی ١٦٥٦ نائارامیەکان دەستی پێکرد لەناو هەندێك لەو داگیرگانەی کە سەر بە ئەمەریکا بون کە دواتر وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکای لێ دروست بو.

٨. ساڵی ١٦٥٧ کرۆمویل مرد و کوڕەکەی (ڕیتشارد) وەك پارێزەری نوێی ئینگلتەرا ڕاگەیەنرا.

٩. ساڵی ١٦٥٩ ریتشاردز بێزار دەبێت لە پیلانگێرانی بەردەوام و بڕیار دەدات کە دەسەڵات بگرێتە دەست.

١٠. ساڵی ١٦٦٠ مونك کە جەنەڕاڵێکی ئینگلیزی بو لەندەن داگیر ئەکات و تشارلزی دووەم دەبێتە شای ئینگلتەرا.

١١. ساڵی ١٦٦١ پەردە لەسەر پیلانگێڕییەکانی کرۆمویل لادەدرێت و نائارامی لە لەندەن پڕ دەدات و گەل هەڵدەستێت بە هەڵدانەوەی گۆڕی کرۆمویل و ژمارەیەك لە کەسە نزیکەکانی وەك (ئیرتون، برادشۆ) و ئەکرێن بە داردا.

١٢. ساڵی ١٦٦٢ دروست بونی ناکۆکی لەنێوان تایفە پرۆتستانیە جیاوازەکان و چەوساندنەوەی ئەو تایفە ئاینیانەی کە ڕازی نەبون بە مل کەچ کردن بۆ کڵێسای فەرمی.

١٣. ساڵی ١٦٦٤ پێك هەڵپژانی نوێی ئینگلتەرا لەگەڵ هۆڵندا.

١٤. ساڵی ١٦٦٥قەیرانێکی نوێی ئابوری ئینگلتەرا ئەگرێتەوە. بێکاری و قات و قڕی بەرۆکی گەل ئەگرێت، ئاگرێکی گەورە ئەکەوێتەوە و لەندەن وێران ئەکات، نەخۆشی یەك بڵاو ئەبێتەوە کەلە مێژودا پێی دەوترێت (تاعونی گەورە)[44].

١٥. ساڵی ١٦٦٦ ئینگلتەرا بەشداری شەڕێکی نوێ ئەکات لە دژی فەڕەنسا و هۆڵندا.

١٦. ساڵی ١٦٦٧ لەنێوەندەکانی دەسەڵاتدا ڕێکخراوێکی نهێنی دروست دەبێت بەناوی (کابال)[45]. بەمەش شەپۆلێکی نوێ لە چەوساندنەوەی ئاینی دەستی پێ کرد.

---

(٤٤) بەر لە ئاگر کەوتنەوەی لەندەن تاعونەکە کۆتایی پێ هات.

(٤٥) وشەی کابال لە بنەمادا عیبرییە و خاوەن مانایەکی ئاینی بوە لە لای عبریە کۆنەکان و بەواتای (سروشی ئایبەت یاخود وەحی تایبەت) دێت کاتێك کە دێتە خوارەوە بۆ حاخامەکان و ئەوانیش لە ڕێگەی ئەو وەحییەوە ئەتوانن لە مانا شاراوەکانی تەورات تێ بگەن و ئاشکرای بکەن بۆ جولەکە... ئەم وشەیە لە ئەوروپا بە مانای (پارتە هێنیەکان) بڵاو بوەوە.ئینسکلۆپیدیای بیبر لە پەڕەی ٥٢٩ لە چاپی حەفتار پێنج دەڵێت

١٧. ساڵی ١٦٧٤ پلان دانانێکی نوێی کۆمەڵەی پلانگێڕی جیهانی وای خواست کە ڕۆڵی نوێ ببەخشرێت بە کەسانی نوێ و شەڕی نێوان و هۆڵەندا و ئینگلتەرا بوەستێنێت: بۆ ئەو کارە ڕۆڵی یەکەم بەخشرایە ولیام ئستراد هۆڵەمری هۆڵەندی کە پلەکەی بەرز کرایەوە بۆ فەرماندەی گشتی هێزەکانی هۆڵەندا و نازناوەکەی بوە "دۆک ئوف ئۆرانج" و دواتر چارپێکەوتنێک ڕێک خرا لە نێوان ئەو و ماری شاژن کە کچی جێگری تەخت و تاجی ئینگلتەرای چاوەڕوان کراو "دۆک ئۆف یۆرک" بو.

١٨. ساڵی ١٦٧٧ ماری شاژن لەگەڵ "دۆک ئرف ئۆرانج" هاوسەرگیر کرد و ئیدی لە نێوان خۆی و تەخت و تاجی ئینگلتەرا تەنها دو بەربەست هەیە: شا تشالزی دووەم و دۆک ئۆف یۆرک بە شێوەک گەر بتوانێت لەناویان بەرێت دەسەڵات دەکەوێتە دەستی.

١٩. جێبەجێ کردنی ئەو پیلانگێڕییەی کە لە مێژوی ئینگلیزدا بە پیلانگێڕی ماڵی ڕایل ناسراوە بۆ تیرۆکردنی شا تشالزی دووەم و دۆک ئۆف یۆرک پێکەوە... و سەرنەکەوتنی ئەو پیلان گێڕییە.

٢٠. ساڵی ١٦٨٥ مردنی تشارلزی دووەم و سەرکەوتنی دۆک ئۆف یۆرک بە ناوی شا جیمسی دووەم بۆ دەسەڵات. دواتر دەست پێکردنی هەڵمەتی پڕوپاگەندە و لەکەدار بونی ناوبانگی ئەو شایە لەگەڵ گەیشتنی بەدەسەڵات... و قبوڵ کردنی ڕابەرایەتی کردنی شۆڕش لە دژی جیمسی دووەم —هۆکار نەزانراو – لە لایەن دۆکی مونتموس... و دۆڕاندنی دۆکی مۆنتموس لە شەڕی (سبدجمور)ی بەناوبانگ لە مێژوی ئینگلیزدا و دواتر دەستگیر کردن و لە سێ دارەدانی لە ١٥ تەموزی هەمان ساڵ، دواتر هەڵمەتی دادگایی کردن و لە سێ دارەدانی بەکۆمەڵ و چەوساندنەوەی نەیارانی شا دەستی پێ کرد بە هۆی هاتنی لە ناکاوی هێزە شاراوەکان کە ستراتیجیەتی خۆیان گۆڕی و ئەم چەوساندنەوەیش ناڕەزایەتییەکی زۆری دروست کرد بەرامبە بە سوپای دووەم

(ئەم پارتە سیاسیە نهێنیانە بە ناوی (کابالا) بڵاو بومەوە و بونە خاوەن دەسەڵاتێکی زۆر) ئەم وشەیە هاتە فەرەنسا و لەو کۆمەڵە نهێنیانە نرا کە پیلانگێڕییە سیاسیەکانی بەڕێوە ئەبرد.

کەمتر کاتە ئەو هێزە شاراوانە سور بون لەسەر ئەوەی کە بە هەر بەهایەك بێت کۆتایی پێ بهێنێت و ڕێگەی دەسەلات بکاتەوە بۆ دۆك ئۆف ئۆرانج.

٢١. هەستانی پیلان گێڕەکان بە هەنگاوێکی نوێ... هەستانی شا ولیام ئۆف ئۆرانج بە هێرش کردنە سەر ئینگلتەرا و کەنارگرتنی کەشتییەکانی لە ٥ تشرینی دووەم لەکەنارەکانی (تۆربای) و ئەمەش شا جیمسی دووەمی ناچار کرد کە دەست بەرداری دەسەلات ببێت و وڵات بەجێ بهێڵێت بەرەو فەرەنسا دوای ئەوەی کە بێزراو بو لە لایەن گەلەوە بەهۆی هەڵمەتی ئەو قسانەی کە بۆی هەڵدەبەسترا لە لایەك و بەهۆی هەڵمەتی چەوساندنەوە و لە سێدارەدانی نەیارەکانی دوای تێکشکاندنی شۆڕشی دۆکی مونتموس، لەلایەکی دیکەشەوە بەهۆی لاوازی کەسێتی و کەم توانیی خۆی...

٢٢. سالی ١٦٨٩ ولیام ئۆف ئۆرنج و شاژن ماری وەك شا و شاژنی ئینگلتەرا ڕاگەیەنران... لەبەر ئەوەش کە شا تشارلزی دووەم کاسۆلیکی بو ئەمەش پالی بە کاسۆلیکەکانی بەریتانیاوە نا تا هەوڵی دوبارە گێڕانەوەی بدەن بۆ دەسەلات، بەوپێیەی کە هەندێك هێزی شاراوە ولیام ئۆف ئۆرنجی وەك پالەوانی پرۆتستانتی نیشان ئەدا... هەر واشبو تشارلزی دووەم گەیشتە ئێرلەندای کاسۆلیکی لە ١٥ شوباتی ئەو سالەدا و دەست بەجێ جەنگی (بوین)ی بەناوبانگ سەری هەڵدا لەنێوان کاسۆلیکەکان و پرۆتستانتە ئینگلیزەکان و تیایدا سەربازگەی کاسۆلیکەکان لە ١٢ تەموزی ١٦٩٨ تێك شکان و ئێستاش پرۆتستانەتە ئینگلیزەکان هەمو سالێك کۆدەکۆکن لەسەر یادی ئەو جەنگە بە بێ ئەوەی کەسیان بزانن ئەوانەی کە ئەو شەڕیان کردوە شتێك نەبون جگەلە داردەستێك بەدەست جولە سوخۆرەکانەوە، ئەوانەی کە ئامانجیان لە هەر شەڕێك دا کەلە سالی ١٦٤٠ ەوە تا سالی ١٦٨٩ ەوە ڕوی داوە دەست گرتن بوە بەسەر توانا ئابوری و سیاسیەکانی ئینگلتەرا. ئەو هەنگاوە سەرەکیانەی کە هەوڵی ئەنجامدانیان دا بریتی بو لە دروست کردنی بانکی ئینگلتەرا و جێگیرکردنی قەرزی نەتەوەیی، ئەو قەرزانەی کە لەلای ئینگلتەرا بو لە بەرامبەر ئەو پارانەی کە دابویان پێیان تا شەڕ بکەن، ئەو

شەڕانەی کە هەر خۆشیان پلانیان بۆ دانابو... مێژوو بۆمان دەردەخات کە چۆن پلانەکانی خۆیان پێش خستوە و ساختە کارییان لە ڕوداوە مێژووییەکاندا کردووە بە شێوەیەکی گشتی. ئەو دەوڵەت و گەلانەی کە شەڕیان هەڵگیرساندوە و پەلاماری ئەوی دییان داوە و هانی شۆڕشیان داوە دواجار تەنها سودێکی ئەوتۆیان نەبینیوە و نەیانتوانیوە قازانجێکی جێگیر بەدەست بهێنێت و چارەسەری کێشەیەکی سیاسی یاخود ئابوری و شارستانی خۆی چارەسەر بکات. بەڵام تەنها براوە کەسێك نەبو جگە لەو کۆمەڵە شاراوە تاوانکارەی لە جولەکە سوخۆرەکان لەوانەی کە پاڵپشتی دارایی تەواوی شەڕەکانیان ئەکرد و تیایدا ڕۆڵێکی شاراوەیان دەبینی... لێکۆڵینەوە کردن لەو ڕوداوانە دواجار ئەمانگێڕێتەوە بۆ ڕاستیەکی زانراوی مێژوی بەریتانیا کە خاوەن گرنگییەکی تایبەتە: ئەو کاتەی کە ولیام ئۆف ئۆرنج گەیشتە دەسەڵات لە بەریتانیا، خەزێنەی بەریتانیا ناچار بو ١,٢٥٠,٠٠٠هەزار جونەیهی ئستەرلینی بە دراوی ئەو سەردەمە قەرز وەربگرێت لە جولەکە سوخۆرەکان... ئێستا هەر منداڵێکی ئینگلیزی ئەتوانێت ئەو ڕوداوە لە کتێبەکانی مێژودا ببینێت، بەڵام ئەو کتێبانە ئاماژە بەوە ئەدەن کە دانوستانەکان لەبری ئینگلیزەکان هەردو نوێنەر جۆن هۆبلن و ولیام پاترسون ئەنجامیان داوە و بەیەك وشەش باس لەو جولەکە سوخۆرانە ناکات کە ئەو قەرزە گەورەیەیان داوە...

ئەوانەش کە ناسنامەیان لە مێژودا بە شاراوەیی ماوەتەوە... ئەو مێژونوسانەش کە دانوستانەکانی ئەو قەرزەیان یاداشت کردوە دەڵێن کەلە ناو کڵێسا یەکی داخراودا ئەنجامدراوە وەك قاییم کارییەك لە لایەن سوخۆرەکانەوە تا نهێنی کارەکە بپارێزرێت. ئەو مەرجانەش کە سوخۆرەکان سەپاندبویان بەسەر بەریتانیەکان ئەوانەی کە ١,٢٥٠,٠٠٠ جنێی ئستەرلینییان دابو بە شا ولیام ئۆف ئۆرنج بەم شێوەیە بوە[٤٦]: ناوی سوخۆرەکان بە نهێنی ماوەتەوە[٤٧] و

---

(٤٦) ئەمە هەندێك لە مەرجەکانە بەڵام تەواوی مەرجەکان بە نهێنی ماوەتەوە.

مۆڵەتیان ئەدرێتێ تا بانك لە بەریتانیا دابمەزرێنن و بەریتانیاش ئەو مافە مسۆگەر ئەکات بۆ بەڕێوەبەرانی بانکی ئینگلتەرا کە نرخی ئاڵتون و هاوتاکەی بە دراو دابنێن... ئەمەش ئەم سودانەیان پێ ئەگەیەنێت:

١. ئەتوانن قەرز بە بەهای ١٠ جنێی ئستەرلینی دەربکەن لە بەرامبەر هەر جنێیەك ئاڵتون کە ئەیخەنە بانکەوە.

٢. ڕێگەیان پێ بدرێت بە تۆمار کردنی قەرزی نیشتیمانی بەریتانی و دابین کردنی یانەوەی قستە سەرەکییەکان و سودەکانی لە ڕێگەی سەپاندنی باجی ڕاستەوخۆ لەسەر گەل.

بەم شێوەیە ولیام ئۆ ئۆرانج ئینگلتەرا و گەلەکەی فرۆشت بە سوخۆرە جیهانیەکان بە بەهای (١,٢٥٠,٠٠٠) جونێی ئستەرلینی، ئەوانیش دواجار گەیشتنە ئامانجەکەی خۆیان بەوەی کە توانیان بانکی ئینگلتەرا بخەنە ژێر دەسەڵاتی ئابوری خۆیانەوە بەوەش مافی دەرکردنی دراوی بەریتانیایان بەدەست هێنا... ڕونە کە ئیدی یاساکان زۆر دورن لەوەی کە بتوانن ڕێگریان بۆ دروست بکەن دوای ئەوەی کە دەسەڵاتی دارایی کەوتە دەست خۆیان و حکومەتی بەریتانیاش کەوتە ژێر قەرزەوە. ڕەنگە تەنها ئابوری زانێك بتوانێت لەمانای ڕاستەقینەی دەستگرتنی ژمارەیەکی کەم بگات بەسەر نرخی ئاڵتون و یەکسانی لەگەڵ دراودا، بەڵام ئەوەندە بەسە کە لێرەدا ئاماژە بە تەنها کارێك بکەین کە ئاماژەیە بۆ ئەو دەسەڵاتە: بەڕێوەبەری بانکەکانی بەریتانیا ئەتوانن قەرزەکانیان دەربکەن بە بەهای (١٠٠٠) جونێی ئستەرلینی لە بەرامبەر هەر سەد جونێیەك دا لەئاڵتون کە دەیخەنە بانکەوە وەك گرەنتی ئەمەش مانای ئەوەیە کە سودی تەواوەتی لە هەر (١٠٠٠) جونەیەك وەرئەگرن لەبەر ئەوەی ئەو بڕەی کە دەست ئەوان کەوتوە دەهێندەی ئەو بەهایەیە، ئەمەش ئەوە

([٤٢]) تا ئێستا ئەو کەسانەی کە دەستیان بەسەر بانکەکاندا گرتوە ناویان بە نهێنی ماوەتەوە و ئەو لیجنەیەش کە لە ساڵی ١٩٢٩ حکومەتی بەریتانیا دروستی کرد بە سەرۆکایەتی مستەر ماکلان - دواتر بوە سەرۆك وەزیران - تا ڕۆشنایی بخاتە سەر ئەو باسە بەڵام سێر مونتا گیو نورمان کە ئەو کاتە سەرۆکی بانکی ئاوەندی بو ڕەتی کردەوە هاوکاری ئەو لیجنەیە بکات و وەڵامی پرسیارەکانی بداتەوە.

ئەگەیەنێت کە بەڕێوەبەرانی بانك لە کۆتایی هەر ساڵێك دا ٥٠٪ ی بڕە پارە سەرەکییەکەیان دەست دەکەوێتەوە کە دابویان وەك قەرز... کاتێکیش کە کەسێك یاخود دامەزراوەیەك دەچێتە پێشەوە، بانکەکە داوای لێ ئەکات کە گرەنتییەك وەك موڵك یاخود پشکێك دابنێت... کە زۆر جار بەهاکەی زۆر کەمتر دادەنرێت لەوەی کە هەیە، کاتێکیش کە خاوەن قەرز دوا ئەکەوێت لەوەی کە قستەکانی بدات ئەو کاتە بانك هەڵ ئەستێت بە حجز خستنە سەر موڵکەکان و ئەمەش خاڵێکە کە بە شێوەیەکی گشتی بانك پێشتر ئەیکات بە مەرج لە گرێبەستەکاندا و دەرەنجامەکەشی ئەوەیە کە خاوەنی بانکەکان درهێندەی ئەو پارەیەیان دەست دەکەوێتەوە کە داویانە.

پلان داڕێژەرانی دارایی جیهانی ئامانجیان ئەوە نیە کە داهاتی گەلی ئینگلیزی دابین بکەن بۆ قەرزی نیشتیمانی، بەڵکو ئامانجیان بە پێچەوانەوەیە: هیچ کات ڕێگە نەدەن بە بەریتانیا کە قەرزە نیشتیمانیەکەی بداتەوە لە ڕوی داراییەوە بیکەنە پاشکۆ یەکی بەردەوام. لە لایەکی دیکەوە دروست کردنی دۆخێکی جیهانی کە ژێر کەوتنی گەلانی جیهان مسۆگەر بکات لە ژێر باری ئەو قەرزانەی کە بە شێوەیەکی ئاسان بەدەست دێت و بەمەش سەرکردەکان یەك لەدوای یەك ئەکەونە ئەو داوەوە و بەمەش ئەوان بە ئاسانی ئاڕاستەیان بکەن...

سەبارەت بە بەریتانیا – بابەتی باسەکەمان– قەرزی نیشتیمانی لە ماوەی چوار ساڵدا واتە لە نێوان ساڵەکانی ١٦٩٤–١٦٩٨ لە ملیۆنێك و دوسەد و پەنجا هەزارەوە گەیشتە ١٦ ملیۆن جونەیهی ئستەلینی... ئەو بڕە پارە زۆر ئەو کاتە بە دراوی ئەو سەردەمە و بەهۆی شەڕگەلێکی زۆرەوە کۆبوەوە... ئەو شەڕانە زۆری نەخایاند تا تەواوی وڵاتانی ئەورووپای گرتەوە کە پێی دەوترا "جەنگەکانی ئیسپانیا" . لە ساڵی ١٧٠١ دۆك مارلبورد فەرماندەی هێزە چەکدارەکانی هۆڵندا بو، ئینسکلۆپیدیای جولەکەش دان بەوەدا دەنێت کە دۆك مارلبۆرد لە بەرامبەر ئەو خزمەتەی کە دەیکرد بڕی (٦٠٠٠) جونەیهی

ئستەرلینی بە دراوی ئەو سەردەمە وەردەگرت لە ساڵێك دا لە جولەکەی هۆڵندی ناسراو (سلومون مدینا)...

ڕوداوەکانی مێژوو نیشانمان ئەدەن کە چۆن ■ ساڵی ١٧٨٩ بڕی قەرزی نیشتیمانی بەریتانیا زیادی کرد ■ گەیشتە ٨٨٥,٠٠٠,٠٠٠ جونەیهی ئستەلینی ■ ساڵی ١٨١٥... بەڵام لە ساڵی ١٩٤٥ ئەو قەرزە گەیشتە بڕێکی خەیاڵی (٢٢,٥٠٣,٥٣٢,٣٧٢)جونەیهی ئستەلینی و بڕیی سودەکەی تەنها لە نێوان ساڵەکانی ١٩٤٥ – ١٩٤٦ گەیشتە (٤٤٥,٤٤٦,٢٤١) جونەیهی ئستەرلینی.

ئەم هەزارانەی دوایی لەگەڵ ملیۆن جونەیهەکانی دیکە هیچ نییە لە بەرامبەر ئەو برە پارە سەرەکییەی کە ڕەنگەی خەیاڵی بێت... پسپۆڕێکی ئێرلەندی ئابووریی لە بارەی قەرزەکەی بەریتانیاوە ئەڵێت "تەنها ڕێکخراوێکی جولەکە ئەتوانێت ئەو پارە زۆر و چەندین تۆنە بەدەست بهێنێت"...

بەشی سێهەم

ڕاستی شۆڕشی مەزنی فەرەنسا – وێنە شاراوەکە – ئەو پیاوانەی کە هۆکاری شۆڕش بون

لە بەشی پێشودا تیشکمان خستە سەر ئەو ڕوداوانەی کە ئەریدەخەن چۆن ژمارەیەك سوخۆری بێگانە لە ئینگلتەرا توانیان لە ڕێگەی دەلالە ئینگلیزەکانەوە بگەنە ئەوەی کە دەست بگرن بەسەر ئابوری ئەو ولاتە لە بەرامبەر بڕی (١,٢٥٠,٠٠٠) جونەیهی ئستەرلینی و چۆن توانیان لە هەمان کاتدا بە نادیاری بمێننەوە. لەم بەشەدا باس لە هەندێك بەڵگەی مێژویی ئەکەین کە ڕۆشنایی ئەخاتە سەر هەندێك لەو جولەکە سو خۆرانە. هەروەها هەندێك زانیاری مێژویی ئەخەینە ڕو بە ئامانجی ڕۆشنایی خستنە سەر هەندێك لە جولەکە سوخۆرە جیهانیەکان و بەڵگە ئەهێنینەوە لەسەر ئەوەی کە چۆن لەگەڵ هاوپەیمانەکانیان پلانیان داڕشتوە و پاڵپشتی دارایی شۆڕشی فەرەنسایان کردوە لە ساڵی ١٧٨٩ بەهەمان ئەو ڕێگەیەی کە پاڵپشتی دارایی شۆڕشی ئینگلیزییان کرد بەو شێوەیەی کە پێشتر بەشێکمان بۆ تەرخان کرد.

لە بەشەکانی داهاتوتردا باس لە وردەکانی بەشداری کردنی سەرمایەدارە جیهانیە جولەکەکان ئەکەین لە ساڵی ١٧٨٩ ەوە لە شۆڕشە جیهانی و تەواوی شەڕ و نائارامیەکان لە جیهاندا، هەروەها باس لەو هێزە شاراوانە ئەکەین کە لە پشت پەردەوە کارەکانیان بەڕێوە بردووە.

ڕۆتشیلد و ئیمپراتۆریەتی پارەی جولەکە:

ئینسکلۆپیدیای ئینگلیز باس لە مێژوی خێزانی ڕۆتشیلد ئەکات وەك گەورە سەرمایەدارەکانی جولەکە، بۆنمونە لە کاتی دروست بونییەوە، ئەم خێزانە ڕۆڵێکی گەورەی گێڕاوە لە مێژوی شاراوەی ئەم قۆناغە ئێستامان. دامەزرێنەری ئەم خێزانە (ئامشل موس باوەر) یەکێك بو لەگەورە سوخۆرەجولەکە زەرەنگەرەی کە ماندو بون لە گەڕانی بەردەوام بە وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات تا دراجار لە ساڵی ١٧٤٣ لە شاری فرانکفۆرت لە ئەڵمانیا نیشتەجێ بون و لە شەقامی (وندن ستراس) نوسینگەیەکی بۆ مامەڵی حەواڵە کردن دانا. ناوبراو لە ساڵی ١٧٥٤ کۆچی دوایی کرد و کوڕە بچوکەکەی کە ناوی (ئامشل مایەر باوەر) جێگەی گرتەوە کە لە ساڵی ١٧٤٣ لە دایك بوە و باوکی هەر لە تەمەنی منداڵییەوە تەواوی زانیارییە سەرەتاییەکانی کاری بانکداری پێ دابو و ڕای هێنابو لەسەر کاری سوخۆری و بازرگانی ئاڵتون سەرباری ئەوەی کە دەیویست بیکاتە حاخام لە داهاتودا بەڵام مردنەکەی ڕێگر بو لەوەی کە ئەو ئاواتەی بێتە دی.

کوڕ دەستی بەکار کرد لە بانکی (ئوپنهایمەری جولەکە) و زۆری نەخایەند کە توانای بەهرەی خۆیی سەلماند لە بواری کاروباری پارەدا و ئەمەش پاڵی بە خاوەن بانکەکەوە نا تا بیکاتە بە شدارێك لەبانکەکەدا، زۆری نەخایاند کە گەڕایەوە بۆ فرانکفۆرت دوای ئەوەی کە گەورەتر بو و دواتر ئەو دامەزراوە بانکییەی وەرگرت کەلە باوکیەوە بۆی مابۆوە.

لەسەر ئەم دامەزراوە دروشمێك هەبو کە بە سور نوسرابو. ئەم دروشمە هەروا لە لایەن باوکەوە هەڵنەبژێردرابو لەبەر ئەوەی خاوەن لێکدانەوەی دیار کراو بو لە نێوان جولەکەکانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات، وشەی قەڵغانی سور بە ئەڵمانی بەم شێوەیە ئەخوێنرێتەوە: ڕۆت شیڵد بو بەم شێوەیەش ئەمشل مایزو

باور مانایەکی جولەکانەی بەخشی بەم وشەیە و کردیە ناوێك بۆ خانەوادەکەی و بەم شێوەیە بو بە ڕۆت شیلد یاخود ڕەتشیلد.

ئامشل مایر باور یاخود (ڕۆتشیلدی یەکەم) تا سالی ١٨١٢ ژیاو پێنج منداڵی هەبو کە هەر لە منداڵیەوە ڕایهێنان لەسەر ئەوەی کە ببنە پسپۆڕ لەسەر ڕایی کردنی مامەڵەی دارایی و سو وەرگرتن. بەتوانا ترین منداڵ (ناتان)بو کە خاوەن بەهرەیەکی زۆر بو و وای لە باوك و کۆمەڵێك سوخۆر کرد کە هەر لە سەرەتای دەست بەکار بونیەوە بینێرن بۆ ئینگلتەرا، بە ئامانجی دەست گرتن بەسەر بانکی ئینگلتەرا، ئامانجی دور مەودا تری بریتی بو لەوەی کە ئەم دەسەڵاتە بەکار بهێنێت لە لەگەڵ باوکی و چوار براکەی قۆرخی بازاڕی ئالوگۆڕی دراو و ئاڵتون بکەن لە تەواوی ئەورووپا. ناتان ڕۆتشیلد کاتی گەشتەکەی بڕی (٢٠,٠٠٠) بیست هەزار جونەیهی ئستەرلینی وەرگرت و توانی بەهرەمەندی خۆی بسەلمێنێت بەوەی کە دوای سێ ساڵ ئەو بڕە پارەیەی کردە (٦٠,٠٠٠) شەست هەزار جونەیهی ئستەرلینی.

کۆمەڵەی سو خۆرەکان ئەوانەی کە ناتان یان نارد بۆ ئینگلتەرا بازنەی کاتی نوێ بون لە سەروەرانی پارەی جولەکە. ئەم بازنەیە لە ساڵی ١٧٧٣ دروست بو کاتێك کە ١٢ لە خاوەن سەرمایە جیهانیەکان چون بۆ فرانکفۆرت بە داوەتی ئامشل باوەر یاخود ڕۆتشیلدی یەکەم کە ئەو کاتە تەمەنی سی ساڵ بو و هەستان بە بەستنی کۆنگرەیەك بۆ دروست کردنی قۆرخ کارییەکی جیهانی کە کۆمەڵەیەك لە خاوەن سەرمایە جیهانیەکان لە خۆ بگرێت. ڕۆتشیلد لەم کۆبونەوەیەدا باسی لەو ڕۆڵە کرد کە پیلانگێڕی جولەکەی جیهانی بینی لە ئامادە کاری کردن بۆ شۆڕشی ئینگلیز، هەروەها لێکۆڵینەوەیەکی پێشکەش کردن لەسەر ئەو هەڵانەی کە کراون و ئەو نەخشانەش کە ئەبێت چاك بکرێت و ڕاست بکرێتەوە بەم شێوەیەی لای خوارەوە:

أ. پەلە نەکردن لە جێبەجێکردن و نەگەیشتن بە دەسەڵاتێکی ڕەها .

ب. مانەوەی کەسانێکی بە هەژمون و دەسەڵات کە بتوانێت بوەستێتەوە لە بەرامبەر پیلانگێڕی جیهانی و ئەمەش بە بۆچونی ئەوان بەم شێوەیە دەبێت:

١. پەلە کردن لە جێبەجێکردن بە بێ وەستان و خۆ ڕزگار کردن لە کەسە نەیارەکان یاخود ئەو کەسانەی کە ڕەنگە ڕۆژێك لە ڕۆژان بوەستنەوە لەبەردەم پیلانگێڕی جولەکە لە ڕێگەی توندوتیژی و کۆمەڵکوژی.

٢. زاڵ بونی ڕەها بەسەر جەماوەر و نەرم کردنی سەرکردەکانی لە ڕێگەی تیرۆری بیر و جەستەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا ئەم هەڵانە نەبوە هۆی ئەوەی کە ئامانجە سەرەکییەکانی شۆڕشی ئینگلیز سەر نەگرێت لەبەر ئەوەی سەرمایە دارە جیهانیەکان توانیان دەست بگرن بە سەر ئابوری نیشتیمانی ئینگلتەرا و سەرشانی حکومەتەکەی قورس بکەن بە قەرزی‌نیشتیمانی لە ڕێگەی بەهێز کردنی پایەکان و دواتر ■ ڕێگەی پلانە نهێنیەکانیانەوە کاریان کرد لەسەر زیاد کردنی قەرزەکان، بەم شێوەیە لەو کاتەوە ئینگلتەرایان ئەهێنایە ناو ئەو شەڕانەی کە خۆیان دروستیان ئەکرد بە نهێنی... ■ هەمان کاتیشدا قەرزیان ئەخستە بەردەم ئینگلتەرای ناچار بە وەرگرتنی قەرز ■ بچێتە ناو ئەو شەڕانەوە... ڕۆتشیڵد بەڵگەکانی ئاسان کردەوە بۆ کۆمەڵەی سوخۆرەکان بە کۆمەڵێك بەڵگە کەدری خست بۆیان کە ئەو سودانەی ■ ئێستا چنگیان کەوتوە هیچ نیە لە چاو ئەو سودانەی کە دەتوانن بەدەستی بهێنن ئەگەر شۆڕشی فەڕەنسی هەڵ بگیرسێت.

کۆمەڵەکە هاتنە سەر باوەڕی ڕۆتشیڵ و پێك هاتن لەسەر ئەوەی کە ئامانجەکانیان بە وردی یەك خەن لەسەر شۆڕشی فەڕەنسی. ئەم پلانە کار ئەکات لەسەر یەك خستنی توانا ماڵیەکانی پیلان گێڕەکان بۆ بەکار خستنی ئەو کۆمپانیا ماڵیە جیهانیە[٤٨] بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەکانیان. کاتێکیش کە بە تەواوەتی لەسەر پێشنیارەکە پێك هاتن، ڕۆتشیڵد نهێنیەکانی بۆ ڕونکردنەوە.

ئەم پلانە پشت بەوە ئەبەستێت کە مانۆڕ بەو سامانە زۆرانە بکرێت کە دەرەنجام ئەبێتە هۆی دروست کردنی دۆخێکی ئابوری پڕلە نیگەرانی بە شێوەیەك کە ناچاری بێکاری بڵاو ئەبێتەوە لەناو گەلی فەڕەنسادا و ئەم

---

(٤٨) ■ ڕووی داراییەوە پێی ئەوترێت (کارتل و تروست).

بێکارییەش جەماوەر برسی ئەکات و دواتر سروشەکان و پڕوپاگەندەکان لە لایەن ئەو کۆمەڵە پیلان گێڕە ئاراستە ئەکرێت بە شێوەیەك کە بەر پرسیاریێتی دارمانی ئابوری بکەوێتە سەر شای فەرەنسا و نەجیب زادە و کلێسا و پیشەگەرەکان. دواتر بە کرێ گیراوەکان ئەنێردرێنە ناو گەل لە هەستی تۆڵە سەندنەوە لە ناو گەلدا زیادتر بکەن و داوای تۆڵەسەندنەوە بکەن لەو دەسەڵات دارانەی کە تێوەگلاونلە ڕوداوی ئابڕوبەری سێکسی، هەروەها لە ناو خەڵکدا تۆمەتی جۆراوجۆریان پێوە ئەلکێنن چ ڕاست چ بێ بنەما و چیرۆك بۆ هەر کەسێك هەڵدەبەستن کە لەبەرامبەر پیلانەکان بوەستنەوە.

دوای ئەوەی کە ڕۆتشیڵ لە خستنە ڕوی پێشەکی پیلانەکەی تەواو بو، ئەو بەڵگانەی خستە ڕو کە لە لایەن نورانیەکانەوە پێ درابو، ئەم بەڵگە نامانە پلانی کارکردنی بە شێوەیەکی ورد ڕێك خستبو، دواتر دەستی کرد بە خوێندنەوەی ئەو خاڵانەی لای خوارەوە کە وێنەیەکەی کورت کراوەی ئەو دانیشتنەیە کە من توانیومە بە وردی لە کۆمەڵێك بەڵگە نامە پوختی بکەم و دواتر دەرکەوت کە ئەم وێنەیە سروشتی ئەو پیلانگێڕەیە کە ئەو کەسانە وێنەیان کێشاوە تا دەست بگرن بەسەر توانا و سامان و هێزی کرێکار لە جیهاندا:

١. ڕۆتشیڵد بەم شێوەیە دەست ئەکات بە خستنە ڕوی وردەکاری پیلانگێڕیەکە و دەڵێت: ڕاستیەکان ئاماژە بۆ ئەوە ئەکەن کە زۆرینەی خەڵك مەیلیان زیادتر بۆ کاری خراپەیە تا چاکە... دەرەنجامی سروشتی ئەو حاڵەتەش ئەوەیە کە پیلانگێڕان دەتوانن بگەنە ئەو دەرەنجامەی کە ئێمە ئەمانەوێت ئەگەر دەسەڵات لەسەر بنەمای تیرۆر و توندوتیژی و سەرچڵی و قۆرخ کردنی دەسەڵات دامەزرابێت، بەڵام دەسەڵاتی ئەنجومەن و ڕەوایەتی ڕێگر دەبن لەبەردەم سەرگرتنی پیلانگێڕیەکە. ڕۆتشیڵد بەڵگە ئەهێنێتەوە و ئەڵێت کە کۆمەڵگەی سەرەتایی مرۆڤایەتی بەر لە مێژوو مل کەچی هێزێکی کوێرانەبو. ئەم دەسەڵاتە دواتر گۆڕا بۆ یاسا، کەواتە یاسا شتێك نیە جگە لە هێزی دەمامك کراو، سروشتییە گەر بگەینە ئەو دەرەنجامەی کە دەڵێت: "یاساکان بە شێوەیەکی سروشتی پێمان ئەڵێن ئەوەی کە ڕەوایە هێزە".

٢. ڕۆتشیڵد لەسەر قسەکانی بەردەوام ئەبێت ئەڵێت: ئازادی سیاسی شتێك نیە جگە لە بیرۆکەیەکی ناڕاست واتە هەرگیز ڕاست نابێتەوە.کەواتە بۆ گەیشتن بەدەسەڵاتی سیاسی تەنها پێویستت بەوەیە کە کەسێك یاخود کۆمەڵەیەکی سەرەتایی لە پیلانگێڕان بانگەشەی ئازادی سیاسی بکەن لەناو جەماوەردا، کاتێکیش کە ئەو بیرۆکەیە بڵاو ئەبێتەوە، جەماوەر ئەوە قبوڵ ئەکات دەست بەرداری ئەو مافانەی بێت کە دەزگا یاساییەکان پێی دەبەخشن تا داکۆکی لە ڕیبیرۆکەیە بکەن و بەو شێوەیە پیلانگێڕەکان ئەو کات ئەتوانن دەست بگرن بەسەر تەواوی ئەو مافانەدا، هیچ ترسیش نیە لە ئازادی سیاسی لە ئەو کاتەی کە تەنها بیرۆکە بێت و نەبێتە ئەمری واقع.

٣. دواتر ڕۆتشیڵد وتی:دەسەڵاتی ئاڵتون توانیویەتی کە هەمیشە زاڵ بێت بەسەر دەسەڵاتی حوکمڕانە دادپەروەرەکان، ئەوەشی یاد ئەو کەسانە هێنایەوە کە قسەی لەگەڵ ئەکردن کە ئاینی سەردەمانێك زاڵ بوە لە کۆمەڵگادا دواتر لەزۆر وڵاتدا بیرۆکەی ئازادی خراوەتە شوێنی، بەڵام مرۆڤەکان نەیان زانی کەچۆن بە شێوەیەکی میانەڕەو مامەڵە لەگەڵ ئەو ئازادییەدا بکەن... ئەمەش ڕاستییەکە لە ڕوی لۆجیکیەوە وا ئەکات کە پەنا بەرنە بەر بەکارهێنان و سود وەرگرتن لە بیرۆکەی ئازادی تا ململانێ لەناو کۆمەڵگایەدا دروست بکەن.دواتر ڕۆتشلید ئەڵێت:" بۆ سەرخستنی پلانەکەمان هیچ گرنگ نیە کە دەسەڵاتی ئێستا بروخێنرێت لە ڕێگەی هێزی ناوخۆیی و دەرەکیەکانەوە... لەبەر ئەوەی لایەنی براوە هەر کەسێك بێت پێویستی بە سەرمایەیەو سەرمایەکەش لە دەستی ئێمەدایە.

٤. دواتر ڕۆتشیڵد ڕای گەیاند کە بۆ گەیشتن بەو پیلانگێڕییە هەر ڕێگەیەك بەکار بهێنرێت ڕەوایە لەبەر ئەوەی ئەو دەسەڵاتەی کە حوکمڕانی ئەکات لە ڕێگەی پەیڕەوی کردن لە ئاکاری سیاسی، ئەوا سیاسیەکی ژیر نیە لە مانۆڕە سیاسیەکاندا لەبەر ئەوەی پابەند ئەبێت بە ڕاستی و یاساکانەوە و درۆ قبوڵ ناکات لەگەڵ جەماوەر و نەیارەکانی سازا نادات مەگەر ئەو کاتە نەبێت کە تاوان بەسەریاندا بسەپێت، دواتر بەیەك وشە وتی: ئەو کەسانەی کە

حەزیان بە فەرمان ڕەوایەتی هەیە پێویستە پەنا ببەنە بەر هەڵخەڵەتاندن و پیلانگێری و سرز هەڵبەستن و... لەبەر ئەوەی چاکە کۆمەڵایەتیەکان وەك ڕاستگۆیی و ڕێکی لە سیاسەت دا بە ئەنگ دادەنرێت...

٥. دواتر ئەڵێت: مافی ئێمە لە هێزماندایە و وشەی ڕاستیش شتێك نیە جگە لە گوزارشتێکی بێ مانا. ئێمە مانایەکی نوێمان بۆ ڕاسی دۆزیوەتەوە: هێرش کردن بە پاساوی مافی بەهێز و لەبەر یەك هەڵوەشاندنەوە چەمکەکانی دادپەروەری. دواتر ئەتوانین بە خواستی خۆمان دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکان دابنێین و ببینە سەروەری ئەو جەماوەرەی کە بۆخۆی ئەو مافەمان ئەداتێ لە هەمان ئەو ڕۆژەی کە فەڕەنسا هاواری ئازادی ئەکات...

٦. داتر ڕۆتشیڵد ئەم هۆشدارییە ئەداتە ئامادە بوان:(پێویستە دەسەڵاتی ئێمە لەسەر پارە بە شێوەیەکی نهێنی بمێنێتەوە تا ئەو ڕۆژە دێت کە ئەو دەسەڵاتە ئەگاتە ئاستێك کە ئیدی هیچ هێزێکی دیکە ئەتوانێت تێکی بشکێنێت...) دواتر هۆشداری ئەوەی دا کە دەبێت پابەند بن بە ئەخشەی پیلانگێریەکە لەبەر ئەوەی هەر جۆرە لادانێك لەو پلانە ستراتیجییە ئەبێت هۆی داڕمانی پلانەی کە چەندین نەوە لە لایەن نورانیەکانەوە دروست کراوە.

٧. دواتر ڕۆتشیڵد ڕای گەیاند کە پێویستە ببینە خاوەنی کۆبونەوە جەماوەرییەکان لە ڕوی دەرونیەوە تا لەو ڕێگەیەوە بتوانین کۆنترۆڵی جەماوەر بکەین، بۆشی ڕون کردنەوە کە هۆکاری ئەو کارە ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە جەماوەر کوێرە و بیر ناکاتەوە و زوو هەڵ ئەچێت و هەمیشە لە ژێر ڕەحمەتی هەر لایەنێك دایە کە هانی ئەدات... دواتر بەم شێوەیە بیرۆکەکەی ڕون ئەکاتەوە: "هیچ دەسەڵاتێك ناتوانێت کۆنترۆڵی جەماوەر بکات گەر ستەم کار ئەبێت، لەبەر ئەوەی تەنها ڕێگەیە بۆ دروست کردنی ئەو شارستانیەتەی کە ئەمانەوێت، دواتر ئەڵێت:"لەو کاتەی کە ئەو جەماوەرە ئازادییەکەی بەدەست دەهێنێت، دەست بەجێ ئەو ئازادییە ئەبێتە بێ سەرەوبەرەیی".

٨. دواتر ڕۆتشیڵد باسی لە ئامرازەکانی ئەو کارە کرد و ڕونی کردەوە کە پێویستە پشت ببەسترێت بە:

أ. مادەی کحولی.

ب. مادەی سڕکەر و بێ بەندوباری سێکسی.

ج. بەرتیل دان و خراپ کردنی ویژدانەکان.

ئەمانە نمونەی ئەو کارە خراپانەن کە ئەبێت بە شێوەیەکی ڕێکخراو و بەرنامە بۆ داڕێژراو کاری بۆ بکرێت زێرخانی ئاکار گەنجان تێك بشکێنرێت. هەروەها ئاماژەشی بەوە دا کە پێویستە پیاوان و ئافرەتان ڕابهێنن لەسەر ئەوەی کە ببن بە مامۆستا و ڕاهێنەر و بەکارهێنەر هتد... هەروەها ئەو ئافرەتانە هەڵبژێرن کە پێویستە لە شوێنی لەش فرۆشیدا کاربکەن لەگەڵ جوییم دا، دواتر بە یەك وشە وتی: لەم جۆرە ئافرەتەی کە ئێستە باسم لێوەکرد، جۆرێکی دیکە ئافرەت زیاد ئەکەم لەوانەی کە خۆیان دەست پێشخەر بن تا ڕکابەری ئافرەتە لەشفرۆشەکان بکەن شوێنەکانی لەشفرۆشیدا، بەڵام ئێمە نابێت لەم ئاستەدا بوەستین، پێویستە لە بوارەکانی بەرتیل، گەندەڵی، ئابڕوچون و ناپاکی کار بکەین و هەرشێك بە کار بهێنین پێناو گەیشت بە ئامانجی کۆتایی".

٩. دواتر باس هاتە سەر پەیڕەوی سیاسی و ڕۆتشیڵد لەو بارەوە بە ئامادە بوانی کۆنگرەکەی وت کە ئەوان بە شێوەیەکی سروشتی مافی زەوت کردنی سامانی هەر کەسێکیان هەیە جا ئەو کەسە هەر کەسێك بێت بە تایبەت ئەگەر ئەو کەسە دەسەڵاتی زیادتریان بۆ مسۆگەر بکات یاخود دەرفەرتی زیاتر بڕەخسێنێت بۆ زەلیل کردنی ئەو کەسە، دواتر بەیەك وشە وتی: "ئێمە لە دەوڵەتەکەماندا ڕێگەی داگیرکاری پلە بە پلە ئەگرینە بەر، بەم شێوەیەش خۆمان بەدور ئەگرین لە ئابڕوچونەکانی شەڕی ئاشکرا و دەرەنجامەکانی و لەبری ئەو ڕێگەیە ڕێگەیەکی دیکە ئەگرینە بەر کە زیانی کەمتر بێت و دەرەنجامەکەی مسۆگەرتر بێت، وەك بڕیارەکانی لەسێدارەدانێبە کۆمەڵ کە پێویستە بۆ حوکمڕانی کردن، لەبەر ئەوەی ئەو ترسە مل کەچ کردنی ڕەهای جەماوەر بۆ ئێمە مسۆگەر ئەکات...".

١٠. دواتر ڕۆتشیلد چوە سەر ئەو دروشمانەی کە ئەبێت بوترێت و تی: "شوێنێك نیە لەم جیهانەدا کە پێی نەوترێت بە"ئازادی" و "یەکسانی" و "برایەتی". ئێمە یەکەم کەس بوین کە ئەم دروشمانەمان خستە نەم جەماوەر تا وەك توتی بیلێنەوە و دواتر ڕونی کردەوە و وتی: "ئەو سیستەمە چینایەتییەی کە ئێستا هەیە لەسەر بنەمای ئەرستۆکراتیەتی بنەماڵە دامەزراوە. ئێمە ئەم سیستەمە بەو دروشمانەی کە باسمان لێوە کرد تێك دەشکێنین تا لەسەری سیستەمێکی نوێ دروست بکەین کەلەسەر ئەو دروشمانە دروست نەبوبێت، بەڵکو سیستەمێکی نوێ بێت کەلەسەر بنەمای (ئەرستۆکراتیەتی شۆڕش) دامەزرا بێت. سەرمایەش دەبێتە بنەمای ئەو ئەرستۆکراتیەتە نوێیە و پارەش هەر وەك ئەزانن لە دەستی ئێمە دایە...).

١١. قسەکەر دواتر باسی لە تیۆریەکانی کرد لەمەڕ جەنگەکان. ئەم تیۆریەش لەسەر بنەمانی دروست کردنی جەنگ گەلێکی بەرنامە بۆ داڕێژراو دیاری کراوە، دواتر کۆنگرەگانی ئاشتیش ئەبێت بەو شێوەیە بێت کە نەخشەی بۆ کێشراوە، ئەڵبەتە جەنگ ئەبێت بە شێوەیەك ئاڕاستە بکرێت کە ئەو نەتەوانەی کە شەڕ ئەکەن لە قەرزدا نوقم بکات، ئەو قەرزەی کە ئەو ڕێکخراوانە ڕێکی ئەخەن کە پێشتر باسی لێوەکرا، ئەو قەرزانە بە شێوەیەکی نهێنی پەیوەندی هەیە بە کۆمەڵەی پیلان گێڕییەوە.

١٢. دواتر باسەکە گوازایەوە بۆ باسی ئیدارەی خۆجێتی و ڕۆتشیلد ڕونی کردەوە بۆ ئامادە بوان کە پێویستە دەسەڵات هەبێت بەسەر هەڵبژاردنەکان و ناوی پۆستە گشتیەکاندا، ڕێگەش بۆ گەیشتن بەوە لەسەر بنەمای بەکار هێنانی کەسی گونجا و پڕوپاگەندەی بەر بڵاو دا دەبێت لە ژێر ناوی دروشمی ئازادی خوازی بۆ هاندانی مانگرتن و خۆپیشاندان وهاندانی جەماوەر بۆ هەستان بە پەلاماردان و کۆمەڵەی پیلانگێڕی جیهانیش هەڵ دەستێت بە دابین کردنی تێچونەکەی... دواتر باسی لەو ڕۆڵە کرد کە ئەبێت کە ئەو کەسە بیگێڕێت کە دەگەیەنرێتە پۆستە گشتیەکان: (ئەو کەسانە لە خزمەتی ئێمەدا دەبن و پەیڕەوی لە ڕێنماییەکانی ئێمە ئەکەن، ئەوان بەردەوام ئامادە ئەبن کە

ڕۆڵی بەردەکانی سەر تەختەی شەترەنج بگێڕن... بەکورتیەکەی ئەبنە ئەو بوکەڵەیەی کە لە پشت پەردەوە شارەزا بەتواناکانی ئێمە ئەیجوڵێنێت). دواتر چوە سەر باسی شیکردنەوەی ئەو مەرجانەی کەدەبێت لەکەسە شارەزاکاندا هەبێت و وتی: (ئەو شارەزا و پسپۆڕانە هەر لە منداڵیەوە هەڵ ئەبژێردرێن وسەرپەرشتی فێرکردن و ڕاهێنانیان ئەکرێت تا ئەگەنە ئاستی ئەو بلیمەتییەی کە ئەیانگەیەنێتە ئەو ئاستەی کە بە شێوەیەکی نهێنی دەست بگرن بەسەر جیهاندا...).

١٣. کەسە کۆبوەکان لەم خاڵەدا باسیان لە پرسی پڕوپاگەندە کرد و ڕۆتشیڵد هۆشداری پێدان لەسەر پێویستی کۆنترۆڵ کردنی تەواوەتی دەزگاکانی ڕاگەیاندن، ئەو کۆنترۆڵەی کە ئەرکی پاراستنی سامان و پلانەکانیان ئەگرێتە ئەستۆ لە کاتێکدا ئەوان خۆیان لە پشت پەردەوە ئەشارنەوە و بەدور ئەبن لە گومان ئەو درۆ و دەلەسانەی کە بڵاوی ئەکەنەوە لەناو خەڵکدا. ڕۆتشیڵد وتی:(لە ڕێگەی دەست گرتنمان بەسەر ڕاگەیاندندا، چەکێکی ئاڵتونی بەدەست ئەهێنین و هیچ گرنگ نیە کە بۆ گەیشتن بەو ئامانجە دەریایەك لە خوێن و فرمێسکی قوربانیەکان بڕێژین.. هەندێك جار قوربانیمان بە خۆمان داوە لە پێناو بەدەست هێنانی ئەو چەکە بەڵام پێویستە ئەوە لە یاد نەکەین کە سودەکەی وای کردوە کە هەمیشە با لە سودی ئێمە هەڵ بکات... هەروەها پێویستە ئەوە لە یاد نەکەین کە هەر قوربانییەك لە ئێمە بەرامبەرە بە هەزار کەس لە جوییەکان.. ".

١٤. دواتر ڕۆتشیڵد چوە سەر باسی ئەو ڕێکخراوانەی کە سەر بە پیلان گێڕییەکەن، ڕونی کردەوە کە پێویستە ئەو ڕێکخراوە بە شێوەیەکی ئاشکرا دەربکەوێت دوای ئەوەی کە دۆخی گەل ئەگاتە ئاستێك لە هەرەس هێنان و دوای ئەوەی کە جەماوەر مل کەچی ئامرازەکانی تیرۆر و هەڵخەڵەتاندن و ترس ئەبێت... کاتێکیش کە پلان داڕێژەکان ئەبینن کە کاتی ئەوە هاتوە بۆ دوبارە گێڕانەوەی حوکمڕانی، بۆچونێك بڵاو ئەکرێتەوە لەسەر ئەوەی کە بەرپرسیارانی ڕوداوەکان کەسانێکی تاوانبر و سەرچڵ بون. لە درێژەی

قسەکانیدا دەڵێت: دوای ئەوەی کە هەندێک ■ تاوانبار و کەسانی سادە تاوانبار ئەکەین بە بونی دەستیان ■ تیرۆردا، هەڵ ئەستین بە لە سێ دارەدانیان لە کاتی خۆیدا و بەم شێوەیە ■ چاو جەماوەردا ئێمە وەك ڕزگار کەریان دەر ئەکەوین. هەروەها ڕۆتشیڵد دەڵێت: " ئەمە هاوکات ئەبێت لە گەڵ ئامانجی پێچەوانەی ئێمە کە بریتیە لە دەسەڵاتی تەواوەتی و تۆڵە سەندنەوە لە جوییم".

١٥. دواتر ڕۆتشیڵد چوە سەر خاڵێکی دیکە و تیایدا پەردەی لەسەر "دارمانی ئابوری و قەیرانەکانی ترس هەڵماڵی" و ڕونی کردەوە کە چۆن دروست ئەکرێت و ئەجوڵێنرێت بەم شێوەیەی لای خوارەوە:"قەیرانی گشتی بێ کاری لە دەرەنجامی وەستانی کار و قەیرانی برسێتی ئەبونی خۆراك بە پێی ئەو دەسەلاتەی کە هەمانە دروست ئەکەین، ئەمەش دەبێتە هۆی لەدایك بونی مافێکی نوێ کەئەویش مافی سەرمایەیە لە هەژموندا. بەردەوام بو لەسەر ڕون کردنەوە و وتی کە چۆن ئەو ڕێکخراوە جەماوەر بە ڕێوە ئەبات و زاڵ ئەبێت بەسەریدا و چۆن هەرکەسێك ناهێڵرێت گەر بیەوێت لەبەردەم ئەو ڕێکخراوە بوەستێت یاخود بیەوێت جەماوەر بجوڵێنێت ■ دژی ڕێکخراوەکە.

١٦. خاڵی دواتر بریتی بو ■ دزەکردنە ناو دڵی ماسۆنیەتی ئەوروپی، قسەکەر باسی لەوە کرد کە ئامانج لەو کارە سود وەرگتنە لە توانای چونە ناوەوە و نهێنی کاری ماسۆنیەت و ئاماژەی بەوە دا کە کۆمەڵەی پیلانگێڕی ئەتوانن کۆڕی ڕۆژهەلاتی گەورە کە پێی دەوترێت (ماسۆنیەتی شین) ڕێك بخەن کە سەر بە خۆیانە و ئەرکی ئەوەی پی بسپێرن کە چالاکییەکە لە ژێر ناوی کار خێرخوازانە و مرۆڤ دۆستانە ڕێك بخەن، ئەو کارانەی کە ■ ڕێگەیەوە ماسۆنیەت ئەچێنرێت. هەروەها ئاماژەی بەوە دا کە ئەو ئەندامانەی کە کۆڕەکانی ماسۆنیەت لەخۆ ئەگرێت دوای مەشق و ڕاهێنان ئەرکی بلاوکردنەوەی بیروبۆچونی مادیگەرا و بێ باوەڕیان پێ ئەسپێردرێت لەنێو ڕیزەکانی جوییم دا واتە ■ نێو تەواری مرۆڤایەتی دا بەبێ جولەکەکان.

١٧. دواتر ڕۆتشیڵد هاتە سەر خاڵی سەرەكی لە پەیڕەوی پیلانگێڕییەكە كە بریتیە لە (بایەخی زۆر ئاتومێد بونی گەلان بە شێوەیەكی بەردەوام و بەرنامە بۆ داڕێژراو).. هەروەها ئاماژەی بەوە دا كە ئەم ئەركە ئەبێت ئەو ڕێك خراوە لە ئەستۆی بگرێت كە ڕائەهێنرێت لەسەر ڕستەی پڕ باق و بریق و ئەو دروشمانەی كە سەرنجی جەماوەر ڕائەكێشێت، هەروها ئەم تێبینیە زیاد ئەكات و ئەڵێت: (ئەكرێت هەمیشە بە پێچەوانەی ئەو بەڵێنانە كار بكرێت كە ئەدرێت بە جەماوەر... كەوتە ئەم بەڵێنانە شتێكی گرنگ نیە...) دواتر ئاوەڕۆكی بیرۆكەكەی ڕون كردەوە و وتی:(ئێمە جەماوەر ئەجوڵێنین و هەستی خرۆشانی ئەگەیەنینە ئەو پەڕی [illegible] ڕێگەی بەكار هێنانی وشەگەلێكی سەرنج ڕاكێشی وەك ئازادی و ڕزگاری خوازی و تا كۆتایی... ئەركاتە ئەكرێت جەماوەری جوییەمەكان ئاڕاستە بكرێت بۆ تێك شكاندن و لەناو بردنی هەر شتێك تەنانەت یاسا سروشتی و ئاسمانیەكانیش... كاتێكیش كە دەسەڵات ئەگاتە كۆتایی ئەو كاتە ئاسان ئەبێت بۆ ئێمە كە ناوی خوا و یاسا ئاسمانیەكان لە سروشت بسڕینەوە...).

١٨. دواتر نۆرە هاتە سەر ڕۆڵی یاخی بونی چەكدارانە و بایەخی هونەری شەڕی كۆڵان بە كۆڵان، ڕۆتشیڵد لێرەدا ئاماژە بەوەدا كە دەسەڵاتی تیرۆر بەكار بهێنرێت لەبەر ئەوەی باشترین ڕێگەیە و كەمی تێ ئەچێت بە شێوەیەك كە ئاكرێت دەست بەرداری بین دوای هەر یاخی بونێك بۆ ئەوەی ترس و تۆقاندن بڵاو بكەینەوە لەناو جەماوە و [illegible] دواجار بە شێوەیەكی خێرا ملكەچ بكرێت.

١٩. دواتر باس هاتە سەر دیبلۆماسیەت، ئەندامانی كۆبۆوە پێك هاتن لەسەر ئەوەی كە لە دوای هەر شەڕێك پێویستە كاری دیبلۆماسی نهێنی ئەنجام بدرێت. هۆكاری ئەوەش بە پێی بۆچونی ڕۆتشیڵد ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی كە: (ڕێكخراو هەڵ ئەستێت بە دانانی شارەزاكانی لە نێوەندە هەستیارەكانی ئابوری، سیاسی و دارایی لە شێوەی ڕاوێژكار لە سەر هەردو ئاستی دەرەوە و ناوەوە بە شێوەیەك كە ئەو ئەركانەی كە بە شێوەیەكی نهێنی لە لایەن دەسەڵاتی نهێنی یەوە پێیان ئەسپێردرێت لە پشت پەردەوە، ئەنجامی ئەدەن بە

بێ ئەوەی ترسی لە ئاشکرا بون هەبێت". دواتر ئەم هۆشارییەی دا بە ئامادەبوان: "پێویستە دیپلۆماسیەتە شاراوەکەمان بگاتە ئاستێک لە دەسەڵات کە ئیدی هیچ نەتەوەیەك نەتوانێت ببێ ئێمە هیچ جۆرە گرێبەست یاخود ڕێك کەوتن نامەیەك ئەنجام بدات.".

٢٠. دواتر ڕۆتشیڵد باسی لە ئامانجی کۆتایی کرد: دەست گرتن بەسەر تەواوی جیهان،ڕێگەش بۆ گەیشتن بەو ئامانجە: (پێویست ئەبێت کە زنجیرەیەك قۆرخکاری جهانی ئەنجام بدرێت بە پشتیوانی دارایی ئێمە بە شێوەیەك کە بگاتە ئاستێك لە دەسەلات و هەژمون کە ئیدی هیچ سامانێکی نیشتیمانی جوییم نەتوانێت لە ژێر چنگی ئەو قۆرخکارییە دەربچێت . کاتێکیش کە سەرە دێتە سەر لێدانی یەکلا کەرەوەی ئابوری نەتەوەیەك، ئەو کاتە ئەو نەتەوەیە لە ڕوی ئابوری و سیاسیەوە ئەکەوێت و لەگەڵیشیدا تەواوی سامانە نیشتیمانیەکان ئەکەوێت... ". لە درێژەی قسەکانی لەگەڵ کۆبوەکان ئەڵێت: "تەواوی ئامادە بوان پسپۆڕن لە بواری ئابوری ئەمەش بە مانای ئەوە دێت کە ئێمە هەمومان درك بەو دەرەنجامانە ئەکەین کە لەم پڕۆسەیەوە ئەکەوێتەوە... ".

٢١. دواتر باسەکە گۆڕا بۆسەر شەڕی ئابوری و لێرەدا باسی ئەو پڕۆژانەی ورو‌ژاند کە ئامانج لێی دەست گرتنە بە سەر خاکی جوییم و لێسەندنەوەی مالی خاوەنداریێتی زەوی کشتوکاڵی و موڵك و پیشەسازییە. ئامادە بوان پێك هاتن لەسەر گرتنە بەری ئەم پلانانەی لای خوارەوە:

سەپاندنی باجی زۆر لە ڕێگەی ڕێکخراو و دروست کردنی دۆخ گەلێك کە تیایدا ستەم بێتە ئاراوە لە کێبڕکێی ئابوری ناوخۆدا تا دەرەنجام ببێتە هۆی ڕمانی ژیانی ئابوری لەلای جوییم و سود وەرگرتن لە سەرمایە گوزرای و بەرژەوەندییە داراییەکانیان. لە بواری نێو دەوڵەتیشدا "پیلانگێڕی" ورده ورده دەست ئەنێتە بینەقاقای میللەتی دیاری کرا و تا خۆی خۆی دەربکات لە بازاڕە جیهانیەکان... ئەو کارەش لە ڕێگەی کۆنترۆڵکردنی بازاڕەکانی کەرەستەی خاوەوە دێت، ئەو بازاڕەی کە ئەو میللەتە مامەڵەی پێوە ئەکات دواتر نائارامی

لە ناوخۆدا دروست ئەکرێت لە نێو کرێکارەکاندا و پاڵ پێوە ئەنرێن [illegible] دەست لە کار هەڵبگرن و داوای موچەی زۆر بکەن و لە هەمان کاتدا لایەنە ڕکابەرەکان بە پارە ئەکڕدرێن... دواتر ڕۆتشیلد ئەم هۆشدارییەی دا: (پێویستە بە شێوەیەك کار بکەین کە کرێکارەکان بە هیچ شێوەیەك نەتوانن سود لەو کرێ زیادەیە وەربگرن کە دەستیان ئەکەوێت).

٢٢. دواتر باس هاتە سەر چەك. ئەندامانی کۆنگرە پێشنیارێکیان قبوڵ کرد کە ئەڵێت پێویستە کوشتارگە لە نێوان نەتەوەکانی جوییم دروست بکرێت و تیایدا ترسناکترین چەك بەکار بهێنرێت لە ئەو کاتە دێتە پێشەوە کە ئیدی ئەو میللەتە شەکەت ئەبێت و تەنها هەژار و زەحمەت کێشی تێدا دەمێنێت، ئەو کەسانەی کە لە لایەن پیلانگێڕەکانەوە سەرمایە گوزاریان لەسەر ئەکرێت.

٢٣. سیستەمی نوێ دوای سەرکەوتنی پیلانگێڕییەکە: حکومەتێکی جیهانی دروست دەبێت دوای ئەوەی کە کۆمەڵەی پیلانگێڕی هەڵی دەبژێرێت.

٢٤. بایەخی گەنج: پیلانگێڕان بەم شێوەیە زاڵ ئەبن بەسەر گەنجدا: پێویستە کە ڕێکخراو بخزێتە ناو تەواوی چین و نێوەندە کۆمەڵایەتی و حکومیەکان و کار بکات لەسەر فریودانی گەنج لە هەمو شوێنێك بە ئامانجی خراپ کردنی لە ڕێگەی گشتاندنی بەڕەڵایی و بیرۆکەی خراپ و شێواندنی بیرکردنەوە و ڕوبەڕو بونەوەی ئایینە ئاسمانییەکان...

٢٥. دواجار سەرە هاتە سەر ڕۆڵی یاسا: پێویستە دەست نەبرێت بۆ یاسا ناوخۆیی و دەرەکیەکان بەڵکو دەبێت وازی لێ بهێنرێت بەڵام خراپ بەکار بهێنرێت تا دواجار ئەبێتە وێرانکردنی شارستانیەتی جوییم.. ئەوەش دەبێت بەم شێوەیە بێت: (یاسا پیادە ئەکرێت و بەردەوام بە شێوی دژ بەیەك لێك ئەدرێتەوە بە شێوەیەك کە سەرەتا ڕۆحی یاسا پەردە پۆش ئەکرێت و دواتر دەسەڵاتی یاسا بە شێوەیەکی پراکتیکی نامێنێت ئامانجیش لەو کارە: پیادە کردنی یاسای زۆرە ملێیانە لە جێگەی دەسەڵاتی یاسا و ڕۆحی فەرمانە ئاسمانیەکان). هەروەها ڕۆتشیلد ئەم تێبینیەی خوارەوەی زیادە کرد: ڕەنگە پێتان وابێت کە جوییم دوای ئەوە بێ دەنگ نابن و پەلاماری ئێمە ئەدەن بەڵام

ئەمە هەڵەیە... لەو وڵاتانەی کە تیایدا سیستەمی یاسایی و ئاین و ئاکارمان لەناو بردوە... ڕێکخراو گەلێك ئامادە ئەکرێن بۆ هەر پێش هاتێك، ئەو ڕێك خراوە بە ئەندازەیەك بەهێز و سامناك ئەبێت کە تەواوی هێزەکانی دیکە لێی دەترسن. لقە نهێنیەکانی ئەم ڕێك خراوە لەهەمو شوێنێك دا بڵاو ئەبێتەوە... هەوڵ ئەدەین کە ڕێکخراوگەلێکی دیکەی هاوشێوە دروست بکەین لەگشت پایتەخت و شارێك تا گومانی ئەوەی لێ بکرێت کە ئەو مەترسیە لە ڕێوە سەرچاوەی گرتوە...

ئەو بەڵگانەی کەلەبەر دەستی من دایە لەسەر ئەو کۆبونەوەیە لێرەدا کۆتایی پێ دێت، شایانی باسە کە ئەو کۆبونەوەیە لە نێوەندی دامەزراوەی ڕۆتشیڵد ئەنجامدراوە لە شەقامی (بوندن شتراس) لە فرانکفۆرتی ئەڵمانیا.

لێرە ئەبێت ئاماژە بەوە بکەم کە ئەو بەڵگە نامە ترسناکانەی کە لە ساڵی ١٩٠١ کەوتە دەست پرۆفیسۆر نیلوسی ڕوسی لە کتێبی (مەترسە جولەکە) دا بڵاوی کردەوە کەلە ساڵی ١٩٠٥ دا لەچاپ درا، ئەو کتێبە بەڵگەنامەی دەگمەن لە خۆ ئەگرێت لەسەر پیلانگێڕییە سەرەکیەکە. لە بەراورد کردنی بە شی یەکەمی بەڵگە نامەکانی پرۆفیسۆر نیلوس لەگەڵ بەڵگە نامەکانی من دەر دەکەوێت کە هاوشێوەی یەکن. بەڵام دواتر زانیاری زیادتر لە خۆ ئەگرێت کە باس لە بەکار هێنانی تیۆریەکانی داروینزم و مارکسیزم ئەکات لە لایەن پیلان گێڕانەوە.

جێگەی ئاماژە پێدانە کە گرنگترین زانیاری بەڵگە نامەکانی پرۆفیسۆر نیلوس ئەو زانیارییانە بون کە لە بارەی چەك و ماسکی نوێی پیلانگێڕانەوە بو و بریتی بو لە (زایۆنیزم)[٤٩]، پێویستە ئەوە لە یاد نەکەین کە زایۆنیزم ئەو کاتە

(٤٩) لە ساڵی ١٩٠٥ کەم کەس بە کتێبی مەترسی جولەکەی زانی کە تیایدا هۆشداری درا بە جیهان لەسەر مەترسی جوڵانەوەیەکی نوێ: "زایۆنیزم" زۆر کەسیش گاڵتەی پەوە دەهات کە لە کتێبەکە هاتبو کاتێك باسی لەوە ئەکرد کە: ئەم جوڵانەوەیە ئەبێتە سەرچاوەی کارەسات بۆ مرۆڤایەتی و زاڵ ئەبێت بە سەر وڵات گەلێکی زۆردا و ڕێکخراو گەلێکی تیرۆریستی زۆری لێ بەرهەم دێت.

لە سەرەتای لە دایك بونیدا بو لەبەر ئەوەی تەنها ماوەیەك بەر لەوە واتە ساڵی ١٨٩٧ ڕێکخستنەکەی کۆتایی پێهاتبو.

کەس ئاماژەی بە هوشدارییەکەی پرۆفیسۆر نیلۆس نەدا تەنها دوای تێپەڕ بونی ماوەیەکی زۆر نەبێت کاتێك کە لە ئینگلتەرا پەردە لەسەر ئەو پیلانە شاراوەیە لادرا کە بوە هۆی ڕوخاندنی شا ئیدوارای هەشتەم و ناچاری کرد کە دەست بەرداری دەسەڵات بێت. هەر ئەو کتێبە ساڵی ١٩٢١ لە لایەن (ڤکتۆر ماردس)ەوە وەرگێڕدرایە سەر زمانی ئینگلیزی کە ئەو ناونیشانێکی نوێی بۆ هەڵبژارد کردی بە (گریٚ بەستەکانی حوکمڕانە زایۆنیەکان)[*].

ئەو بەڵگانەی کەلە بەر دەستی من دایە تەنها لە دوشت لە جیاوازە لە بەڵگەکانی پرۆفیسۆر نیلۆس و گرێبەستەکانی حوکمڕانە زایۆنیەکان: ئەو زانیارییە زیادانەی کە بەڵگە نامە نوێکان لە خۆی گرتبو کەدەرەنجامی گۆڕانکارییە نوێکانی پیلانگێڕییەکە بو جگە لەو ناونیشانەی کە ڤیکتۆر ماردس هەڵی بژاردبو.. ئەڵبەتە ئەم ناونیشانە ئەمان گەیەنێتە ئەو دەرەنجامەی کە ئەو گریٚ بەستە لە لایەن ئەندامانی کۆبونەکەوە دانرابێت لە کاتێك دا کەل لە لایەن حوکمڕانە زایۆنیەکانی هاوشێوەی ئامشیل مایەر ڕۆتشیلدەوە پێش کەشیان کرابو.. بەڵام ئەنجامانی کۆبونەوەکە ئەوانەی کە لەسەر گرێبەستەکە پێك هاتن و پلانی کاریان داڕشت کەس نەبون جگە لە کۆمەڵێك سوخۆری جیهانی و خاوەن ئاڵتون و پیشەسازی کە بە ڕێنوێنی ئەشەخراپەکارەکان، کار دەکەن.

(*) ئەم کتێبە لەسەرتاسەری جیهاندا ناوبانگی پەیدا کرد و بە شێوەیەکی دروست یاخود نادروست وەرگێڕدرایە سەر زمان گەلێکی جیاواز.

جێبەجێکردنی پلانی شۆڕی فەڕەنسی

قۆناغەکانی ئەم پلانە بە پێی ئەوە ئەبێت کە لە ڕێك کەوتنەکەدا هاتوە بەم شێوەیەی لای خوارەوە:

١. بە پێی ئەوەی کە دیاری کراوە گیانی یاخی بون بەسەر دەسەڵاتی یاسایی ئەو کاتەی فەڕەنسا بڵاو ئەکرێتەوە لە ناو جەماوەردا. لەناو بردنی دەسەڵاتەکەش - ژێر سایەی دەسەڵاتێکی تیرۆرەوە ئەبێت کە پێشتر نەخشەی بۆ کێشراوە - لایەن نورانیەکانەوە.

٢. نورانیەکان فەرمان ئەدەن بەو ڕێکخراوانەی کە سەر بەخۆیانن - فەڕەنسا - بخزێنە ناو دڵی ماسۆنیەتی فەڕەنسی تازە دامەزراو - ئەو کاتەی کۆڕی ڕۆژهەڵاتی گەورە دروست ئەکەن بە شێوەیەك کە تۆڕە نهێنیەکانی بەکار ئەهێنن لە گشت شوێنێك وەك ئامرازێك بۆ کارکردن لەسەر بڵاو کردنەوەی گیانی یاخی بون و بیری مادیگەرا - بێ باوەڕی.

ڕۆتشیڵد قسەکانی لەو کۆبونەوەکەدا کۆتای پێهێنا بە جەخت کردنەوە لەسەر گرتنە بەری ڕێو شوێنی توند - پەیوەندی پیلان گێڕان بە شۆڕشەوە تا ئەو پەیوەندییە بۆ هەتا هەتایە بەنهێنی بمێنێتەوە.

بەڵگەکان:

بێ گومان ئەم دو پرسیارە دروست ئەبن لەناو مێشکی خوێنەردا:

١. ج بەڵگەیەك هەیە لەسەر بەستنی ئەو کۆنگرەیە و کۆنگرەکانی دیکەی هاوشێوەی؟

٢. ئەگەر کۆنگرەیەکی لەو چەشنە بەسترابێت، چۆن توانرا بزانرێت کە چی تیا گوزەراوە؟ چ بەڵگەیەك هەیە لەسەر ئەو لێکۆڵینەوانەی کە باسیان لێوە کرا؟

وەڵام ئەم پرسیارانە زۆر ئاسانە، ئەشبێت دان بەوەدا بنێین کە هۆکارەکەی ئەگەڕێتەوە بۆ، یەکەم خواستی خوا.. لە ساڵی ١٧٨٥ هەورە بروسکەیەك دای لە سوار چاکێك لەسەر ڕێگەی فرانکفۆرت – پارسی لە ئەڵمانیا کە بە خێرایی بەسەر ئەسپەکەیەوە لەسەر ئەو ڕێگەیە ئەڕۆیشت، دواتر دەرکەوت کە ئەو سوارچاکە پەیام بەرێك بوە کە لەگەڵ خۆیدا بەڵگە نامەی پێبوە لەسەر پیلانگێڕی جیهانی بە شێوەیەکی گشتی و کۆمەڵێك ڕێنوێنی لەسەر شۆڕی فەڕەنسا بە شێوەیەکی تایبەتی کەلە لایەن نورانیە جولەکەکانی ئەڵمانیاوە نێردراوە بۆ مامۆستای مەزنی[*١] کۆڕگەلەکانی ڕۆژهەڵاتی گەورەی ماسۆنیەکان لە فەڕەنسا کە ناوی دۆك دورلیانی بەناوبانگ بو، دەست گرتنی نورانیەکان بەسەر ماسۆنیەتی فەڕنسا بە پێی پلانی ناوبراوەوە بو و بەو پێیەش کۆڕە ماسۆنیەکان لە ژێر سەرپەرشتی دۆك دورلیان بوە، تۆڕگەلێکی نهێنی ئامادە کاری بۆ تەقاندنەوەی شۆڕ ئەکرد...

دوای تەواو بونی قۆناغی پێشەکی کە تیایدا دۆك دورلیان پەیوەندی کرد بە نورانیەکانەوە لە ڕێگەی میرابۆی بەناوبانگ، ئەو کەسەی کە نورانیەکان هەڵیان بژارد تا ئەو ئەرکە لە ئەستۆ بگرێت، پەیامبەری پیلان گێڕییەکە لە ناوچەی (راتسیون)ی سەر بە دادگای باڤاریا لەناوچو هەروەك چون کە باسمان لێوەکرد، بەو شێوەیە ئەو بەڵگەنامانە کەوتنە دەست حکومەتی باڤاریا هەروەك لە سەرەتای پێشەکی ئەم کتێبەدا ئاماژەمان پێدا... هەروەها خۆشم بە شێوەیەك لە شێوەکان ئاماژەم بەوە داوە کە من ئەم زانیارییانەم لەو بەڵگە نامانە بەدەست هێناوە.

(*١) ئەمە ئەو ناز ناوەیە کە ماسۆنیەکان لە سەرۆکی گەورەی کۆڕە ماسۆنیەکانی ئەنێن.

نورانیەكان

سەرانی نەخشە بۆ دانەری جولانەوەی جولەكەی جیهانی

هەروەك زانراوە حاخامە جولەكەكان دەسەلاتی رەها دەبەخشنە خۆیان لە شرۆڤەكردنی ئەوەی كە پێی دەڵێن مانای شاراوەی كتێبە پیرۆزەكان ئەویش لە رێگەی سروشێكی تایبەتەوە، ئەم بۆچونە لە خودی خۆیدا خاوەن بایەخێكی ئەو تۆی نیە. بەلام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم حاڵەتە ئەگۆرێت كاتێك كە رێكخراوێكی تایبەت دروست بكرێت كە مل كەچی حاخامەكان بێت و كار بكات لەسەر ئەوەی كە خواستەكەیان پیادە بكات، ئەو خواستەی كە دەڵێن ئەوە سروشێكی خواوەندە، هەر بۆیە ژمارەیەكی زۆر لە حاخامەكانی كڵێسای جولەكە و سەرانی جولەكەی جیهانی كۆبونەوە و بریاری ئەوەیان دا كە كۆمەڵەیەكی نهێنی پێك بهێنن كە كار بكات لەسەر جێبەجێ كردنی مەبەستەكەیان كە پێی دەوترا "كۆری نورانی"، خودی وشەی نورانیش لە ئەفسانەكانی جولەكەوە وەرگیراوە و بە شێوەیەكی وورد تر لە وشەی "لوسفەر"ەوە هاتوە كەناوی ئەهریمەنە لە ئینجیلە لاتینیەكان و بەمانای (هەڵگری روناكی دێت).

كەواتە وشەی نورانی بەو كەسە دەوترێت كە روناكی وەر ئەگرێت یاخود بە مانایەكی دیكە بەو كەسە دەوترێت كە سروشی بۆ دێتە خوارەوە . ئەندامەكانی بە سیانزە ئەندام دیاری كراوە كە كڵێسای جولەكە پێی وایەكە ئەوە شاندی جێبەجێ كاری ئەنجومەنی بالایە: ئەنجومەنی سی و سێ. بەلام ئەم ئەنجومەنەی دوایی بێدەنگییەكی زۆری لەبارەوە كراوە و شاراوەیە.

دیاری کردنی ئەندامانی ئەنجومەنی جولەکە بە ١٣ئەندام هەر ■ خۆیەوە نەماتوە بەڵکو خاوەن ئاماژەیەکی قوڵە: ئەو ئەنجومەنە ئەو ژمارەیەی هەڵبژاردوە تا هەمیشە و بەردەوام ئەندامەکانی ئەوەیان لە یاد بێت کە ئامانجی یەکەمینیان نەهێشتنی ئاینی مەسیحیەتە... ئەو ئاینەی کە مەسیح و دوانزە کەسە نزیکەکەی هێناریانەتە بون... هۆکارێکی دیکە هەیە کە بایەخی کەمتر نیە لە هۆکاری یەکەم ئەویش سیانزە نەوەکەی ئیسرائیلە... ڕەنگە ئامانج ئەوە بێت کە نوێنەرایەتی تەواوی نەوەکان بکرێت لە کۆڕی نورانیەکاندا.

نورانیەکان مەراسیم گەلێکی تایبەتیان ئەنجام ئەدا بە مەبەستی نهێنی پارێزی و نەهێشتنی هەر ئەگەرێکی ئەنجام دانی ناپاکی لە جۆری ئەو ناپاکییەی کە یەهوزا بەرامبەر بە مەسیحیەت کرد. لە مەراسیە تایبەتانەدا هەر کەسێك کە پەیوەست ئەبێت بە نورانیەکانەوە ئەبێت ملکەچی تەواوەتی سەرۆك و ئەنجومەنە سی و سێ کەسیەکە بێت و دان بنێت بە دەسەڵاتە بەرزەکەی بەوەی هیچ دەسەڵاتێکی دیکە بە بەرزتر لەسەر زەوی دانەنێت.

لێرەدا ئەبێت ئاماژە بەوە بکەین کە یاسای نورانی بۆمان ڕون ئەکاتەوە کە بۆچی کۆمۆنیستەکان ■ هەر وڵاتێکدا هیچ دڵسۆزییەکیان نیە بۆ نەتەوەکەیان بەڵکو ئەوان تەنها دڵسۆزن بەرامبەر بە دەسەڵاتی باڵای کۆمۆنیزم ئەو دەسەڵاتەی کە ئاڕاستەی جوڵانەوەی کۆمۆنیزم ئەکات.

شۆڕی فەرەنسا: دەست بەکار بون

قۆناغی پەیمانی شاراوە:

نورانیەکان بڕیاری ئەوەیان دا کە کۆڕی ڕۆژهەڵاتی مەزن لە شاری ئەنگولدشتات دابنێن و بیکەنە نێوەندی خۆیان بۆ دەست پێکردنی هەڵمەتی خزینی ڕێکخراو بۆ ناو دڵی ماسۆنیەتی ئەورروپا تا بیکاتە بنکەی سەرەکی شانە نوستوەکانی ئەوانەی کە هەڵ دەستن بە ڕێك خستنی کۆڕە ماسۆنیەکان لە تەواوی فەرەنسادا. دواتر هەڵ دەستێت بە هەڵسان بە ئەرکەکانی لە ژێر پەردەی کارە خێرخوازی و ئاهەنگە کۆمەڵایەتیەکان و کاتێکیش ئەم هەنگاوە جێ بەجێ ئەکرێت شانە نورانیەکان لە کۆڕەکانی ڕۆژهەڵاتی مەزن پەیامی هەنگاوی دواتر وەر ئەگرن کە ئەویش پەیوەندی کردنە لە ڕێگەی ئەم کۆڕانەوە بە کەسە دەست ڕۆیشتوەکان ئەوانەی کە جولەکە نین و خاوەن دەسەڵاتن لە دەوڵەت و کڵێسادا و دواتر کار ئەکرێت لەسەر مل کەچ کردنی ئەو کەسانە (جا بە خواستی خۆیان بێت یاخود بە زۆر) بۆ خواستی نورانیەکان ئەویش لە ڕێگەی ڕەوشێکی باو و بەرنامە بۆ دڕێژروا کە بریتیە لە بەرتیل دان، داوێن پیسی، هەڕەشە، پیلان، ئابڕوبردن و چەندین ڕێگەی دیکە و ئەو کاتەش ئەو کەسانە ئەشاردرێنەوە و ئەرکی بڵاو کردنەوەی بانگەوازی بێ باوەڕی و پاراستنی کەسە هاندەرەکان ئەگرنە ئەستۆ.

دوای ئەوەی کە کۆڕی نورانیەکان پێك هات لەسەر ئەو خاڵانەی سەرەوە، کۆنت (دی میرابۆ)ی بەناوبانگ دەست بەکار بو، تا ببێتە ڕزگار کەر لەبەر ئەو

تایبەت مەندییانەی کە وای کردبو ببێتە گونجاوترین کەس بۆ ئەو ئەرکە لە فەرەنسا.

میرابو سەر بە چینی خانەدانەکان بو و سەرباری ئەوەش خاوەن دەسەڵاتێکی زۆر بو لە نێوەندی دەسەڵاتی شاهانەدا و لە لایەکی دیکەشەوە دۆستێکی نزیکی دۆك دورلیان بو کە ئەویش بە نۆبەی خۆی مامۆستای گەورەی ماسۆنی بو هەر وەك ئەوەی پێشتر باسمان لێوە کرد، ئەنجومەنی باڵا ئەریان هەڵبژارد تا ببێتە سیمای سەرەکی شۆڕشی داهاتووی فەرەنسا، ئەڵبەتە گرنگترین هۆکار کە پاڵی بە نورانیەکانەوە نا تا میرابۆ هەڵبژێرن لەبەر ئەوەبو کە لە ڕووی ئاکارییەوە بۆ ئەو کارە گونجاو بو، ژیانە بێ سەرەوبەرەییەکەی[٥٢] تا بینەقاقا قەرزاری کردبو و سەرباری ئەوەش وتار بێژێکی باش بو.

کەواتە ئاسان بو بۆ گەورە سو خۆرەکان نورانیەکان کە پەیوەندی بکەن بە میرابۆوە لە ڕێگەی سەرچاوەکانی خۆیانەوە ئەوانەی کە لێی کۆببونەوە و و هەواداری وتارەکانی بون و پێشنیاری ئەوەیان کرد کە دەتوانن هاوکاری بن بۆ ڕزگار بون لە قەیرانە داراییەکانی. بەڵام لە ڕاستیدا ئەوەی کە ئەوان کردیان بریتی بو لەزیادتر نغرۆ کردنی لەناو داوێن پیسی و بەدڕەوشتی دا. بەم شێوەیە بە ئەندازەیەك قەرزاریان بو کە وای کرد بکەوێتە ژێر ڕەحمەتی ئەوانەوە.

کاتێك کە میرابۆ گەیشتە ئەو ئاستە، خاوەن قەرزەکان کۆبونەوەیەکیان ئەنجامدا بۆ تۆمار کردنی قەرزەکانیان و ئاساندی بە گەورە دەوڵەمەندێکی جولەکە بە ناوی (موسا مەندلهۆن)و ئەویش خستیە ژێر باڵی خۆیەوە و دوای ماوەیەك ئاساندی بە ئافرەتێکی زۆر جوان کە ئەو کاتە جوانیەکەی لە پاریسدا دەنگی دابۆوە و لە ڕوی ئاکارەوە هیچ بەربەستێکی نەبو. ئەو ئافرەتە ناوی

([٥٢]) کتێبەکانی مێژو کۆکن لەسەر ئەو لایەنەی ژیانی میرابۆ. لە هەر کتێبێکی مێژوویی بەهوانی کەلە سەر شۆڕشی فەرەنسی نوسرابێت بەو شێوەیە باس لە میرابۆ ئەکات، تا ئێستاش ئەو لایەنە بە شاراوەیی ماوەتەوە کە باس لە ڕۆڵی ئەو کەسە ئەکات لە شۆڕشی فەرەنسادا.

(مەدام هیون) بو و ئەوندەی نەبرد کە میرابۆش بوە عاشقی. ئەوەندەی نەبرد ی ئەم دوانە بونە خۆشەویستی یەکدی. بەم شێوەیە میرابو لە لایەك بو بە ژێر قەرزەوە و کەوتە ژێر ڕەحمەتی مەندلوهنەوە و لە لایەکی دیکەشەوە کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئافرەتێکی جولەکە بە ناوی (مەدام هیون) کە لەڕێیەوە وایان لە قولاپەکە گیر کردبو وەك مەویری لێ هاتبو بەدەست نورانیەکانەوە.

نورانیەکان لەمەڕ میرابۆ هەنگاوی دواتریان ئاو هەندێك نهێنی ژیانی خۆیان بۆ ئاشکرا کرد دوای ئەوەی کە سوێندی خوارد کە ئەگەر ئاشکرای بکات دوچاری مردن ئەبێتەوە، بەڵام ئەوان لە هەمان کاتدا پاڵیان پێوە نا کە تێوە بگلێت لە هەندێك ئابڕوچون کە ئەوەندەی نەبرد بەڵاو بۆوە. ڕەوشی ئاو ڕزاندن کە بە شێوەیەکی ڕێك خراو لە لایەن نورانیەکانەوە بەکار ئەهێنرا بۆ تێك شکاندنی ژیانی کەسێك، لە دژی میرابۆش بەکار هێنرا و ئەمەش هۆکار بو تا لە لایەن ئەو چینە کۆمەڵایەتیەوە دەر بکرێت کە پەیوندی پێوەی هەبو: واتە چینی نەجیب زادەکان. ئەم وەدەر نانەش لەو چینە هۆکار بو بۆ پڕ بونی لە هەستی کینە و حەز کردنی بۆ تۆڵە سەندنەوە و ئەمەش پاڵی پێوە نا شێلگیرانە کار بکات بۆ تەقاندنەوەی شۆڕش.

نورانیەکان بۆیە ڕویان تێ کرد تا سەرکردایەتی شۆڕش بگرێتە ئەستۆ و بیانپارێزێت لە فەڕەنسا. وا لە میاکۆ و دۆق گەیەنرابو کە ئامانجی ئەو جوڵانەوەیە ئەوەیەکە شا لویسی شانزەهەم ناچار بکرێت تا دەست لە دەسەڵات هەڵبگرێت لە بەرژەوەندی دۆك دورنیان کەئەویش دەسەڵات بە شێوەیەکی دیموکراتی بەجێ ئەهێڵێت بۆ کەسی دوای خۆی... بەم شێوەیە پیلانگێڕان خۆیان لادا لەوەی کە ئامانجی ڕاستەقینەی پیلان گێڕییەکە ئاشکرا بکەن بۆ دۆك دوربیان و میرابۆ کە بریتی بو لە ئەهێشتنی شا لویس و چینی نەجیب زادە و ئەرستۆکراتەکان و گۆڕینی بەچینی ئەرستۆکراتیەتی سەرمایە و ئاڵتون. هۆکارێکی دیکە بۆ هەڵبژاردنی دۆك دورلیان بریتی بو لە – جگە لەوەی کە کوڕی مامی شا بو – وەی کە مامۆستای مەزنی ماسۆنیەتی فەڕەنسی بو.

کۆڕی نورانی باڵا وایزهاوپتی ڕاسپارد تا ئەرکی هاوئاهەنگی مەراسیمی نورانیەکان بکات لەگەڵ مەراسیمی ماسۆنیەکان لە کۆڕەکانی ڕۆژهەڵاتی مەزن. میرابۆ هاتە فرانکفۆرت لە بارەگای وایزهاوپت بە هاوەڵی دوریلیان و گەنجێک کە دەبێتە ناودار ترین سیاسی فەرەنسا لە مێژوودا کە ئەویش (تالیران)ە[٥٢]، میرابۆ ئەو گەنجەی ناساند بە وایزهاوپت و ئەویش بە نۆبەی خۆی پەیڕەو نامەی نوێی ماسۆنی بۆ خستنە ڕو. دژک لۆگلیان لە سالی ١٧٧٣ەوە دەستی کردە گۆڕینی ماسۆنیەتی فەرەنسی و تێهەڵکێش کردنی مەراسیمی نوێ، تا ساڵی ١٧٨٨ زیادتر لە دو هەزار کۆڕ هەبو لە فەرەنسا کە سەر بە کۆڕی ڕۆژهەڵاتی گەورەبون و زیادتر لە سەد هەزار ئەندامی هەبو.

بەم شێوەیە قۆناغی سەرەتای تەواو دەبێت و نورانیەتی جولەکە بە سەرۆکایەتی موسا مندلهۆن دزەی کردە ناو دڵی ماسۆنیەتی ئەوروپا و زاڵ بو بەسەریدا بە پێی ئەو کەشەی کە ئادەم وایزهاوپت هێنابویە ئاراوە.

([٥٢]) تالیران لەو بەناوبانگترە کە بناسرێت ئەرکەسە بلیمەتەیە کە هاو سەردەمی پاشایەتی و شۆڕش و ناپلیۆن و گەڕانەوەی پادشایەتی بو بۆ فەرەنسا و لەو سەردەمەدا و سەرباری گۆڕاکاریەکان بە یەکێك لە ستونەکانی فەرمان ڕەوایەتی و سیاسەت دانەنرا و ڕۆڵێکی سەرەکی گێڕا لە سیاسەتی ئەوروپا لە بەشی یەکەم لە سەدەی نۆزدەهەم ١٧٥٤-١٨٢٨.

قۆناغی دووەم

میرابۆ و دۆك ئۆرلیان:

دوای ئەوەی کە میرابۆ سەرکەوتو بو لە ئەرکەکەیدا و توانی کە وا لە دۆك ئۆرلیان بکات کە ماسۆنیەتی نیشتیمانی فەرەنسی کە ناسرابو بە ماسۆنیەتی شین تێکەڵ بکات لەگەڵ کۆڕەکانی ڕۆژهەلاتی گەورە یاخود ماسۆنیەتی نورانی و بەم شێوەیە پاڵی بە هاوەڵەکەیەوە ئەنا بخزێتە ناو بەد ڕەوشتییەك کە گەیاندییە تەریك کەوتنی لە ڕوی کۆمەلأیەتیەوە.. میرابۆ لەم ئەرکەشدا سەرکەوتنی بەدەست هێنا بە شێوەیەك کە چوار ساڵ تێنەپەڕیبو کە دۆك ئۆرلیان کەوتە ژێر باری قەرزێکی زۆرەوە بە شێوەیەك کە بە هیچ شێوەیەك هیچ دەرفەتێکی نەدەدۆزیەوە جگەلەوەی کە بەشداری بکات لە پرۆسەکانی بەقاچاخ بردن و بازرگانی قەدەغەکرا و بۆ ئەوەی قەرەبوی زیانەکانی بکاتەوە. بەلأم لەگەڵ ئەوەشدا کە سەرچڵییەکانی شکستی دەهێنا و بە شێوەیەکی نادیار ئاشکرا دەبو... ئەمەش بوە هۆی ئەوەی کە هەڵوێستی قورستر بکات و لەچاو پێشتر قەرزەانی زیادتر بکات. بەم شێوەیە قەرزەکانی لە ساڵی ١٧٨٠ گەیشتە (٨٠٠,٠٠٠)لیرەی فەرەنسی، ئەم بڕە پارەیەش زۆر بو بە پێی دراوی ئەو سەردەمە هەر ئەو کاتەش دوبارە سوخۆرەکان هاتنەوە پێشەوە بۆ پێشکەش کردنی ڕێنوێی و هاوکاری درایی.

سوخۆرەکان زۆر زیرەکانە هەڵسان بە پلانگێڕان لە دژی دۆك ئۆرلیان بە شێوەیەك دۆخی ئەوەندە خراپ بو کە سەرەتا هیچ ڕێگەیەکی لەبەر دەستا نەما جگەلە خەراندنی تەواوی موڵك و ماڵەکەی و تەنانەت کۆشکی سەمای باڵێی

نیشتیمانی و هەڵسا بە واژۆکردن لەسەر ئەوەی ڕێگە بدات بە تەواوی خاوەن قەرزەکان کە تەواوی موڵك و ماڵەکەی بە ڕێوەبەرن تا قەرزەکانی خۆیانی لێ هەڵگرنەوە و برە پارەیەکیش بۆ خۆی دابین بکەن بۆ ژیان. دۆك ئۆرلیان واژۆی لەسەر ئەو گرێبەستە کرد و پێی وابو کە موڵك و ماڵەکەی لەدەست کەسانێکە کە ئەتوانن بە ڕێوەی بەرن و زیانەکانی بکەن بە قازانج... بێگومان ئەو هەستی بەو چاڵە نەکرد کە لەژێر پێیدا هەڵکەنرابو ئەمەش وایکرد کە بکەوێتە ناو ئەو داوەی کە بە گیان و بە جەستە خستییە ژێر ڕەحمەتی پیاوانی ئەمریمەن سیفەتەوە... بەڵام ئیدی ئەو نەیدەتوانی کە ئاراستەی ڕوداوەکان بگۆڕێت تەنانەت گەر بیشیویستایە لەبەر ئەوەی هەر لە ڕۆژی یەکەمەوە نێچیرێکی دەست و پێ بەستراو بو لە دەستیاندا. هێزە شاراوەکان جولەکەیەکیان دیاری کرد کە بە ڕەچەڵەك ئیسپانی بو تا سەرپەرشتی موڵك و ماڵ و کۆشکی باڵێی نیشتیمانی دۆك ئۆرلیان بکات. ئەو کەسەش کە ئەو کارەی پێ سپێردرا کەس نەبو جگە لە (کودبرلوس دی لاکلو) کە ئەو کاتە لە ترۆپکی ناوبانگی دابو دوای نوسینی (پەیوەندییە ترسناکەکان) و چەندین چیرۆکی نابڕوبەرانەی دیکە هەروەها ناوبانگی بەوە دەرکردبو کە بە شێوەیەکی ئاشکرا پشتیوانی لە بەدڕەوشتی و بەرەڵایی ئەکرد. لەم کتێبەدا بەلامانەوە گرنگ نیە کە کارەکانی (کوبیلوس دی لاکلو) هەڵبسەنگێنین، ئەو هەستا بە کردنی کۆشکی باڵێی نیشتیمانی بە گەورەترین و بەناوبانگترین خانەی ڕابواردن و بەد ڕەوشتی لە جیهادا... بەو شێوەیە کۆشکێکی شاهانەی کردە بارەگای کاری بەدڕەوشتی و بەرەڵایی و بێ بەری لە هەر هەستێکی شەرم و نەنگی، ئەوانەی کە سەردانیان ئەکرد هەستیان بە هیچ جۆرە نەنگییەك نەئەکرد، نەك هەر ئەوەندە بەڵکو هەستا بە ئاسانکاری کردن بۆ پیاوان و ژنان تا هەرچییەك کە حەزی پێ دەکەن لەو شوێنەدا ئەنجامی بەدەن...

بەم شێوەیە باڵێی کۆشکی نیشتیمانی بەسەرجەم ئەو داستان و چیرۆکانەی لێوە سەرچاوەی ئەگرت بوە ئەو نێوەندەی کە ڕێك خرابو بۆ تێك شکاندنی باوەڕی ئاینی و ئاکاری گشتی لە فەڕەنسا.

(کودیرلوس دی کلو) لەو ئەرکەیدا بەتەنها نەبو بەڵکو هاوکارێکی هەبو بەناوی (کالیسترو)[٥٠] کە جولەکەبو و لەبنەمادا لە شاری پارمای ئیتاڵیاوە هاتبو و ناوی ڕاستەقینەی (جۆزێف بالسامو) بو. ئەم کەسە یەکێک [redacted] خانوەکانی دۆك ئۆرلیانی کردبو بە نێوەندی چاپ و دەستی کرد بە بڵاو کردنەوەی ئەو بەیاننامانەی کە هانی شۆڕشیان ئەدا و ڕسواییەکانی بە شێوەیەکی سەرنج ڕاکێش بڵاو ئەکردەوە. هەروەها هەستا بە ڕێکخستنی چەند ماندەرێك کە تایبەت مەند بون بە بەستنی کۆبونەوە و ئاهەنگ و شانۆگەری و وتار دان و ڕوبەڕوبونەوەی گشتی لە چوارچێوەی جوڵانەوەیەکی گشتی کە کار ئەکات لەسەر جوڵاندنی هەستی جەماوەر، هەروەها کالیسترۆ هەتا بە ڕێکخستنی تۆڕێك لە سیخوڕ و بڵاو کردنەوەیان لە گشت شوێنێك بە ئامانجی زانیاری کۆکردنەوە [redacted] ڕسواییەکان و گەیاندنی بە شوێنی مەبەست تا ئەویش هەستێت بە ڕێکخستنی هەڵمەتی ناوزڕاندن بە ئامانجی لەناو بردنی قوربانییەکانی.. ئەو پیاو و ئافرەتانەی کە دەکەونە داوی (دی لاکلو) و (بالسامو) ئیدی ئەبنە نێچیری پارەلێکێشانەوە و هەڕەشەکردن بە ئابڕوبردن.

ئەوەندە گوشاریان ئەخرێتە سەر تا ئەبنە دەردەست و ئەوە جێبەجێ ئەکەن کە لێیان داوا ئەکرێت، بەم شێوەیەش موڵك ومالی دۆك ئۆرلیان ئەبێتە نێوەندی ڕێکخستنی شۆڕش، شانەکان خزانە ناو کۆڕ و کۆبونەوە ڕۆشنبیری، شانۆگەری، پێشەنگای هونەری و یانە وەرزشیەکان [redacted] وای کرد کە ئەو جێگایانە بکرێتە شوێنی قومارکردن و بەدڕەوشتی و بەکار هێنانی مادەی هۆشبەر. بەم شێوەیە نێوەندەکانی بەد ڕەوشتی لەگشت شوێنێك دا بڵاو بوەوە،

ئەم شانانە سەرکردەکانی شۆڕشی فەڕەنسی بانگهێشتی ئەو جیهانە ئەکرد و ئەخرانە باوەشی بەد ڕەوشتی تا ویژدانیان ئەمرد و ئەبون بەکەسێکی بەد

([٥٠]) کالیسترو بەر لە شۆڕی فەڕەنسا وەك جادوگەر ناوبانگی دەرکردبو و بەشداری کردبو لە چەندین ئابڕوچونی کۆمەڵایەتی گەورەدا و چەندین خانەوادە و خانمانی چینە سەردەستەکان تێوە گلان تەنانەت (ماری ئەنتوانێتیش)، ناوبانگ دەرکردنی بە جادوگەر هەرایەکی زۆری نایەوە دەرەنجام [redacted] سێدارە درا.

ڕەوشت، ئەم پرۆسانە لەلایەن ئەو نێوەندانەوە بە ڕێوەئەبرا کە دەکەوتنە ناو موڵکەکانی دۆك ئۆرلیان بە تایبەت کۆشکی بالێیی ڕۆیاڵ بە شێوەیەك کە ئەو موڵکو ماڵە بونە کارخانەیەکی ڕاستەقینە و لەو کەسانەش داش گەلێکی تایبەت دروست ئەکرا بۆ بەکار هێنانیان لە گەمەی شەترنەج و فەرەنسا کرایە تەختەی شانۆگەرییەکە. مێژو نوسی بەریتانی (سکودەر) لە بارەی کۆشکی بالێی نیشتیمانییەوە لە کتێبەکەی بە ناوی (میری خوێن) ئەڵێت: (تەنها ئەم کۆشکە بۆ پۆلیسی فەرەنسا هێندەی تەواوی پاریس سەر ئێشەی دروست کردبو).

بەڵام سەبارەت بە گەل فەرەنسا، ئەم کۆشکەی کە بۆنی ئابڕوچونی لێ دەهات هیچ نەبو جگە لە بارەگای سەرەکی دۆك ئۆرلیان کوڕی مامی شای فەرەنسا لەبەر ئەوەی جگە لە چەند پیاو و ژنێك کەس نەی دەزانی کە ئەو کۆشکە لە ژێر دەسەڵاتی جولەکەکاندایە و تەرخان کراوە بۆ ئەو کارە نەشیاوانە وەك پێشەکییەك بۆ گورزی داهاتوتر لە دۆسێی تۆڵە سەندنەوەیان لە مرۆڤایەتی.

حکومەتی فەرەنسا بێ ئاگا نەبو لەوەی کە ڕوی ئەدا لەبەر ئەوەی هەر لە سەرەتاوە هۆشداری پێ گەیشتبو. پێشتر باسی ئەوەمان کردبو کە چۆن حکومەتی باڤاریا دوای مردنی پەیامنێری پیلانگێڕییەکە بەڵگە نامەکانی دەست کەوت و چۆن پەلاماری بارەگای نورانیەکانی دا و توانی بەڵگە نامەی دیکی دەست بکەوێت لەسەر قوڵی ئەو پیلان گێڕییە و پەل هاویشتنی لە تەواوی ئەورروپادا. هەر بۆیە باڤاریا بە پێویستی زانی کە وڵاتە پەیوەندی دارەکان ئاگادار بکاتەوە و بەم شێوەیە زانیارییەکانی گەیاندە حکومەتەکانی فەرەنسا، ئینگلتەرا، پۆلۆنیا، جێرمانیا، نەمسا و ڕوسیا. بەڵام ئەوەی ڕوی دا ئەوە بو کە ئەو دەوڵەتانە ڕێوشوێنی یەکلاکەرەوەیان نەگرتە بەر بۆ ڕێگری کردن لەو هێرشە بەڵکو بە کەمتەرخەمییەوە لە بابەتەکەیان ڕوانی. هەر وەك ڕونە هۆکاری ئەو کارە ئەگەڕێتەوە بۆ ئەو هێزە شاراوانەی کە دەسەڵاتیان لە وڵاتەکانی خۆیان لە دەسەڵاتی حکومەتەکانیان زیادتر بو.

هێزە پیلان گێڕەکان هاوپەیمانێکی دیکەیان هەبو لە دڵی گەلە بێتاوانەکاندا، مەبەستیشمان ئەو کەسە ئاساییانەن کە باوەڕیان بەخوا هەیە و لە خێر خۆشیدا ئەژین، بۆنمونە کەسێکی لەم چەشنە - پیاو بێت یاخود ژن - ناتوانێت باوەڕ بەوە بهێنێت کە پلانێك هەیە بۆ خراپە و کینە و تۆڵەسەندنەوە کە پیادە ئەکرێت لە لایەن مرۆڤەکانەوە، هەروەها سەختە بۆ موسوڵمانانەی کە سەردانی ماڵی خواوەند ئەکەن بۆ بەجێ گەیاندنی ڕێوڕەسمە ئاینیەکانیان - ئەو ڕێوڕەسمانەی کە بانگەشەی خێر و بەرەکەتی خواوەند ئەکەن- باوەڕ بەوە بهێنن کە ئاینێکی دیکەی خراپە کار هەبێت، ئەو ئاینەش ئاینی نورانیەکانە کە هەستان بە شێواندنی ئایینی جولەکە و ماسۆنیەت و کردیانە ڕێوڕەسمی بت پەرەستی لەسەر بنەمای چاندنی تۆوی خراپە و کینە لەدڵی خەڵك و ویژدانەکان و کار ئەکەن لەسەر ئەوەی کە لایەنگرەکانیان بکەن ئامراز گەلێك بۆ جێبەجێ کردنی خواستە خراپەکانیان... پەڕەکانی دواتر وێنەیەکی ڕاستەقینەی ڕوداوەکانی فەڕەنسامان نیشان ئەدەن، ئەو ڕوداوانەی کە بەڕونی بۆمان دەردەخەن کە چۆن ئەو هۆشدارییە نەیتوانی خەڵکی لەو خەوە بە ئاگا بهێنێتەوە و کەس و حکومەتەکان وریا بکاتەوە لە مەترسی پیلانگێڕی جیهانی...

"گەڕانەوەیەك بۆ ڕوداوەکانی شۆڕی
فەڕەنسا - ماری ئەنتوانێتی شاژن"

دوای ئەوەی کە وڵاتە ئەوروپیەکان هیچ کاردانەوەیەکیان نیشان نەدا بۆ هۆشداریەکانی حکومەتی باڤاریا، خوشکی ئەنتوانێتی شاژن چەند نامەیەکی یەك لەدوای یەکی بۆ نارد تا ئاگاداری بکاتەوە لە نەخشەی پیلانەکە و ڕۆڵی سوخۆرەکان و خاوەن ئاڵتون و سەرمایە جیهانیەکان تیایدا کە بریتین لە کۆڕە ماسۆنیەکانی فەڕەنسا. بەڵام ماری ئەنتوانێت شاژنی فەڕەنسا و کچی ئیمپراتۆری نەمسا (فرانسوای یەکەم) نەیتوانی باوەڕ بهێنێت بەو شتانەی کە کچەکەی لەو بارەوە ئەیلێت... کاتێکیش کە خوشکەکەی سور بو لە نامەکانیدا

لە سەر ئەوەی کە بەڵگە هەیە لەسەر ئەوەی نورانیەکان لە فەڕەنسا کار ئەکەن لە ژێر پەردەی ماسۆنیەت و کاری خێرخوازانەدا بە ئامانجی تێکدانی دەوڵەت و کڵێسا لە فەڕەنسا، ماری ئەنتوانێت لە یەکێك لە نامەکانیدا بەم شێوەیە وەڵامی دەداتەوە: "ئەوەی کە پەیوەندی بە فەڕەنساوە هەبێت من پێم وایە کە نیگەرانییەکەت لە بارەی ماسۆنیەتەوە زیادەڕەوی پێوە دیارە لەبەر ئەوەی لێرە کەمترە لە چاو تەواوی شوێنەکانی دیکەی ئەورووپا... ".

مێژو بە ئەندازەی پێویست بۆمان دەردەخات کە چەندە ماری ئەنتوانێت هەڵە بوە، ئەو هەڵەیەی کەلەسەر ژیانی خۆیی و هاوسەرەکەی لویسی شانزەهەم کەوت... زۆرێك لە هەوادارانی مێژوو پێیان وایەك کە ماری ئەنتوانێت ئافرەتێکی سادە بوە و لەگەڵ شەپۆلی خۆشگوزەرانی دا ڕۆیشتوە کە ئەوکاتە لە کۆشکدا بەر بڵاو بوە، هەروەها باس لە چیرۆك گەلێکی خۆشەویستی ئەکرێت کە تێوەی گلاوە سەرباری ناپاکی کردنی بەرامبەر بە هاوسەرەکەی لەگەڵ نزیکترین هاوڕێی هاوسەرەکەی دا... بەڵام ڕاستیەکەی ئەمە ئەو وێنەیە بو کە (بالسامو) کێشابوی لە چوارچێوەی هەڵمەتێکی ناو زڕاندن لە ئەو وێنەیە لەمێشکی خەڵکیدا بچێنن... بەو شێوەیەش پاڵیان بە جەماوەرەوە [illegible] داوای سەری بکەن... بەڵام مێژو نوسەکان دەڵێن ئەگەر ئافرەتێك خاونی ئەو خەسڵەتانە بوایە کە باسی لێوە ئەکەن، نەیدەتوانی بەو شێوەیە بەرگەی لێدان و ئەو چەرمەسەریانە بێتەوە کە ڕو بەڕوی بۆوە و نەشیدەتوانی خۆڕاگر بێت لە بەرامبەر تیغی میقسەڵەدا...

ئەو پرسە بەناوبانگەی کە لە مێژودا بە پرسی گەردنبەند ناسراوە یەکێکی دیکە بو لەو هەڵمەتی ناوزڕاندنانەی کە لە دژی ماری ئەنتوانێت پیادە کرا... بیرۆکەی ئەم پرسەش لە ئەندێشەی وایزهاوبت و ماندلسوهن دروست بو بەم شێوەیە: قەیرانی ئابوری ببوە وێردی سەرزمانی هەموان و خەزێنەی فەڕەنساش نیمچە بەتاڵ بو و حکومەتی فەڕەنساش ناچار بو کە لە سوخۆرە جیهانیەکان جارێکی دیکە داوای قەرز بکات، هەردو سەرکردەی پیلانگێڕی نوێنەرێکیان نارد بۆ کۆشکی پادشایەتی فەڕەنسا بە مەبەستی گەیاندنی

گەردنبەندێکی دروست کراو لە سەر داوای شاژن، ئەو گەردن بەندە بە خشڵی گران بەها دروست کراب و بەهاکەی دەگەیشتە دوسەد و پەنجا هەزار لیرەی فەڕەنسی کە پارەیەکی خەیاڵی بو بە پێی دراوی ئەو سەردەمە، ئەو زەرەنگەرە ئەو گەردن بەندەی هێنا بۆ ناو کۆشك تا پیشانی شاژنی بدات، بەڵام ماری ئەنتوانێت ئەو گەردن بەندەی ڕەتکردەوە و ئەوشی بەدرۆ خستەوە کە گوایە لەسەر داوای ئەو ئەو گەردن بەندە دروست کرابێت... بەڵام پێشتر چیرۆکەکان لەسەر ئەو گەردنبەندە ئەفسانەییە لەگشت شوێنێك دا بڵاو ببۆوە هەروەك چۆن پیلان گێران پیلانیان بۆ داڕشتبو، ئەو پڕو پاگەندەیەی کە بالسامو کاری لەسەر ئەکرد بە تەواوی هێزەوە کاری ئەکرد و ئەوەندەی ئەخایاند کە ماری ئەنتوانێت ڕوبەڕوی ڕەخنە و توانجێکی زۆر بوەوە لەسەر دەست بڵاوی و بەفیڕۆدانی پارە، لە دەرەنجامی ئەو هەڵمەتەش کەلە دژی بەرپا کرا ناوبانگی لەدەست دا... لە دۆخێکی لەو چەشنەدا ئەستەم بو سەرچاوەی پڕوپاگەندەکان دیاری بکرێت.

کاتێکیش کە هەڵمەتەکە گەیشتە ترۆپك، (بالسامو) لێدانی یەکلا کەرەوەی بەکار هێنا و چاپخانەکانی بەهەزارەها بڵاو کراوەی گاڵتەجاڕی بڵاو کردەوە لەسەر ئەوەی کە خۆشەویستێکی نهێنی ماری ئەنتوانێت ئەو گەردنبەندەی پێش کەش کردوە لەبەر ئەو پەیوەندییەی کە بوە لە نێوانیاندا...

ئەڵبەتە کارەکە هەر لێرەدا نەوەستا، بەڵکو پیلانگێڕانی ناو زڕاندن بیرۆکەیەکی ئەهریمەنانەی دیکەیا دۆزیەوە: نامەیەکیان ساختە کرد کە گوایە نێردرابو بۆ یەکێك لە گەورە ئەمیرەکانی فەڕەنسا کەلە هەمان کاتدا یەکێك بو کەلە پیاوانی ئاینی کڵێسا، ئەو کەسە کاردینال دی ڕۆمان بو، لەو نامەیەدا کە بە ناوی ماری ئەنتوانێتەوە نێردرابو و واژۆکەی لەسەر نامەکە ساختە کرابو، شاژن داوا لە کاردینال ئەکات کە نیوەی شەو لە شوێنێکی دورەپەرێز لەناو باخەکانی کۆشکی باڵێی نیشتیمانی ببینێت... پیلان گێران ئافرەتێکی لەشفرۆشیان ئامادە کرد تا بە بەرگی شاژنەوە و بەشەو بچێت بۆ بینینی

کاردینال. ئەوەندەی ئەبرد لە تەواوی فەرەنساوە لێشاوی رەخنە ڕوی لە شاژن کرد و ناوبانگی ئەو و یەکێك لە گەورە پیاوانی ئاینی کڵێسای زڕاند.

مێژو بۆمان ڕون ئەکاتەوە کە چۆن دواتر ئەو گەردنبەندە گوازرایەوە بۆ ئینگلتەرا دوای ئەوەی کە لە فەرەنسا ئەرکی خۆی بەجێ گەیاند، وەك باسی لێوە ئەکرێت تەواوی خشڵە بەنرخەکانی ئەو گەردن بەندە لە لای جولەکەیەك پارێزراوە لە لەندەن بەناوی (ئەلیاسون). بەڵگەیەکی دی هەیە دەیسەلمێنێت کە سوخۆرە ئینگلیزەکان پەیوەندییان بەو پیلان گێڕییەوە هەبو کە بوە هۆی هەڵگیرساندنی شۆڕی فەرەنسا. ئەم بەڵگەیە تا ساڵانێکی زۆر هەر بە نهێنی مایەوە تا ئەو کاتەی کە (ئەلادی کوینسبورو) خێزانی لۆرد کوینسبورو نوسەری کتێبی (حوکمڕانی شاراوەی پیاوانی ئاینی) بڵاو کردەوە. ئەو بەڵگە نامەیەی لە کاتی گەڕانیدا دۆزیەوە لەناو کتێبێکی کۆندا لەژێر ناونیشانی (دژایەتی کردنی جلەکە کەلە ساڵی ۱۸٤۹ دا نوسراوە لە لایەن کەسێکی جولەکە بەناوی گۆڵد شمیت). خاتو کینسورو ئاواتی ئەوەی خواست کە لەبەر ئەو زانیارییانەی کەلەو چاپکراوە بەدەستی هێناوە ئەو بەڵگەیە بەدەست بهێنێت لەسەر ئەوەی کە گۆڵد شمیت و براکەی ئیبراهام گۆڵد شمیت و هاوبەشێکیان بەناوی موسا میکاتا و برازی ئەمەی دواییان کە دواتر نازناوی نەجیبزادەی ئینگلیزی پێ بەخشرا و بو بە سێر موسا مونتیفیور، سەرجەم ئەم کەسانە لە گەورە سەرمایەدارەکانی ئینگلتەرا بون کە لە ڕاستیدا سەر بە سەرمایە دارە جولەکەکان بون لە ئەوروپا کەلە چوار چێوەی ڕێکخراوێکدا کار ئەکەن کەئامادە کاری بۆ شۆڕشەکەی فەرەنسا کرد، دواتر چەند بەڵگە نامەیەکی دیکەش دەست کەوت کە سەلماندی جولەکەی ئەڵمانی گەشتیار دانیال ئیشتینگ و کوڕی هاوسەرەکەی داود فرید لاندەر و جولەکەی ئەلزاسی (هرزغیبەر) بە نۆبەی خۆیان بازنەیەکیان پێك هێنابو کە کاری ئەکرد لەژێر ڕابەرایەتی ڕۆتشیڵد. بەم شێوەیە پەردە لەسەر ئەو کەسان لادەچێت کە ئەو کاتە ئەو هێزە بون لەپشت پیلان گێڕییەکانەوە. لێرەدا پێویستمان بەوە نییە کە ئاماژە بدەین بە بایەخی ئەو لێکۆڵینەوەیانەی کە جولەکە خاوەن

سەرمایەکان بەکاریان ئەمینا لە مانۆرەکانیاندا و توانیان حکومەتی پادشایەتی دوچار بە قەیرانی دارایی بکەن.. ئەتوانین ■ ڕێگەی بەراورد و بیرکردنەوەوە بگەینە ئەوەی کە بزانین چ ڕەوش گەلێك لەو کاتەوە بەکار هاتوە لە ڕوسیا و ئیسپانیا و ئەمەریکا.

مێژونوس و نوسەری بەناوبانگی بەریتانی سێر والتەر سکۆت لەبارەی ئەو ڕەوشانەوە ئەڵێت: ئەو کەسانە بە شێوەیەك مامەڵەیان لەگەڵ حکومەتی فەڕەنسادا کرد وەك چۆن سوخۆرێك مامەڵە لەگەڵ کەسێکی دەست بڵاودا بکات کە پارەیەکی زۆری بۆمابێتەوە.. بە شێوەیەك کە بەدەستێك پارەی زۆر و بەسوی دەدەنێ بۆ دەست بڵاویەکانی و بەدەستێکیش سودی زۆری قەرزەکانیان وەرئەگرنەوە و ئەمەش بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ ئەبێتە هۆی مایەپوچی. بەم شێوەیە زنجیرەیەك قەرزی ڕوخێنەری ئەو سوخۆرانە یەك بەدوای یەکدا هات و بە دوای ئەویشدا وەك گرەنتی کۆمەڵێك دەستکەوتی دیکەیان بەدەست هێنا و بەم شێوەیە باری دارایی دەوڵەتی فەڕەنسا پەشێوی بەخۆوە بینی(**) دوای ئەوەی کە حکومەتی فەڕەنسا کەوتە دۆخێکەوە کە ئیدی خۆی ناچار بینیەوە قەرز بە سودی زۆرەوە وەربگرێت ■ تێچووەکانی ئەو جەنگەی پێ تاوتوێ بکات کە هەڵدرابوە ناوی. ئەو قەرز دەرانە بەو پەڕی ڕەزامەندییەوە قەرزەکانیان ئەدا لەبەرامبەر مەرجێکی سەرەکی دا: ئەویش ڕێگە پێدانیان بەوەی کە چەکی قەرزەکان بنوسن بەو مەرجەی کە ئەیانەوێت، ئەو مەرجانەش لە قۆناغی یەکەمدا گومانێکی ئەوتۆی دروست نەدەکرد بەڵام لە ڕاستیدا جۆرێك بو لە تەڵە کە ■ ڕێگەیەوە توانیان مارەکە بخەنە ناو ژورەکەوە هەروەك چۆن پەندێکی فەڕەنسی ئەڵێت، واتە ناردنە ژورەوەی

(**) سەرباری ئەو ڕێگە گرنگەی کە سێر والتەر سکوت هەیەتی و ئەو ڕاستیانەش کە لە نوسینەکانیدا پەردەی لەسەر هەڵماڵرا، پاڵی بەو کەسانەوە ■ کە دەسیان گرتبو بەسەر چاپەمەنی و بڵاو کراوەکاندا کە بەشێوەیەك مامەڵە لەگەڵ کتێبەکەی دا بکەن کە باس لە شۆڕی فەڕەنسا ئەکات تا لە بیر بچێتەوە. ئێستاکە ئەو کتێبانە تەنها ■ مۆزەخانەکاندا ئەدۆزرێنەوە. ئەو کتێبخانانەش کە کتێبەکانی ئەو نمایش ئەکەن، ئەوە لە یاد ئەکەن کەناوی کتێبەکانی ئەو بهێنن.

نوێنەرەکەیان بۆ ناو دڵی حکومەتی فەرەنسا.. ئەو نوێنەرەش کەسێك نەبو جگە لە (نیکەر) کە شا کردبوی بە وەزیر و تەواوی دەسەڵاتی پێدرابو لە کاروباری داراییدا. جولەکە سوخۆرەکان پڕپاگەندەیەکی گەورەیان بڵاو کردبۆوە لەسەر نیکەر بەو ئاوەڕزکەی کەتەنها ئەوە دەتوانێت فەرەنسا لەو دۆخەی کە تێی کەوتوە دەربهێنێت[٥٦].. بەڵام لە ڕاستیدا لە ماوەی ئەو چوار ساڵەدا کە ئەو وەزیری دارایی بو بەئەندازەیەك خراپ بو کە بڕی قەرزی حکومەتی فەرەنسا گەیشتە (۱۷۰) ملیۆن جونەیهی ئستەرلینی بە دراوی ئەو سەردەمە... ئەو بڕە پارەیەش بە پێی بەهای ئەو سەدەمە ڕێژەیەکی زۆر بەرز بو.

مێژونوسی ئینگلیزی (رامزی) لە کتێبەکەی دا بە ناونیشانی (جەنگێکی بێ ناو) بەو شێوەیە باس لەو دۆخە ئەکات: "شۆڕشی فەرەنسا وەك لێدانێك بو لە جەستەیەکی ئیفلیج، بەو پێیەی کە چنگی قەرز لە قوڵایی ئەو جەستەیە گیر ببوو و لە لایەکی دیکەشەوە سوخۆرەکان دەستیان گرتبو بەسەر تەواوی چالاکی سیاسی و ڕاگەیاندنی ئەو سەردەمەدا . زۆری نەخایاند کە ئەو چنگە لە کەرتی پیشەسازی فەرەنساش گیر بو (بە هەردو لایەنی خاوەن کار و کرێکار) بەم شێوەیەش تەختەی شانۆکە بە تەواوەتی ئامادە بو دەست کردن بە شۆڕش و کاتێکیش کە دەستی چەپی نەخشە بۆ درێژەرانی پیلانەکە بەرز بوەوە تا خەنجەر بدات لەجەستەی پادشایەتی نزیك لە کەوتن، دەستی ڕاست ئەو بێ ئاکارییە بو کە بە تەواوەتی جەستەی پەکخستبو. لە کاتێکدا کە بڵاوکراوە بە لاڕێ بەرەکانی (بالسامو) لەعنەتی بەسەر شا و شاژندا دا دەباراند، سەرچاوەکانی پیلان گێڕی مەشقیان بەو کەسانە ئەکرد کە بڕیار درابو لەسەر ئەوەی کە بکرێنە سەرکردەکانی تیرۆر، ئەو سەرکردانەی کە دوای ڕوخاندنی دەسەڵاتی پادشایەتی دەسەڵات دەگرنە دەست. لەو سەرکردانەش

---

(٥٦) تاوەکو ئێستا کتێبەکانی مێژو بە شێوەیەك باس لە نیکەر ئەکات وەك ئەوەی لە لایەن خواوە نێردرابێت بۆ ڕزگار کردنی فەرەنسا.. کتێبەکانی خوێندنیش زۆر بە خۆی و بەکارە کانیدا هەڵ ئەدات

(ڕۆبسپیر)ی بەناوبانگ و (دانتۆن) و (مارا) بون کە ئەوانیش ناوبانگیان کەمتر نەبو ■ چاو ڕۆبسپیر دا...

کەسە تۆڵە سێنەکان خۆیان ئامادە کردبو کە هێرش بکەنە سەر باستیل بۆ ئازاد کردنی زیندانیەکان و کەسانێکی دیکەش خۆیان ئامادە کردبو کە دۆخێك دروست بکەن دوای دەسەڵات گرتنە دەست کە ئەبێتە هۆی هاتنە ئاراوەی پێش وەختی دەسەڵاتی تیرۆر، ئەم کەسانە ■ کڵێسایەك لە فەڕەنسا دانیشتنیان ئەکرد کە پێی دەوترا کڵێسای (یەعقوبیەکان) بەم شێوەیە وردە کاری ئەو پلانە خوێناوییە لەنێوان دیوارەکانی ئەو کڵێسایەدا داڕێژرا، هەر لەو شوێنە خشتە ئامادەکرا بۆ لەناو بردنی ئەو ئەجیب زادە و کەسانەی کە لایەنگری ڕژێمی پێشوبون. هەر لەو شوێنە بڕیار لەسەر ئەوە درا کە هاندەرەکانی شۆڕش و دوای ئەوانیش تاوانبارەکان هەستن بە ئەنجامدانی کوشتن و سەربڕین و دەست درێژی کردنی ئاشکرا ■ ترس بخەنە ناخی دانیشتوانەوە و ■ هەمان کاتدا مانوێل کە کرابو بە دادیاری گشتی (کۆمۆنەکان/واتە حکومەتی شۆڕگێڕی داهاتوی پاریس) هەڵ دەستێت بە لەناو بردنی تەواوی ئەو کەسانەی کە ناسرابون بە دڵسۆزی پادشا و وڵات. بەم شێوەیە ■ یانەی یەعقوبیەکان مەشق کرا لەسەر تیرۆر بەو پیاوانەی کە خۆیان ئامادە کردبو بە دەست پێکردن ■ شانەکانی پیلانگێڕیی ڕێکخراوەوە تا هەستن بە کاری تاوانی ئاشکرا و بەکۆمەڵ بە پێی ڕێنمایی هێزە شاراوەکان، بەم شێوەیە پیلانگێڕان هەنگاوێك بەرەو پێشەوە چون لەو ڕێگەیەی کە پڕی بو لە کاولکاری.

بەشی چوارەم

کەوتنی ناپلیۆن

ئامانجی خاوەن سەرمایە جیهانیەکان لە پلان دانان بۆ شۆڕشی فەڕەنسا ئەوە بو کە دواتر ببنە خاوەنی ڕاستەقینەی فەڕەنسا و بەو شێوەیەش ببنە ئەو دەسەڵاتە شاراوەیەی کە کۆنتڕۆڵی حکومەتەکانی ئەورروپا ئەکات لە پشت پەردەوە وەك پلانێکی دور مەودا بۆ دەست گرتن بەسەر جیهاندا.

هەروەك لە بەشی پێشتردا باسمان لێوەکرد، دوای تەقینەوەی شۆڕش ڕوداوەکان بە خێرایی ڕویاندا و سەرەتا یەعقوبیەکان دەستیان گرت بەسەر دەسەڵاتدا و بەردەوام بون لەسەر بەکار هێنانی دژك ئۆرلیان هەروەك پێشو، دواتر داواین لێکرد کەلە ئەنجومەنی نیشتیماندا دەنگ بدات بە لە سێدارەکانی کوڕی پوری شا لویسی شانزەهەن، هەروەها ئەو باوەڕەشیان لەلا دروست کردبو کە دەکرێتە شای فەڕەنسا لە بری کوڕی پورەکەی و بەم شێوەیە دژك دەنگی دا بە لە سێدارەکانی شا دا و بەوەش بەرپرسیارێتی ئەو کارەی گرتە ئەستۆ لە کاتێکدا کە پیلان گێڕە ڕاستەقینەکان بە شاراوەیی مانەوە.. لە کاتێکدا ئەو ڕێنماییانەی کە یەعقوبیەکان لە دەسەڵاتی شاراوەوە بەدەستیان گەیشت لەسەر بەڕێوەبردنی شۆڕشەکە جیاواز بو لەوەی کە دژك ئۆرلیان باوەڕی پێی هەبو، ئەو ڕێنماییانە بڕیاری پاکتاوکردنی دابو دوای ئەوەی کە ببو بەبار بەسەریانەوە.. ئەوەندی نەبرد کە چەرخی ئامێرە ترسناکەکە کەوتە سوڕان: ئەم جارە ئامێری ناوزڕاندن دژی دژك ئۆرلیان کەوتە کار هەروەك چۆن

پێشتر لە دژی ماری ئەنتوانێت کەوتبوە کار. بەو شێوەیە هێندێ هێندێ پەتی پیس کردنی ناوبانگی لە ملی ئاڵێنرا و بەرەو تیغی مەقسەڵە پەل کێشی ئەکرد لەگەڵ کاروانێک لە کەسە ڕاست ڕەوەکان کە ئامادە کرابون بۆ لە سێدارە دان. ئەوکاتەی کەبرا بۆ بەردەم تیغی مەقسەڵە بە گوێی خۆی بیستی کە جەماوەر مەحکومیان ئەکرد و تووڕەیی خۆیان دەر ئەبڕی لە کارەکانی.

بەڵام بۆ میرابۆ کارەکە جیاواز بو، ئەو هەستی بە مەترسی ئەکرد و بۆی دەرکەوت کە ئەو وەک ئامێرێک بەکار هێنراوە، هەستی بە پەشیمانی کرد سەرباری ئەوەی کەئەو لە ڕوی ئاکارەوە هەرەسی هێنابو و نەیدەتوانی دیمەنی ئەو تاوانانە قبوڵ بکات کە یەعقوبییەکان ڕۆژانە ئەنجامیان ئەدا، تەنها شتێک کە بۆ میرابو گرنگ بو ئەوبو کە دەسەڵاتی ڕەها لە شا وەربگرێتەوە و بیکاتە نمایەک و وەک شایەکی بێ دەسەڵات بیهێڵێتەوە و خۆشی ببێتە ڕاوێژکاری یەکەمی شا، کاتێک بۆی دەرکەوت کە ئامانجی دەسەڵاتی شاراوە ئەوەیە کە لویسی شانزەهەم بکوژرێت هەوڵی دا بیڕفێنێت لە پاریس کە تیایدا زیندانی بو و بیباتە ئەو شوێنەی کە هێشتا هێزی خۆی تێدا مابو. بەڵام ئەم نەخشەیە شکستی هێنا و دەرەنجامەکەشی ئەو بو کە دەسەڵاتی شاراوە بڕیاری دا کە لە ناو ببرێت.. بەڵام بۆ ئەو دۆخەکە جیاواز بو لەبەر ئەوەی ڕێکخراوەکانی ناوبڕاندن کاتێکی ئەوتۆیان لەبەر دەستدا نەبو بۆ ئەو کارە هەر بۆیە پەنایان بردە بەر دەرمان خوارد کردنی و واڕاگەیەندرا کە خۆی کوشتوە.

دواتر قۆناغێکی زۆر ترسناک باڵی بەسەر پاریسدا کێشا، ئەو قۆناغەی کە لە مێژودا بە دەسەڵاتی تیرۆر ناسراوە، ئەو قۆناغەی کە ڕۆژانە بە سەدان کەس ئەبرانە بەر دەم تیغی مەقسەڵە... ئەوکاتە تیرۆر لە دو کەسدا بەرجەستە بو: (دانتون) و (ڕۆبسبیر)، کاتێکیش کەئەم دو جەلادە ڕۆڵی خۆیان بینی، سەرەتا ڕۆبسبیر، دانتۆنی هاوڕێی نارد بۆ بەردەم تیغی مەقسەڵە و دواتر ئەوەندەی نەبرد کە سەرەی خۆشی هات[٤٧].

---

(٤٧) بڕیاری ژمارە پێنج لە پەیڕەوی ناوخۆی جولەکەکان ئەڵێت: ماسۆنی لەناو ئەبرێت - ئەو کاتەی کە پێویست ئەکات - بە شێوەیەک کە نەبێتە جێگەی گومان، کاتێکیش ئەم ڕێگەیە ئەگیرێتە بەر کە ماسۆنییەک زیاد

مێژونوسی گەورە بەریتانیا والتەر سکۆت لە ڕێگەی شیکردنەوەی قوڵی ڕوداوەکانی مێژو بە تایبەت مێژوی ئەوروپا درك بەو ڕۆڵە ئەکات کە هێزە شاراوەکان ئەیانگێڕا ■ پشت شۆڕشی فەڕەنساوە، هەر کەسێکیش بتوانێت کتێبەگەورەکەی (ژیانی ناپلیۆن) بخوێنێتەوە ئەتوانێت وردەکاری تێوەگلانی زایۆنیزمی بۆ دەر بکەوێت لە پیلان گێڕان بۆ شۆڕشەکە، والتەر سکۆت لەو کتێبەی دا ئاماژە بۆ ڕاستیەك ئەکات کە جێگەی پرسیارە ئەویش ئەوەیە کە زۆربەی سیماکانی شۆڕش، سیمای بێگانە بون و ئەو کەسانە دەستە واژەی زمانی جولەکەیان بەکار هێناوە، ئەوەی کە زیادتر بوە جێگەی سەرنجی ڕوداوێکی دیاری کراوبو کە ئەویش بریتی بو لە دەرکەوتنی ناڕونی کەسێك بەناوی (مانوێل) و دانانی ■ پۆستی ئەمینداری گشتی (کۆمۆن)[٥٨]ی پاریس، ئەم مانوێلە بەر پرسیار بو لە زیندانی کردنی هەزارەها قوربانی لە زیندانەکانی فەڕەنسادا، ئەو زیندانیانەی کە ■ کوشارە گەورەکەی ساڵی ١٧٩٢ گیانیان لەدەست دا کە ژمارەیان تەنها ■ پاریس دەگەیشتە ٨٠٠٠ زیندانی.

کەسێکی دیکەی جولەکە بەناوی (داڤید) یاخود (داود) یارمەتی مانوێلی ئەدا و ئەویش یەکێك بو لە کەسە دەست ڕۆیشتوەکان ■ ئاسایشی نەتەوەیی پاریسدا کەلە کاتی شۆڕشدا ناوبانگی دەرکرد (هەروەك چۆن داڤیدیش ناوبانگی دەرکرد) بە بانگەواز کردن بۆ ڕشتنی خوێنی زیادتری قوربانیەکان. داڤید هەر ئەو کەسە بو کە بنەمای پەرستنی خوایەکی مەزنی هێنایە ئاراوە، ئەو خوایەی کە بۆ ماوەیەك جێگەی ئاینی مەسیحی گرتەوە بە پێی بڕیارێکی شۆڕش.. هەروەها سێر والتەر سکۆت ئاماژە بەوە دەدات کە (کویر لوس دی

■ پێویست بزانێت". مێژونوس سودەر لە کتێبەکەی "ژیانی میرابۆ" دەڵێت کە مردنی میرابۆ ■ کاتێك بو دا کە دەکرا شۆڕش بوەستێنرێت.

(٥٨) یەکێك لە بڕگەکای ١٥ پڕۆتۆکۆڵەکانی زایۆنیزم ئەڵێت: ماسۆنی لەناو ئەبرێت – کاتێك کە پێویست بکات – بە شێوەیەك کە نەبێتە جێگەی گومان بە بێ ئەوەی کە ئەندامانی کۆمەڵگە برایانمان بگرێتەوە، ئەم ڕێگەیەش کاتێك بەکار ئەهێنرێت کاتێك یەکێك لە ماسۆنیەکان زیاد لە پێویست بزانێت. سکۆدەر لە کتێبەکەی بە ناو نیشانی "ژیانی میرابۆ " ئاماژە بەوە ئەکات کە مردنی میرابۆ لە کاتێك ■ ڕوی دا کە هێشتا دەرفەت هەبو بۆ وەستاندنی شۆڕش.

لاکو/ ئەو کەسەی کە پێشتر ئاماژەمان پێدا کە جولەکەیەی ئیسپانی بو) ڕۆڵێکی زۆری هەبو لە ئامادەکاری کردن بۆ شۆڕش لە کۆشکە شاهانەکەی (بالێی نیشتیمانی) ئەو شوێنەی کە کردییە جێگەیەك بۆ بەد ڕەوشتی.

بەڵام ئێمە ئەبێت ئاماژە بکەین بەوەی کە ئەو کتێبە مەزنەی کەلە نۆ بەرگ پێك دێت و لە لایەن سێر والتەر سکۆتەوە نوسراوە بە ناونیشانی ژیانی ناپلیۆن، تیایدا بە شێکی زۆر لە ڕاستیەکان خراوەتە ڕو بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دیوارێك بۆ لەیاد کردن بە دەوری دا هەڵ چنراوە.

هەروەها پێویستە ئاماژە بەوە بدەین کە لە کتێبێکی دیکەدا بە ناو نیشانی (ژیانی ڕۆبسبیر) کەلە نوسینی (ڕینێ)یە بڕگەیەك لە خۆ ئەگرێت کە جێگەی بایەخی زۆرە: لەو بڕگەیەك دا باس لە چەند وتەیەکی ڕۆبسبیر دەکات و ئێمەش لە خوارەوە ئەو وتانە و ئەو بڕگەیەش ئەیخەینەڕو کە تیایدا هاتوە لە کتێبەکەدا:

"لە ٢٧ نیسانی ١٧١٤ دەسەڵاتی تیرۆر گەیشتە تروپك، لەو ڕۆژەدا ڕۆبسبیر وتارێکی پێشکەش کرد لە بەرامبەر کۆمەڵی نیشتیمانی و تیایدا هێرشێکی توندی کردە سەر ئەوانەی ناوی لێ نابون تیرۆریستە توند ڕەوەکان، ئەم هێرشە کۆمەڵێك تۆمەت لە خۆ ئەگرێت کە بە شێوەیەکی گشتی وتراوە، واتە ئاڕاستەی کەسانێکی نادیار کراوە، دروست ئەو وشانەی کە بەکار هاتوە لە لێدوانەکەدا ڕەنگە بەم شێوەیە بوبێت: من جورئەتی ئەوە ناکەم کە ناویان لێ بنێم لەم کات و شوێنەدا... هەروەها ناتوانم پەردە لەسەر ئەم نهێنیە لاببەم کەلە شۆڕشەکاندا بوە لە دێر زەمانەوە... بەڵام من ئەتوان دڵنیابم لەوەی کە ئەوانەی ئەو پیلانەیان گێڕاوە بەکرێ گیراون و بەرتیل و بەد ڕەوشتی کاری تێکردون... ئەم دوانەش لەچاو ڕەوشەکانی دیکەدا کاریگەرترین ڕەوشن کە بێگانەکان دۆزیویانەتەوە بۆ هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەت، مەبەستم لەوکەسانە قەسەکانی بێ باوەڕی و داوێن پیسیە... "

دواتر ڕینێی نوسەر دەڵێت: ئەگەر ڕۆبسبیر ئەو قسانەی نەکردبایە بێ گومان لەناو نەدەبرا...

لە ڕاستیدا ڕۆبسپیر زیاد لە پێویست قسەی کرد هەر بۆیە فیشەکێک نرا بە چەناگەیەوە کە بوە هۆی بێ دەنگ کردنی بە شێوەیەکی تەواوەتی بەر لە ڕۆژێک لە بردنی بۆ بەردەم تیغی مەقسەڵە، بەم شێوەیە ماسۆنیەک لە ناو برا کە ڕێگەی پێدرابو زۆر بزانێت. تا ئێستەش زۆرێک بێ ئاگان – جگە لە ژمارەیەکی کەم نەبێت – لەوەی کە ڕۆبسپیر و مارا و دانتۆن کە بە سەرانی قۆناغی تیرۆر دادەنرێن لە ڕاستیدا هیچ نەبون جگە لە داردەستی نورانیەکان یاخود بە مانایەکی دیکە کۆمەڵەی سیانزەهەم یا دانایانی زایۆنیزم.

دوای ئەوەی کە نەخشەی پیلان گێران سەرکەوتو بو لە کۆتایی هێنان بە ژیانی تەواوی ئەو کەسانەی کە بڕیار درابو کۆتاییان پێ بهێنرێت، قۆناغێکی نوێیان لە پیلانگێڕی جیهانی دەست پێکرد، ئانشلیم مایەر ڕۆتشیلد کچەکەی (ناتان مایەر)ی نارد بۆ ئینگلتەرا بۆ کردنەوەی لقی دامەزراوەی ڕۆتشیلد لە لەندەن و ئامانج لەو کارەش دابین کردنی پەیوەندی سوخۆرە جیهانیەکان لە ئینگلتەرا و ئەوروپا، چەقاندنی دەسەڵاتە سیاسی و ئابوری و دابین کردنی پەیوەندی بە شێوەیەکی تایبەت لە نێوان ئەو کەسانەی کە دەستیان گرتبو بەسەر بانکی ئینگلتەرا لەگەڵ ئەوانەی کە دەستیان گرتبو بەسەر بانکەکانی فەڕەنسا و هۆڵندا و ئەڵمانیا، ئەم ئەرکە سپێردرا بە (ناتان مایەر ڕۆتشیلد) لە کاتێکدا کە تەمەنی زیادتر نەبو لە ٢٦ساڵ. ئەمەش ئاماژەیەکە بۆ ئەو مەشقەی کە هەر لە منداڵیەوە بینیویەتی.

ناپلیۆن پۆناپارت

دوای ئەم قۆناغە خاوەن سەرمایە جیهانیەکان سەرمایەگوزاریان کرد لەسەر کەسێکی دیکە کە تا دەهات زیادتر دەردەکەوت ئەویش ناپلیۆن پۆناپارت بو. لەو کاتەوە زنجیرەیەک شەڕ بە سەرکردایەتی ناپلیۆنی بەناو بانگ ڕویان دا کە ئامانج لێیان ڕوخاندنی زۆرێک لە دەسەڵاتەکان بو لە ئەوروپا. ناپلیۆن بە سوپاکەی تەواوی ئەوروپای داگیر کرد تا کار گەیشتە ئەوەی کە لەساڵی ١٨٤٠

خۆی کردە ئیمپراتۆری فەرەنسا و براکانیشی کردە شای وڵاتە ئەورووپییەکان: (جۆزێف) شای ناپۆلی، (لویس) شای هۆڵندا و (جیرۆم) شای لوسفالیا (یەکێك لەو شانشینانەی کە سەر بە جێرمانیا بو). بەڵام ناتان ڕۆتشیلد بە شێوەیەك کارەکەی ڕێك خست تا براکانی ببنە شای سەرمایە لە ئەورووپا و بەوشێوەیە ئەو کەسانە بونە دەسەڵاتی شاراوەی پشت ئەو دەسەڵاتەی کە ناپلیۆن دروستی کرد.

ئەو دەسەڵاتە شاراوەیە بڕیاری دا کە سویسرا هەڵبژێرێت و بیکاتە نێوەندێکی ئاسایش بۆ پارەکانیان. هەر بۆیە بڕیاریان دا کە ئەو وڵاتە دەر بکەن لە چوارچێوەی شەڕ و شۆڕەکان و بۆ هەتا هەتایە کردیانە وڵاتێکی بێ لایەن... دواتر خاوەن سەرمایە جیهانیەکان ڕویان کردە بازرگانییەکی نوێی پڕ قازانج کە ئەویش بازرگانی جەنگەکانە، ئەو بازرگانییەی لەهەر حاڵەتێك دا بێت قازانج ئەکات بەبێ ئەوەی نیگەرانی ئەوە بن کەکێ دەجەنگێت و کێ دەیباتەوە.. ئامرازیان بۆ ئەو کارە بریتی بو لە دەست گرتنیان بەسەر کاخانەکانی دروست کردنی چەك، تەقەمەنی، دروست کردنی کەشتی، مادەی کیمیایی، کانزا، کورەی ستیل و بەرهەم هێنانی دەرمان... پڕۆژەی خاوەن سەرمایە جیهانیەکان بەباشی بەرێوە ئەچو و بەلێشاو پاری ڕوی تێکردن لە دەرەنجامی پێش کەش کردنی کەرەستەکانی جەنگ کە ئەیان دا بە لایەنە بەشەڕ هاتوەکان بەبێ جیاوازی. بەڵام ڕێگرێك دروست بو کە ناوی: ئیمپراتۆر ناپلیۆن پۆناپارت بو.. سەرەتا ناپلیۆن کێشەی نەبو لەگەڵ هاوپەیمانەکانیدا – خاوەن ئەو سەرمایە زۆرانەی کە قەرزیان ئەدایە بۆ پشتیوانی کردنی سوپاکەی و ئامادەکاری کردن بۆ هێرشەکان، بەڵام دواتر گومانێك دایگرت لە سروشتی ئەو کارانەی کە ئەو کەسانە ئەیان کرد و بە بیر تیژی خۆی درکی بەوە کرد کە شتێك لە پشت پەردەوە ڕو دەدات و لایەنگەلێك هەن کە ئەو کەسان لە پشت پەردەوە دەجولێنێت. هەر بۆیە بە وریاییەوە ئامادە کاری کرد و چاوەڕانی دەرفەتی ئەکرد بۆ لێدانی بازرگانەکانی جەنگ و شانە نوستوەکان بە شێوەیەکی کاریگەر دوای ئەوەی کە زانیاری و بەڵگەی تەواوەتی کۆ دەکاتەوە،

لەو کاتەوە نیەتەکانی بەرامبەر ئەو کەسانە بەدەرکەوت بەڵام لە هەمان کاتدا سەرقاڵی شەڕی ڕوسیا بو بەو پێیەی کە چارەنوسی خۆی و سوپاکەی بەسترابۆوە بە دەرەنجامی ئەم شەڕەوە، لەو کاتەدا نورانیەکان بە گونجاویان زانی کە دەستی خۆیان بوەشێنن... ئەڵبەتە شکست هێنانی سوپای ناپلیۆن لە هێرشەکەی ڕوسیا ڕێڕەوی ڕوداوەکانی گۆڕی...

بۆچونێک باوە دەڵێت کە زستانی ڕوسیا و سەرماکەی هۆکار بو بۆ شکست دانی هێرشەکەی ناپلیۆن و کردیە گەورەترین کارەساتی سەربازی بەدرێژای مێژودا، بەڵام لە ڕاستیدا هۆکاری شکستەکە بریتی بو لە تێکدانی هێڵەکانی پەیوەندی بە نهێنی لە کاتێکدا کە تەقەمەنی دەدرا بەسوپای قەیسەر.

ئەو پلانەی کە هێزە شاراوەکان گرتیانە بەر بۆ تێک شکاندنی سوپای ناپلیۆن و ناچار کردنی بەوەی کەلە دەسەڵات بێتە خوارەوە بوە پڕۆگرامێک بۆ سەرانی پیلانگێڕی جیهانی کە لەگەشت جوڵانەوەکانیاندا دەیان گرتە بەر... ئەکرێت بەم شێوەیە باس لەو پڕۆگرامەکە بکرێت: سەرچاوە نهێنیەکان دەچنە پۆستە سەرەکیەکانی پیشەسازی و پەیوەندی و خۆراک و گواستنەوە و چەندین نێوەندی هەستیاری دیکە. ئەو کاتە ئەو دەوڵەتەی کە ئەوان دەخزێنە ناوی دەکەوێتە ژێر ڕەحمەتی ئەوانەوە لەبەر ئەوەی شانە نهێنیەکان ئەو کاتە دێنە نێوەندەوە و دەتوانن نائارامیی دروست بکەن لە پشتیوانی کردنی سوپا و پەیوەندیەکانی و لەهەمان کاتدا نائارامی کۆمەڵایەتی دروست بکەن لە کاتێکدا کە وڵات لە شەڕ دایە: ئەو ڕەوشەش کە بەکار هات بۆ تێک شکاندنی سوپاکەی ناپلیۆن هەر هەمان ئەو ڕەوشە بو کە بەکار هات بۆ تێک شکاندنی سوپای ڕوسیای قەیسەری لەبەرامبەر یابان لە ساڵی ١٩٠٤ .

مێژو پێمان دەڵێت کە چۆن دوای شکانی سوپاکەی ناپلیۆن ناچار بو کە دەست بەردای دەسەڵات ببێت لە ساڵی ١٨١٥ و دورخاریەوە بۆ دورگەی (ئەلبا) و کاتێکیش کە لێی هەڵهات و هەوڵی دا بگەڕێتەوە، ڕوبەڕوی ئەو هێزە شاراوانە بۆوە کە دەستیان گرتبو بەسەر وڵاتدا، شەڕی واتەرلۆش کە دوای گەڕانەوەی ناپلیۆن بەرپاکرا، کۆتاییەکی یەکلا کەرەوە بو بۆ ناپلیۆن.

سەبارەت بە (ناتان ڕۆتشیلد)یش، ئەتوانین بڵێین کە بە پێچەوانەوە بو لەبەر ئەوەی ئەو دەرفەتە وای کرد کە بە تەواوەتی دەست بگرێت بەسەر دارایی ئەورووپادا: ڕۆتشیلد [redacted] پایتەختی فەرەنسا بارەگایەکی بۆ خۆی دانا کە بریتی بو [redacted] کۆشکێك و ڕاستەوخۆ ئەیڕوانی بەسەر ئەو کۆشکەی کە لویسی هەژدەهەم تیایدا دەژیا و دەیتوانی بە ووردی چاودێری ئەو کۆشکە بکات. لە لایەکی دیکەوە هەوڵی دا تۆڕێك سیخوڕ دروست بکات تا زانیارییەکانی شەڕی واتەرلۆی بۆ بگوازێتەوە لە ڕێگەی کۆتری نامە بەرەوە... لە هەمان کاتدا تۆڕێکی دیکەی ڕێکخست تا زانیاری نادروست بگوازێتەوە لەسەر شەڕەکە بۆ ئینگلتەرا هەر [redacted] ڕێگەی کۆتری نامە بەرەوە، بەم شێوەیە هەمو شتێك ئامادە بو کاتێك کە زانیاری پێدرا لەسەر سەرکەوتنی نزیکی (ولنگتۆن) سەرکردەی سوپای بەریتانیا بەسەر ناپلیۆن، هەر بۆیە دەست بە جێ فەرمانی دا بە نوێنەرەکانی کە پەیامی پێچەوانە بنێرن بۆ ئینگلتەرا بەو ناوەڕۆکەی کە جەخت [redacted] سەرکەوتنی ناپلیۆن و شکانی سوپای بەریتانیا بکات...

بەم هەواڵە گەلی ئینگلیز ترسا و بازاڕی دراو هەرەسی هێنا بە شێوەیەك کە بەهای لیرەی ئیستەرلینی هاتە خوارەوە بۆ یەك (شلن)[٥٩]، لە هەمان کاتدا (ناتان ڕۆتشیلد) بەڕێکەوت تا بەو پەڕی خێراییەوە بچێت بۆ ئینگلتەرا بە کەشتییەکی بچوك کە بە کرێی گرتبو تایبەت بەو کارە، هەر ئەوەندەی کە گەیشتە لەندەن فەرمانی بە هاوبەشەکانی کرد [redacted] ئەوەندەی بۆیان ئەکرێت بکڕن و بەو شێوەیەش ئەوان کەوتە کڕینی هەر شتێك کە بکەوتایەتە بەر دەستیان وەك پشك و چەك و بەڵگەنامەی گرنگ و... هتد..

کاتێکیش کە دواجار هەواڵی ڕاستەقینە گەیشت لەسەر سەرکەوتنی (ولنگتۆن) و نرخەکان گەڕانەوە بۆ شوێنی خۆیان، سوخۆرە جیهانیەکان سودێکی ئەوتۆیان کۆ کردبۆوە کە لە خەیاڵیشدا نەدەگونجا.

---

(٥٩) هەر لیرەیەکی ئیستەرلینی بەرامبەر بە ٢٠ شلن.

کەس نازانێت کە چۆن ڕۆتشیلّد و سوخۆرە هاوکارەکانی توانیان خۆیان بپارێزن لە توڕەیی حکومەت و گەلی ئینگلتەرا بەهۆی ئەوەی کە بونە ماڵ وێرانکردنی هەزارەها کەس، بەڵام لە ڕوی مێژوییەوە زانراوە کە دامەزراوەی ڕۆتشیلّد قەرز گەلێکی دا بە ئینگلتەرا بە بەهای ١٨ ملیۆن لیرەی ئیستەرلینی و بڕی ٥ ملیۆن لیرەشی دا بە هاوبەشەکەی ڕوسیا لەسەر ئەو کارەی کە دژی ناپلیۆن کردیان، بەر لەوەش کە (ناتان ڕۆتشیلّد) کۆچی دوایی بکات لە ساڵی ١٨٣٦، کەسی یەکەم بو لە بانکی ئینگلتەرا و قەرزی نشتیمانی ئینگلیزیش گەیشتبوە ٨٨٥ ملیۆن لیرە ئیستەرلینی بە هۆی زیانە ئابورییەگەورەکە.

چەند نیشانەیەك لەسەر ڕەوتی پیلانگێڕی لە سەردەمی ناپلیۆنەوە تا ئێستا

هەندێك جار زۆر بە دەگمەن ماسۆنییەك ئەدوزرێتەوە لە نێوان هەزارەها ماسۆنی ئەوروپیدا کە شتێکی کەم بزانێت لەسەر هاتنە ناوەوەی ماسۆنیەتی ڕۆژهەڵاتی گەورە یاخود نورانی یا کەسە داناکانی زایۆنیزم بۆناو دڵی ماسۆنیەتی سەرەکی ئەوروپا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مامۆستا گەورەکانی ماسۆنیەتی ئینگلیز ڕاستییەکە ئەزانن و ئەوش پاڵی پێوەنان لە ئینگلیزە ماسۆنیەکان ئاگادار بکەنەوە و لێیان قەدەغە بکەن کە پەیوەندی بکەن بەهەر کەسێك کە سەر بە کۆڕی ڕۆژهەڵاتی مەزن بێت یاخود بەهەر کەسێك کە سەر بەوان بێت، کەسێکی دیکەش بەوە ڕاستییەی زانی و ئەویش پاپا بیوسی نۆهەم بو، ئەو کەسەی کە ڕێگەی لە مەسیحیە کاسۆلیکەکان گرت کە پەیوەندی بکەن بە ماسۆنیەتەوە.

ئەگەر کەسێك گومانی هەبێت لە ڕاستی ئەو ڕۆڵەی کە ماسۆنیەت گێڕای لە شۆڕشی فەڕەنسا، ئەوا ئێمە ئاڕاستەی ئەکەین بۆ ئەو مشت و مڕەی کەلەو بارەوە کرا لە ئەنجومەنی نوێنەرانی فەڕەنسا لە ساڵی ١٩٠٤ و لێرەدا دەقی

کۆتایی ئەو مشت و مڕەتان بۆ ئەخەینە ڕو کە (دی روازانیت) ی گوڕه کرد دوای ئەوەی کە هەندێك پرسیاری ورووژاند بۆ بەڵگە هێنانەوە لەسەر ڕۆڵی ماسۆنیەت لە شۆڕشی فەڕەنسا و دواتر گوێی لە وەڵامەکان گرت.

دی روازانیت: کەواتە ئێمە هەمومان بەتەواوەتی و بەدیاری کراوی کۆکین لەسەر ئەم خاڵە، ئەویش ئەوەیە کە ماسۆنیەت تەنها دروست کەری شۆڕشی فەڕەنسا بوە، ئەو پاکتاوکردنانەش کە ئێستا ئەیبیستم لە ئەنجومەن ئەو دەرئەخەن کە هەندێك کەسیش لێرە وەك من ئەوە ئەزانن.

ئەو کاتە (نجوملو)ی نوێنەر هەستا کە یەکێکە لە ئەندامانی کۆڕی ڕۆژهەڵاتی گەورەی فەڕەنسا و بەدەم خوراندنەوە وەڵامی دایەوە (ئێمە نەوەك هەر ئەوە نازانین... بەڵکو ئێمە ئەوەش بۆ هەموان ئاشکرا ئەکەین).

لەساڵی ١٩٢٣ ئێوارە خوانێك ئامادەکرا لە پاریس و ژمارەیەك سیاسی و بەرپرس لە کۆمەڵەی گەلان تیایدا بەشدار بون کاتێك کە سەرۆکی کۆڕی ڕۆژهەڵاتی گەورە هەستا و پێکەکەی بەرز کردەوە و وتی: "بە خۆشی ڕژێمی کۆماری فەڕەنسا کوڕی ماسۆنیەتی فەڕەنسا... هەروەها بەخۆشی کۆماری سبەینێی جیهانی کوڕی ماسۆنیەتی جیهانی". بەم شێوەیە ئەبینین کە هێزەکانی پیلانگێڕی ئەو توانایەی هەبو لە ساڵی ١٩٢٣ و لە ژێر سایەی ڕژێمی کۆماری فەڕەنسا بە ئاشکرا شانازی بەوەوە بکات کە شۆڕشی فەڕەنسا زادەی ئەوە و بە ئاشکرا باس لە نیەتەکانی داهاتوی بکات وەك دامەزراندنی کۆماری جیهانی کە زادەی ماسۆنیەت دەبێت، ئەم حاڵەتەش زۆر سەیر نیە، لەبەر ئەوەی دەرەنجامی ئەو سەرکەوتنەیە کە نورانیەکان بەدەستیان هێنا لە پەیماننامەی ڤێرسای لە دەرەنجامی جەنگی جیهانی دووەم و بواری ڕەخساند بۆ ماوەیەکی دورودرێژ بۆ ئەو دەسەڵاتە نهێنییەی کە دوابەدوای ڕژێمی پادشایەتی هات لە فەڕەنسا دوابەدوای شۆڕ و ڕوداوەکانی سەدەی نۆزدەهەم.

لە دوای ساڵی ١٩٢٣ ەوە هێزە شاراوەکانی فەڕەنسا ئەیتوانی پاڵ بە سەرچاوە و کەسە پەیوەندی دارەکان بە خۆیانەوە بنێت تا باشترین پێگە بەدەست بهێنن بچنە پێشەوە. هەر بەم شێوەیە بو کە لە ساڵی ١٩٢٤ و بۆ

یەکەمین جار نوێنەریان گەیاندە پۆستی سەرۆک وەزیران کە ئەویش مسیۆ (هریۆ)ی بەناو بانگ بو. ئەم کەسە لەو کاتەوە و لە تەواوی ئەو پۆستانەی کە هەیبوە تەواوی ئەو شتانەی جێ بەجێ کردوە کە لێی داواکاراوە سەرپەرشتی هەڵمەتێکی کرد دژ بە ئاینی مەسیحی و داوای کرد کە ئاین جیا بکرێتەوە لە ژیانی گشتی... دواجار نۆبە هاتە سەر سپاردنی دەسەڵات بە جولەکەیەک:

یەکێک لە سەرکردەکانی کۆڕی ڕۆژهەڵاتی گەورە لەو کاتەدا سیاسەت مەداری فەرەنسی بەناوبانگ (لیون بلوم)بو، ئەویش هەروەک هەموان ئەزانن جولەکەیە و ڕۆڵێکی گرنگی گێڕاوە لە ژیانی سیاسی فەرەنسا و بەردەوام بو تا دوای جەنگی جیهانی دووەم، چەند پۆستێکی وەزاری وەرگرت و دواتر لە ساڵی ١٩٣٦ و بۆ یەکەمین جار پۆستی سەرۆک وەیرانی بەدەست هێنا، لە نێوان هەردو جەنگی جیهانی یەکەم و دووەمدا کاری کرد لەسەر لەبەر چاوگرتنی کۆمەڵەی پیلانگێڕانی جیهانی بۆ دەست گرتن بەسەر (کۆمەڵەی نەتەوەکان) کە ئەو کاتە نێوەندەکەی لە شاری جنێف بو هەروەک چۆن ئێستاش کار بۆ ئەوە ئەکرێت کە دەست بگیرێت بەسەر نەتەوە یەکگرتوەکاندا، تا بتوانن سود لە ساویلکەیی تەواوی ئەو کەسان وەربگرن کە خەون بە تەنها دەوڵەتێکەوە ئەبینن کە هەمو جیهان لەخۆ بگرێت لە ژێر سایەی حکومەتێک دا، بەو شێوەیەش بنەمای پەیوەندییان بە نیشتیمانەکەیانەوە لەدەست ئەدەن و ئەبنە نێچیرێکی ئاسان بۆ بۆچونەکانی پیلانگێڕی جیهانی.

لە دوای ساڵی ١٩٤٦ ەوە کۆمەڵەی پیلانگێڕی جیهانی دوای هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵەی نەتەوەکان دەستیان کرد بە خزینە ناو دەستەی نەتەوە یەکگرتوەکان بەئامانجی دەست گرتن بەسەریدا، لێرەدا شتێک هەیە کە نابێت پشت گوێی بخەین ئەویش بریتیە لە ڕەزامەندی نەتەوە یەکگرتوەکان لەسەر دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسرائیل و بەخشینی فەلەستین بە زایۆنیزمی سیاسی. لەو پێک هاتنەدا ئەمەریکاو یەکێتی سۆڤێت بەشداریان کرد و بەو شێوەیە نەتەوە یەکگرتوەکان ئەو ئامانجەی بۆ زایۆنیزمی سیاسی هێنایە دی کە زیادتر لە نێو سەدەیە هەوڵی بۆ ئەدات.

لەبەشی دووەمی ئەم کتێبەدا باس لەو ڕووداوانە ئەکەین کە هۆکار بون بۆ هەڵایسانی جەنگی جیهانی دووەم. ئەو هۆکارانەی کە پاڵی بە سوخۆرە جیهانیەکانەوە نا تا پشتیوانی پلانەکانی زایۆنیزمی جیهانی لە ئەستۆبگرن بە ڕەوشگەلی نهێنی و ئاشکرا تا ئەو کاتەی کە لە ساڵی ١٩٤٨ توانیان فەڵەستین داگیر بکەن. لێرە ئەوەندە بەسە کە ئاماژە بدەین بە سامانی کانزایی و نەوت کە بە هەزارەها ملیۆن دۆلار مەزەندە ئەکرێت، ئەو سامانەی کە پسپۆڕی بەریتانی ئینگهام گریگ لە ساڵی ١٩٢٨ دۆزیەوە، ناوبراو کاری بۆ حکومەت ئەکرد ■ ئەرکێکی نهێنی دا، سەرجەم ئەو بەڵگە نامانەش کە پەیوەندی هەبو بەو دۆزینەوەیە لە دۆسێکانی حکومەتی بەریتانیا بەوردی شاردرایەوە و دواتر ئەو پسپۆڕە بۆ جاری دووەهەم لە کەنەداوە بانگکرایەوە بۆ فەڵەستین و ڕاستەوخۆ لەدوای جەنگی جیهانی دووەم لەوێ مایەوە تا ■ ناکاو ■ کەشێکی تەمو مژاوییدا ون بو بەبێ ئەوەی کەس ■ بارەیەوە هیچ بزانێت، سامانی سروشتی فەڵستین شتێك نیە جگەلە بەشێك لە سامانێکی مەزنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، سوخۆرە جیهانیەکان ئەوەیان ■ پێش چاو گرتبو کە بە شێوەکەی خۆیان کە بریتی بو لە بڵاو کردنەوەی بێ سەرەو بەرەیی و هەڵ خەڵەتاندنی جەماوەرو دروست کردنی نائارامی و پشتیوانی کردنی بێ باوەڕی دەست بگرن بەسەر ئەو سامانەدا ■ چوار چێوەی هەڵمەتێکی بەرفراوان بە ئامانجی لابردنی ئەو دەسەڵاتە ڕەوایانەی کە داکۆکی لەو سامانە دەکەن تا دەستی سوخۆرە جیهانیەکان پێی نەگات، ئەو سوخۆرانەی کە ئامانجیان گۆڕینی ئەو دەسەڵاتانەیە بە سیستەمگەلێکی بێ باوەڕی سەر بە خۆیان.

لێرەوە ئەو مەودا دوورودرێژەمان بۆ دەردەکەوێت کە پیلانگێڕی جیهانی بڕیویەتی ■ کاتی کەوتنی ناپلیۆنەوە.

بەشی پێنجەم

مێژوی شاراوەی بڵاو بونەوەی جولەکە لە ئەمەریکا

ئەگەر بچین بەدوای ڕوداوەکانی ژیانی ئەمەریکادا، بۆمان دەردەکەوێت کە بنەمای بڵاوبونەوەی جولەکە لە ئەمەریکا ئەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای مێژوی ئەمەریکا، سەرمایە دارە جولەکەکانیش دەستیان کرد بە بڵاو بونەوە لە ئەمەریکا تازە دروست بودا لەو کاتەوەی کە هێشتا نەببو بە دەوڵەت و لە سیانزە داگیرگەی بەریتانی پێک هاتبو.

هێدی هێدی بیرکردنەوەی سوخۆرە جیهانیەکان بەرەو داگیرگە ئەمەریکیەکان ئەڕۆیشت لەو کاتەوەی کە (بنیامین فرانکلین) پیاوی بە ناوبانگی دەوڵەتی ئەمەریکا گەیشتە لەندەن وەک نوێنەی داگیرگەکان، لەوێ سوخۆرە جیهانیەکان پێی گەیشتن، ئەوانەی کە هەر وەک پێشتر باسمان لێوە کرد دەستیان گرتبو بەسەر بانکی ئینگلتەرا و قەرزی نیشتیمانی بەریتانیادا.

لە پەڕی ٩٨، ژمارە ٢٣ ی بەڵگە نامەی ئەنجومەنی پیرانی ئەمەریکا، ڕاپۆرتێك ئەدۆزینەوە کە لە لایەن (ڕۆبەرت ل. ئەوین)ەوە نوسراوە لە بارەی چاوپێکەوتنێکەوە کە لە نێوان هاوبەشەکانی ڕۆتشیڵد و بنیامین فرانکلین ئەنجام درابو، ڕۆبەرت ل. ئەوین ئەو کاتە سەرۆکی لیژنەی بانکەکان و دراو لە کۆنگرێسی ئەمەریکا بو، ئەو ڕاپۆرتە ئاماژە بەوە ئەدات کە چۆن ئەو کەسانە پرسیاریان لە نوێنەرە ئەمەریکی کردبو لە باری بۆچونیەوە سەبارەت بە

هۆکاری گەشەسەندنی ئابوری لە داگیرە ئەمریکیەکاندا.. فرانکلینیش بەم شێوەیە وەڵام ئەداتەوە: "کارەکە زۆر ئاسانە لەبەر ئەوەی ئێمە خۆمان دراوی خۆمان دەردەکەین .. کاتێکیش کە ئەو کارە ئەکەین دەبێت بە شێوەیەک بێت کە بگونجێت لەگەڵ پێداویستی ئابوری پیشەسازی مان". ڕۆبێرت ل. ئەوین تێبینی ئەوە ئەکات کە ئەم وەڵامە سەرنجی کۆمەڵەی ڕۆتشیلی ڕاکێشا بۆ ئەو دەرفەتەی کەلە بەر دەستیانە بۆ کردنی قازانجێکی زۆر... لەبەر ئەوەی تەنها پێویستیان بەوەیە یاسایەک دەربکەن کە ڕێگری بکات لەوەی کە داگیرگەکان خۆیان هەستن بە چاپ کردنی دراوی خۆیان و ناچار بکرێن بەوەی کە بگەڕێنەوە بۆ بانکی ئینگلتەرا بۆ ئەو کارە... تا ئەو کاتەش ئامیشیل مایەر ڕۆتشیلد لە ئەلمانیا دادەنیشت و لەوێوە کارەکانی جێبەجێ ئەکرد و سەربازی پیشەگەری ئەلمانی ئەدا بە بەریتانیا کەلە دیهاتەکان کۆیانی دەکردنەوە بەشێوەیەک کە بۆ هەر سەربازێک بڕی ٨ لیرە ئیستەرلینی دیاری کرابو... هەر ئەم دەسەڵاتەشی بەس بو لە پاڵ بە حکومەتی بەریتانیاوە بنێت لە یاسایەک دەر بکات لەمەڕ دراوی ئەمریکی.

دواجار ئەم یاسایە دەرچو و دەسەڵاتی داگیرکاری بەریتانی لە داگیر گەکانی ئەمریکا هەستا بە دانانی بڕێک پارە بە دراوی ئەمریکای پێشو لە بانکی ئینگلتەرا وەک گرەنتییەک بۆ ئەو قەرزەی کە بانک پێشکەشی داگیرگەکانی ئەکات بە بەهرە و بەدراوی نوێ. لێرەدا قسەکە بە جێ دەهێڵین بۆ بنیامین فرانکلین خۆی بەو پێ یەی کە وتەکانی لە بەڵگەنامەی کۆنگرێس ژمارە ٢٣ هاتوە:

"دۆخەکە تەنها دوای تێپەڕ بونی تەنها یەک ساڵ لە دەرچونی ئەو بڕیارە بە تەواوەتی پێچەوانە بوەوە، سەردەمی گەشە سەندن کۆتایی پێ هات و قەیرانێکی ئابوری جێگەی گرتەوە بەئەندازەیەک خراپ بو کە شەقامی داگیر گەکانی لێوان لێو کردبو لە بێ کار" ئەو بەڵگەنامەیە ئەڵێت: "بەڵام بانکەکانی ئینگلتەرا ئەوەیان ڕەت کردەوە کە زیادتر لە ڕێژەی ٥٠٪ بدەن لە بەهای ئەو دراوە ئەمریکییەی کە پێیان درابو بە پێی یاسا نوێکە، ئەمەش ئەوە

دەگەیەنێت کە بەهای دراوی ئەمەریکی تەنها بە نوسینی پێنوسێك بۆ نیوە کەم کرایەوە..."

مێژوو نوس و لێکۆڵەرەکان هۆکاری سەرەکی شۆڕشی ئەمەریکا لە دژی ئینگلتەرا ئەگێڕنەوە بۆ باجی بەناوبانگی چا، بەڵام فرانکلین کە بە یەکێك لە سیما دیارەکانی ئەو شۆڕشە دادەنرێت، بەم شێوەیە هۆکاری شۆڕشەکە شی ئەکاتەوە: وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا ئامادە بو بەو پەڕی سنگ فراوانیەوە کە ئەو باجە سادەیە قبوڵ بکات ئەگەر ئینگلتەرا مافی دەرکردنی دراوی لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا وەرنەگرتایەتەوە، ئەم حاڵەتەش جۆرێك لە بێکاری و ناڕەزایەتی دروست کرد... وردە وردە ئەم ناڕەزایەتیە تەواوی ویلایەتەکانی ئەمەریکای گرتەوە بەڵام کەسێك درکی بەوە ئەکرد کە باجە زۆرە نوێ کان و بە تاڵان بردنی ئابوری دەرەنجامی چالاکی کۆمەڵێك چەتەی جیهانی بون کە لە هەمان کاتدا ئابوری بەریتانیاشی تاڵان ئەکرد، بەم شێوەیە شۆڕش تەقیەوە و یەکەمین بەر یەك کەوتن ڕویدا لە نێوان شۆڕشگێڕە ئەمەرکییەکان و هێزە ئینگلیزیەکان لە لنکستۆن لە ١٩ نیسانی ١٧٧٥. دواتر جۆرج واشنتۆن کرایە فەرماندەی هێزەکانی شۆڕش و کۆنگرێس و لە ٤ تەموزی ١٧٧٦ دا بەیان نامەی سەربەخۆیی ڕاگەیاند.

ململانێکان نزیك بە ٧ساڵی خایاند و سوخۆرە جیهانیەکان بەڵێنیان دا کە پشتیوانی شەڕە داگیر کاریەکان بکەن کە تا ئەو کاتە دەرفەتێك بو لە ڕێگەیەوە کۆمەڵەی ڕۆتشیڵد توانی پارەی زۆر لە ڕێگەی دابین کردنی سەربازی پیشەگەر لە ویلایەتی (هس)ی ئەڵمانیەوە بۆ سوپای بەریتانیا دابین بکات. شەڕ کۆتایی هات بە خۆ بەدەستەوە دانی هێزەکانی فەرماندەی ئینگلیزی (جەنەڕاڵ کورنوالیس) و ڕێك کەوتن لەسەر پەیاننامەی پاریس، ئەو پەیمان نامەیەی کە

فرانکلین دانوستان کاری سەرەکی بو تیایدا و دان بەسەر بەخۆیی وڵات یەککترەوکانی ئەمەریکا نرا لە ٣ ئەیلولی ١٧٨٣[٦٠].

دوای سەربەخۆیی:

لەگەڵ ئەوەشدا کە جەنگ کۆتایی هات، بەڵام هێشتا سوخۆرە جیهانیەکان خۆیان نەدابو بەدەستەوە، بەڵکو هەوڵیان دا لە ڕێگەی نوێنەرەکانیانەوە ئەوەی لە توانایاندا هەبێت بیکەن تا ئەوە مسۆگەر بکەن کە لە دەستوری ئەمەریکادا هیچ بڕگەیەك نەبێت کە پەیوەندی بە دەرکردنی دراوەوە هەبێت، ئەڵبەتە پاڵەوانانی سەربەخۆیی ئەمەریکا ئاگاداری ئەو مەترسیە بون و وریای پلانەکانی سوخۆرەکان بون ئەمەش لەو مشت و مڕانەدا دەر دەکەوێت کەلە دۆسێی کۆبونەوەکاندا هەڵگیراوە لە شاری فیلادلفیا لە ساڵی ١٧٨٧، ئەو کۆبونەوانەی کە ناسراوە بە (کۆبنەوەی یاوکانی دامەزراندنی وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا). لەبڕگەی پێنجی بەشی هەشتەمی دەستوری ئەمەریکی دا بەم شێوەیە هاتوە دەڵێت:

"کۆنگرێس خاوەنی دەسەڵاتە ■ دەرکردنی ئەو یاسا گەلانەی کە پەیوەندی هەیە بە ڕێك خستنی دراوەوە". دوای دەرکردنی ئەم دەقە دەستورییە، کارەکە لەدەست جولەکە جیهانیەکان دەرچو لەبەر ئەوەی لەو کاتەوە دەستور سروشتێکی پیرۆزی گرتە خۆ لە چاو ئەمەریکیەکان و ئیدی ئەوان نەیان دەتوانی بە ئاسانی و بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ بگەنە ئامانجەکانیان بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەستیان لە هەوڵ دان هەڵ نەگرت بەڵکو دەستیان دایە مانۆڕ کردن بۆ

---

(٦٠) هەر دو دەوڵەت مەداری بەریتانی (لۆرد شاتام)و کوڕەکەی(ولیام بیت) هەست بە مەترسی سەرمایە دارە جولەکەکان ئەکەن هەر بۆیە بە شێوەیەکی ئاشکرا دەستیان کرد بە هێرش کردنە سەریان لەبەر چاوچنۆکیان ■ سەربازگە ئەمەریکیەکاندا، (ولیام بیت) سەرباری گەنج بونی توانی شا جۆرجی سێهەم ئاگادار بکاتەوە لە مەترسی سوخۆرە جیهانیەکان و ئاگاداری کردنەوە لە پیلانەکانیان کە ئامانج لێی هەڵایسانی جەنگەلە ئەوروپا هەر بۆیە شا وەلە سەرۆك وەزیران هەڵی بژارد بەڵام دواجار سوخۆرە جیهانیەکان توانیان کە ناچاری (ولیام بیت) بکەن کە دەست لەکار بکێشێتەوە

دەرکردنی یاسا گەلێك کە بە شێوەیەکی پێچەوانە پشتی دەبەست بەو یاسایە. ئەمەش ئەو دەقی یاسایانەی دراو دەردەخات کەلەو کاتەوە دەرچون لە کاتێک دا کە گەلی ئەمەریکی پێی وایە (لەو باوەڕەشدا دڵسۆزە) کە هەر یاسایەك دەر چوبێت لەگەڵ ڕۆحی ئەو دەستورەدا دێتەوە.

هیچ جێگەی گومان نیە کە لێکۆڵینەوە کردن لەسەر زاڵ بونی سوخۆرە جیهانیەکان بەسەر ئابوری ئەمەریکادا لە مێژوی جیهاندا خاوەن بایەخێکی گەورەیە و لێرەدا دێینە سەر باس کردنی.

ئەو ڕێڕەوەی کە سوخۆرە جیهانیەکان پەیڕەویان لێ ئەکرد، هەر هەمان ڕێڕەوی پێشتریان بو کەلە سەری ئەڕۆیشتن: ڕێڕەوی کۆمپانیای شاراوە، بە شێوەیەك کە بەڕێوەبەرەکانی بانکی ئینگلتەرا نوێنەرێکیان لە ئەمەریکا دامەزراند لە ساڵی ١٧٨٠ ەوە کەئەویش (ئەلکساندەر هامیلتۆن)، ئەو کەسەی کە بە هەڵمەتی ڕاگەیاندن ناوبانگی وەك سەرکردەیەکی نیشتیمانی ئازادیخواز دەرکرد. ئەم کەسە پێشنیاری دروست کردنی بانکێکی فیدراڵی کرد کە هەڵبستێت بە دەرکردنی دراو و سەرپەرشتی کردنی لەبری حکومەت بە شێوەیەك کە ئەو بانکە دامەزراوەیەکی تایبەت بێت کە موڵکایەتیەکەی بگەڕێتەوە بۆ بەرژەوەندییە تایبەتەکان واتە بۆ سەرمایەی تاکە کەسەکان... هەروەها هامیلتۆن پێشنیاری ئەوە ئەکات کە سەرمایە ئەو بانکە بکاتە ١٢ ملیۆن دۆلار، بانکی ئینگلتەرا لەو برە ١٠ ملیۆن دۆلار دەدات - بەدراوی سەردەم - و ئەوەش کە ئەمێنێتەوە ئەمێلرێتەوە بۆ ئەمەرکیەکان.

ساڵی ١٧٨٣ هامیلتۆن و هاوبەشەکەی (روبێرت موریس) بانکی ئەمەریکایان ڕێك خست، مۆریس چاردێری دارایی کۆنگرێسی ئەمەریکی بو کە بەهۆی سەرپەرشتی ماڵی بەسەر خەرجیەکاندا توانی وا لە خەزێنەی ئەمەریکا بکات کەلە کاتی سەربەخۆییدا بکەوێتە حاڵەتی مایەپوچییەوە. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر شێوازەکانی دەسەڵاتی شاراوە و بەکار هێنانەکانی جەنگ و سەرچاوەکان، مۆریس کاری زیادتری کرد لەوانە دەست گرتن بەسەر ئەو برە پارەیەی کە دەگەیشتە ٢٥٠ هەزار دۆلار لە ڕێگەی بەکار هێنانی وەك

سەرمایەی بانی ئەمریکا.. لەبەر ئەوەی کە بەڕێوەبەرەکانی بانکی ئەمریکا نوێنەری بانکی ئینگلتەرا بون - بێ گومان - و ئەمەش دەرەنجامی لۆجیکی چاوەڕوان کراو بو... بەم شێوەیە خاوەن سەرمایە جولەکەکان توانیان دەست بگرن بەسەر هەردو بانکەکەدا: بانکی ئینگلتەرا و بانکی ئەمریکا.

ئەمە لە کاتێک دا بو کە سەرکردەکانی شۆڕشی سەربەخۆیی ئەمریکا هەستیان بە مەترسی کرد و پێیان وابو کە زاڵ بونی بانکی ئینگلتەرا بەسەر بانکی ئەمریکا دواجار ئەبێتەهۆی ئەوەی -لە کاتێکدا کە ئەگەر دارایی ئەمریکا لە ژێر سەرپەرتی بانکی ئینگلتەرا بێت - کە دەست بگرێت بەسەر ئابوری ئەمریکا، هەر بۆیە هەستان بە ناچار کردنی کۆنگرێس بەوەی کە ڕێگە نەدا کە بانکی ئەمریکا هەستێت بەچاپ کردنی دراو.

سوخۆرە جیهانیەکان لەم شکستە کاتیە نائومێد نەبون بەڵکو هەستان بە دەرکردنی ڕێنمایی بۆ سەرچاوەکانیان لە هەوڵەکانیان بکەنە دو هێندە و چاوەڕوانی دەرفەت بکەن، بەم شێوەیە سەرکەوتو بون لەوەی (ئەلکسەندەر هامیلتۆن)ی نوێنەریان بگەیەننە پۆستی وەزیری دارایی ئەمریکا و دواجار هەر لە ڕێگەی هامیلتۆنەوە توانیان کە ڕەزامەندی حکومەتی ئەمریکا بەدەست بهێنن لەسەر ئەوەی کە ئەو مافە بدرێتە بانکی ئەمریکا تا بە پشت بەستن بە قەرزە تایبەت و گشتی یەکان دراو دەربکات، ئەو پاساوەش کە هامیلتۆن پێشکەشی حکومەتی کرد ئەوە بو کە ئەو دراوەی کە کۆنگرێس دەری ئەکرد لەسەر بنەمای قەرزی نیشتیمانی بەبێ بەها بو لەدەرەوە لە کاتێک دا کە ئەو دراوەی کە لەسەر بنەمای قەرزی گشتی و تایبەت بو، گونجاو ئەبێت بۆ تێکڕای مامەڵە ماڵییە دەرەکییەکان و حەواڵە ئەکرێت. سەرمایەی نوێی بانکەکە بە بڕی ٣٥ ملیۆن دۆلار دیاری کرا کە ٢٨ ملیۆنی بەناوی سەرمایە گوزارە ئەوروپەیکانەوە بو، ئەو سەرمایە گوزرانەی کە سەر بە ڕۆتشیلد بون...

ئیدی کاتی ئەوە هاتبو کە پاداشتی ماندو بونەکانی هامیلتۆن بدرێتەوە، لە ڕاستیشدا پاداشتی خۆی وەرگرت... سوخۆرە جیهانیەکان پێیان وابو کە زیاد

لە پێویست ئەزانێت، شەڕێک لە نێوان ئەو و کەسێکی پیشەگەردا هەڵگیرسا کە ناوی (هاورن بور) و تیایدا هامیلتۆن گیانی لەدەس دا...

قۆناغی دووەم: ململانێ لەپێناو باڵادەستی ئابوری:

قۆناغی پێشو بەو هەوڵ و مانۆڕانە کۆتایی پێ هات کە نرا لە پێناو سەرپەرشتی دەرکرنی دراوی ئەمەریکی، دوای ئەوەی کە بەربەستێکی نوێ سەری هەڵدا، سوخۆرە جیهانیەکان ڕوەو قۆناغی دواتر ڕۆیشتن کە بریتی بو لە: دەستگرتن بەسەر ئابوری ئەمەریکادا.

ئەم قۆناغە بە مانۆڕێکی بەرفراوان دەستی پێ کرد بە فەرمانی کۆمەڵەی ڕۆتشیڵد بۆ نوێنەرە ئەمەریکیەکان کە خرابونە ڕیزی پێشەوەی ڕای گشتی هەڵمەتێکی پڕوپاگەندە دەست پێ بکەن کە مزگێنی قۆناغێکی پڕ لە خێر و خۆشی بات بۆ هەموان. هەروەها بەڕێوەبەری بانکە ئەمەریکیەکان بڕیاریان بۆ هات پێدانی قەرز و کەفالەت نامەکاندا پەل ڕپۆ بهاوێژن . بەم شێوەیە ئەمەریکیەکان دەستیان کرد بە سەرمایە گوزای کردن بە تەواوی توانایان لەو پڕۆژە نوێیانەی کە لە گشت شوێنێکدا هەڵتۆقیبو. کاتێکیش کە کار گەیشتە ئەم ئاستە، کۆمەڵەی ڕۆتشیڵد فەرمانی نهێنی دەرکرد بەوەی کە قەرز نەدرێت و ئەو دراوەش کەم بکرێتەوە کەلە بازاردا مامەڵەی پێوە ئەکرێت و ئەمەش بوە هۆی دروست کردنی قەیرانێکی دارایی کە بوە هۆی هەرەس هێنانێکی ئابوری گەورە... لە کاتێکدا کە بانکی سوخۆرەکان پڕ بو لە قازانجی خەیاڵی و بەڵگەی موڵکداری و کەفالەت نامە.

ئەڵبەتە ئەم قەیرانە هەروا تێ نەپەڕی و بوە هۆی ئەوەی کە زۆرێک لە ئەمەریکیەکان ڕەخنە بگرن کە لە نێویاندا هەر سێ سەرکردە (جۆن ئادامز) و (تۆماس جیفرسۆن) و (ئاندرو جاکسن) بونیان هەبو کە دواتر دەبنە سەرۆکی وڵاتە یەککرتوەکانی ئەمەریکا:

ئەوەی لە خوارەوە دێت چەند بڕگەیەکە لەو نامەیەی کە (جیفرسۆن) بۆ (ئادامزی) ناردوە:

"من باوەڕم بەوە هەیە کە ئەم دامەزراوە بانکیانە مەترسیان لە سەر ئازادیمان لەسوپای داگیرکەر زیادترە.. ئەم دامەزراوانە توانیویانە ئەرستۆکراتیەتێکی ماڵی دروست بکەن کە ئێستا ڕوبەڕوی حکومەت دەبێتەوە. پێم وایە کە ئەبێت مافی دەرکردنی دراو لەو دامەزراوانە وەربگیرێتەوە و بدرێت بەو گەلەی کە مافی یەکەمی هەیە تیایدا".

ئەم ڕەخنە ئاشکرایانە ترسی لە لای سوخۆرە جیهانیەکان دروست کرد و وریای کردنەوە لەوەی کە بە بۆنەی نوێ کردنەوەی پشکی بانکی ئەمەریکا لە ساڵی ١٨١١ دوچاری کێشە ئەبن هەر بۆیە ناتان ڕۆتشیلد پەنای بردە بەر هەڕەشەکردن لە سەرۆکی ئەو کاتەی ئەمەریکا کە ئەندرە جاکسۆن بو و بەم شێوەیە نارەڕۆکەکەی داڕشت:

"تەنها دو ڕێگە چارە هەیە، یا ئەوەتا ڕەزامەند ئەبن بە نوێ کردنەوەی خاوەندارێتی پشکەکە یاخود ڕەزامەند نابن، ئەو کاتە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا کاتێک خۆی ئەبینێتەوە کە دوچاری شەڕێکی ترسناك بوە".

پیلانگێڕانی هێزە خراپە هەمیشە ڕەوشی هەڵیسانی جەنگیان بەکار هێناوە لەدژی ئەو سەرکردانەی کە ڕوبەڕویان ئەوەستنەوە، بەڵام سەرۆك جاکسۆن گوێی بەو هەڕەشەیە نەدا کەلە بنەمادا باوەڕی پێی نەبو و بەم شێوەیە وەڵامی شاندی سوخۆرە جیهانیەکانی دایەوە: "ئێوە هیچ نین جگە لە کۆمەڵێك دز و مار و من کار ئەکەم لەسەر تێك شکاندنتان بەڵکو سوێند ئەخۆم لەسەر ئەوەی تێکتان بشکێنم".

لەو کاتەدا سوخۆرە جیهانیەکان بڕیاریان دا کە هەڕەشەکەیان بکەنە ڕاست و هەر بەڕاستیش حکومەتی بەریتانیا – لەلایەن بانکی ئینگلتەراوە هان درابو – لە ساڵی ١٨١٢ جەنگی هەڵگیرساند کە تەنها ئامانج (ناتان ڕۆتشیلد) لەو شەڕە مایە پوچ کردنی خزێنەی ئەمەریکا بو بەهۆی تێچوەکان شەڕ ناوای لێ بێت کە هیچ جۆرە چارەیەکی نەبێت جگە لە وەرگرتنی قەرز لەدەرەوە.

قوربانی وێرانکارییەکان لە لەرەلەنگی لێکدانەوەکانی ڕۆتشیلدا لەبو، دواجار ئەم پلانە بە شێوەیەکی تەواوەتی سەری گرت و کۆنگرێس لە سالی ١٨١٦ بڕیاری دا لەسەر نوێکردنەوەی مافی پشکی بانکی ئەمریکا.

شەڕی ناوخۆیی ئەمەریکا
١٨٦١-١٨٦٦

شەڕی ناوخۆیی ئەمەریکا بە گرنگ ترین ڕوداوی مێژوی ئەمەریکا دادەنرێت، لێرەدا بوار نیە بۆ باس کردن لەو شەڕە بەناوبانگە لەگەڵ ئەوەشدا کتێبێکی مێژو نیە کەباس لەو ڕوداوە نەکات، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شتێك هەیە لەسەر ئەو شەڕە کە ڕای گشتی بێ ئاگایە لێی ئەویش ئەو ڕۆڵەیە کە سوخۆرە جیهانیەکان بینیان تیایدا و ئەو دەرئەنجامانەشە کە بەدەستیان هێنا، لێرەدا باس لە وردە کاری هەندێك لەو ڕوداوە نادیارانە ئەکەین کە هاوکات بون لەگەڵ شەڕەکەدا.

لە ساڵی ١٨٥٧ گرێ بەستی هاوسەر گیری بەسترا لە لەندەن لەنێوان (لیونورا) کچی ئەمیندارى بەشی ئینگلیزی خانەوادەی ڕۆتشیلد و هولونیك لەگەڵ خزمێکیان بە ناوی ئەلفۆنسۆ ڕۆتشیلد کە ئەندامی خانەوادەی ڕۆتشیلد بو لە فەرەنسا، ئاهەنگی ئەو هاوسەر گیرییە دەرفەتێکی باش بو لە لەندەن کە بوە هۆی کۆکردنەوەی ژمارەیەکی زۆر لە خاوەن سەرمایە و سیاسیە جیهانیەکان. لەنێوانیانیش دا کەسێك هەبو بەناوی "دزرائیلی" کە سیاسیەکی جولەکەی بەناو بانگ بو دواتر بوە سەرۆك وەزیرانی ئینگلتەرا بۆ چەند جارێك – سەرباری ئەوەی کە جولەکە بو – ئەڵبەتە جگەلەوەی کە بەناوبانگترین پیاوی دەوڵەتی ئینگلیز بو لە سەدەی نۆزدەهەمدا.

لێرەدا چەند وتەیەکی دزرائیلی ئەهێنینەوە کەلەو ئاهەنگەدا وتویەتی: "لە ژێر ئەم بنمیچەدا سەرانی خانەوادەی ڕۆتشیلد کۆدەبنەوە کە ناوبانگیان تەواوی ئەورروپا و جیهانی گرتۆتەوە"، دواتر ڕو لە بەرپرسانی خانەوادەی

ڕۆتشیلد ئەکات ■ پاریس و لەندەن و دەڵێت:"ئەگەر بتانەوێت، وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا دابەش بکەین بەسەر دو بەشدا، بەشێکیان ئەدەین بە جینس (سەرۆکی بەشی فەرەنسا) و ئەوی دیکەشیان ئەدەین بە لیوفیل... سەبارەت بە ناپلیۆن بۆناپارتی سێهەمیش - ئیمپراتۆری ئەو کاتەی فەرەنسا -هەر ئەوە ئەکات کە من پێی ئەڵێم، ئەو پلانەی کە بۆمان داناوە ئەوەندە تورسە کە ڕای لێ ئەکات بە تەواوەتی سەر قاڵ بێت".

مێژو بۆمان ڕون ئەکاتەوە کە چۆن بنەماڵەی ڕۆتشیلد دواتر کەسێکیان بەناوی فیامین - یەکێکە لە ئاسیاوەکانیان - دانا وەك نوێنەریان لە ئەمەریکا و چۆن ڕوداوەکان یەك بەدوای یەکدا هاتن تا ئەو کاتەی کە شەڕی ناوخۆ هەڵگیرسا و بوە ڕاستی.

سوخۆرەکان تەواو ئەو پلانەیان جێ بەجێ کرد کە دزرائیلی ئاماژەی بە ڕێکەکانی دابو، هەر بۆیە هەستا بە ڕازی کردنی ناپلیۆن بۆناپارتی سێهەم ■ مەکسیك بگرێت و بیخاتە سەر ئیمپراۆریەتەکەی وەك گرەنتییەك بۆ سەر قاڵی و بێ دەنگ بونی، حکومەتی بەریتانیاش ڕازی بو بە دوبارە داگیر کردنەوەی ویلایەتەکانی باکوری ئەمەریکا وەك دەرەنجامێکی شەڕەکان.. ئامانجی سەرانی جولەکە دولایەنە بو لەو شەڕەدا: سەرەتا دەرفەتێکی زێڕینیان ئەخاتە بەردەم بۆ پێشکەش کردنی قەرز و فرۆشتنی چەك بە سوی زۆر بە ناپلیۆن بۆ شەڕەکەی لەگەڵ مەکسیك و هێزەکانی ویلایەتی باشور، ئامانجی دوەمیش کە هیوای پێی بو بریتی بو لە دوبارە داگیر کردنەوەی ویلایەتەکانی باکور لە لایەن بەریتانیاوە و بەو شێوەیەش ئەو ویلایەتانە ئەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆیانەوە، جگەلەوە ئەوان ئەیانویست کە ئەو ویلایەتانە بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆیانەوە هەروەها دەیانویست کە ئەو شەڕە ببێتە بەربەستێك لەبەردەم سەرۆکی مەزن (لینکۆڵن) تا کۆیلەکان ئازاد ئەکات لە ئەمەریکا، بەو پێەی کە ئەیانزانی کە بەردەوام بونی کۆیلایەتی ئەبێتە هۆی لەبەر یەك هەڵوەشاندنەوەی یەکجارەکی نەتەوەی ئەمەریکا... سەرۆك لینکۆڵن بەوەی دەزانی و هەر ئەوەش بو کە پاڵی پێوە نا تا بڵێت:"هیچ نەتەوەیەك

ناتوانێت زۆر بژی ئەگەر نیوەی هاوڵاتیەکانی ئازاد بن و نیوەکەی تریشی کۆیلەبن".. شەڕەکە بەو شێوەیە بەڕێوە نەچو کە سوخۆرەکان دەیانویست لەبەر ئەوەی هێزەکانی باشور بۆخیان پێویستیان بە هاوکاری بو. هەر بۆیە سوخۆرەکان ڕویان لە ناپلیۆنی سێهەم کرد بە ئامانجی ئەوەی کە بێتە شەڕەکەوە و لە بەرامبەریشدا بەڵێنی ئەوەیان پێدا کە هەردو ویلایەتی (لویتریانا) و (تەکساس)ی پێ بدەن، بەڵام ڕێگرێکی چاوەڕوان نەکرا لە بەردەمیاندا دروست بو ئەویش قەیسەری ڕوسیا بو کە هەواڵی ئەو هەوڵانەی پێ گەیشتبو بۆیە هۆشدارییەکی ئاڕاستەی هەردو حکومەتی فەڕەنسا و ئینگلیز کرد و پێی ڕاگەیاندن کە هێرش کردنە سەر ویلایەتەکانی باکوری ئەمەریکا وەك هێرش کردنە سەر ڕوسیا یە، بۆ جەخت کردنەوەش لەسەر هۆشدارییەکەی ژمارەیەك لە کەشتیە ڕوسیەکانی ناردە کەنارەکانی ویلایەتەکانی باکور (نیۆیۆرك و سان فرانسیسکۆ) و خستیە ژێر فەرماندەیی لینکۆڵنەوە. بەم شێوەیە پیلانگێڕەکان شکستیان خوارد شەڕەکە تەنها لەنێو ئەمەریکیەکاندا مایەوە و بە سەرکەوتنی باکوریەکان کۆتایی پێ هات بەسەر باشوریەکاندا.

جوڵەی سەرمایە و کوژرانی لینکۆڵن:

بەبونی لێنکۆڵن شەڕی سوخۆرە جیهانیەکان چوە ئاستێکی دیکەوە بە شێوەیەك کە سەرۆك لینکۆڵن ڕوبەڕویان وەستا و لە ویلایەتەکانی باکور کەوتە تێك شکاندنی ئەو کۆتانەی کە ئابوری ئەمەریکایان پێ بەند کردبو، بۆ ئەو ئامانجە کەوتە جێ بەجێ کردنی دەستوری ئەمەریکا بە پشت بە ستن بە بڕگەی ٥ لە بەشی هەشتەم لە مادەی یەکەم، کە پێی ئەو یاسایە کۆنگرێس مافی دەرکردنی دراو ئەدات و بەو پێیەش ٤٥٠ ملیۆن دۆلاری فەرمی دەرکرا بە بەهانەی قەرزی نیشتیمانی.

ئەو کاتە سوخۆرە جیهانیەکان تەواوی هێزیان کۆکردەوە بۆ ڕوبەڕو بونەوەی لینکۆڵن کە ئیدی ببوە مەترسیەك بۆیان هەر بۆیە دەستیان کرد بە زنجیرەیەك مانۆر و پیلانیان دانا بۆ کەمکردنەوەی بەهای دراوی نوێو و لەناو بردنی (لینکۆڵن)، گەیشتنە ئامانجی یەکەم لە ڕێگەی دەرکردنی یاسایەك لە کۆنگرێسی ئەمەریکا لە لایەك بە ڕێگری کردن لە دانەوەی سودی قەرزی نیشتیمانی یاخود بەهای ئەو کاڵایانەی کە بەو دراوە هێنراوە و لە لایەکی دیکەشەوە لە ڕێگەی بەرپا کردنی شەڕێکی گەورە لە بانك و بازاڕەکانی دراودا... بەم شێوەیە بەهای دراوەکە زۆر دابەزی و گەیشتە یەك لە سەر سێ بەها ڕاستەقینەکەی... کاتێکیش کە گەیشتنە ئەم ئاستە ئەم هەستان بە کڕینەوەی تەواوی دراوەکە تا مامەڵەی پێوە نەکرێت و بە دراوەکە هەستان بە کڕینی تەواوی سەنەدەکانی حکومەت بە بەهای ڕاستەقینەی دۆلار. بەو شێوەیەش بە تیرێك دو نیشانیان شکاند، لە لایەك بونە هۆی ئەوەی کە داڕمانی بەهای دۆلار و لە لایەکی دیکەش سودێکی زۆریان برد. لێرەدا چەند بڕگەیەك ئەهێنینەوە لەو نامەیەی کە وەك ڕێنمایی خاوەن سەرمایەکانی ئەوروپا ئاڕاستەی دامەزراوە بانکیەکانی وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا کرا.

"ئێمە ناتوانین ڕێگە بدەین بە مامەڵە کردن بە دراوی نوێی ئەمەریکا تەنها ئەو کاتە نەبێت کە بکەوێتە ژێر چاودێری خۆمانەوە، ئێمە ئەتوانین بگەینە ئەو ئامانجە لە ڕێگەی دەست گرتن بەسەر سەنەدەکانی قەرزی نیشتیمانی کە ئەو کارە ئەتوانێت دەست گرتن بەسەر دراو حکومەت دا مسۆگەر بکات. سوخۆرەکان لە شەڕدا لەم ئاستەدا نەوەستان بەڵکو کەوتنە پشتیوانی کردنی دارایی چەند نوێنەرێك و بەم شێوەیە توانیان کە کۆنگرێس ناچار بکەن کە دەنگ دانی گشتی ئەنجام بدات لە ساڵی ١٨٦٣ لەسەر یاسای ئەو بانکانەی کە دانرابون لە بەرژەوەندی ئەوان سەرباری بڕیاری کردنی زۆری ئەو بڕیارە لە لایەن لینکۆڵنەوە و بەمەش توانیان سەرکەوتنێکی دیکە بەدەست بهێنن بەسەر ئابوری ئەمەریکادا.

لێرەدا چەند بڕگەیەك دەهێنینەوە لەو نامەیەی کە دامەزراوەی ڕۆتشیلد و براکانی بۆ کاری بانکداری لە لەندەن لە بەرواری ٢٥ حوزەیرانی ١٨٦٣ دا ئاراستەی یەکێك لە دامەزراوە داراییە گەورەکانیان کرد لە شەقامی (وۆڵ ستریت)ی بەناو بانگ، کە بارەگای دامەزراوە گەورەکانی نیویۆرکە تا ئەم سەردەمەمان کە ئەویش دامەزراوەی (ئیکلهایمو) و (مۆرتۆن) و (فانمر گۆلد)[٦١]ە:

بە ڕێزان:

بە ڕێز (جۆن شێرمان) لە ویلایەتی ئۆهایۆ لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا نامەیەکی بۆ نوسیوین و بۆچونی خۆی پێ ڕاگەیاندوین لەسەر ئەو قازانجانەی کە ئەکرێت بە دەست بهێنرێت لە دەرەنجامی ئەو بڕیارەی کە کۆنگرێس دەری کردوە لە بارەی بانکەکانەوە... بەڕێز شێرمان ئەڵێت ئەم دەرفەتێکە کە پێشتر بۆ سەرمایە دارە جیهانیەکان نەڕەخساوە بۆ کۆکردنەوەی پارە.. دیارە کە ئەم یاسایە ئەو دەرفەتە ئەڕەخسێنێت بۆ بانکی ئەورروپا کە بە تەواوەتی دەست بگرێت بەسەر ئابوری ئەمەریکادا.

دواتر ڕۆتشیلد لە نامەکەی دا بۆچونی خۆی دەڵێت:

"کەمن ئەوانەی کە دەزانن ڕژێمی نوێی بانکی ئەیانخاتە سەر دوڕیانێك: یا ئەوەتا دەبێت پەیڕەویمان لێ بکەن تا هەندێك قازانج بکەن، یاخود دەبێت چاوەڕوانی بەروبومەکەی بکەن... بەم شێوەیە دەردەکەوێت کە هەر دژایەتی کردنێك کەلە لایەن ئەو کەسانەوە بگیرێتە بەر بێ دەرەنجام ئەبێت، بەڵام تێکڕای گەل ئەتوانین بڵێن کە لە ڕوی فکرییەوە ناتوانن درك بەو سودە بکەن کە ئەگات بە سەرمایەی جیهانی لەدەرەنجامی ئەم ڕژێمە، هیچ جۆرە گومانێکیش لە لایان دروست نابێت لەسەر ئەوەی کە ئەم ڕژێمە لە سودی ئەوانە".

دڵسۆزەکان

ڕۆتشیلد و براکانی

([٦١]) ئەم سێ کەسە لە گەورە بانکدارەکانی جیهانن.

ئەمەی خوارەوەش دەقی وەڵامی ئەو نامەیەیە کە ئیکلهایمۆ و مۆرتۆن و فانەرگۆڵد ناردیان بۆ ڕۆتشیڵد و براکانی:

بەڕێزان:

نامەکەی ئێوەمان پێ گەیشت.. هەر وەك دیارە بەڕێز جۆن شێرمان خاوەن خەسڵەتی ئەو سەرمایە دارە جیهانییە سەرکەوتوانەیە بە شێوەیەك کە هیچ بەهایەك نادات بەو هەست و سۆزانەی کە بەدووری ئەخەنەوە ئامانجە گەورەکان، سەرباری ئەوە ئەو گەنجێکی بیرتیژ و خاوەن خەونە، ئامانجی ئەوەیە کە ببێتە سەرۆك کۆماری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا... ئەوەتا لەو کاتەوە ئەندام کۆنگرێسە. بیرکردنەوەی دروست پاڵی پێوەنا لەوە بگات کە قازانجی گەورە بە ڕاگرتنی هاوڕێیەتی دێت لەگەڵ ئەو کەس و دامەزراوانەی کە خاوەن سەرچاوە و دارایییەکی زۆرن.. ئەوان تەنها پشت بە ڕەوش گەلی ئاسایی نابەستن... ئەگەر پێویستی کرد یا پشتیوانی حکومەت بەدەست دەهێنن یاخود سزای ئەو کەسانە ئەدەن کە ڕووبەڕووی بەرژەوەندییەکانیان دەبنەوە..".

دواتر قسە دێتە سەر ژماردنی برگەکانی یاسای بانکداری نوێ و ئەو سودانەی کە لێوەی بەدەست دێت.. دواتر نامەکە بە پوختەیە کۆتایی پێ دێت:

"بانکەکان مافی زیاد کردن یاخود کەم کردنی ئەو دراوەی بەخشێوە کە مامەڵەی پێوە ئەکرێت، هەروەها مافی پێدانی قەرز و کێشانەوەی داوە، بەو پێیەش کە بانکەکان خاوەن ڕێکخراوێکی گشتین کەواتە ئەتوانێت چوارچێوەی سیاسەتێکدا جوڵە بکات و بازاڕی دراو بەو شێوەیە لێ بکات کە خۆی ئەیەوێت بۆنموونە ئەتوانێت ببێتە هۆکار بۆ هاتنە خوارەوەی تەواوی بەرهەمی وڵات ماوەی یەك هەفتە و تەنانەت یەك ڕۆژدا.. . جگەلەوە کە بانکەکان بەخشراون لە دانی باج لەسەر سەنەد و سەرمایەکانیان.. ئێمە دڵنیاین کە ئەم نامەیە وەك نامەیەکی تایبەت هەڵ ئەسەنگێنن کە بە شێوەیەکی یەکلا کەرەوە نوسراوە.

ئەو پەڕی ڕێزی دڵسۆزتان

ئیکلهایمو، مۆرتۆن و فانە گۆڵد

ئەم دو نامەیە پێویستی بە تێبینی نیە لەسەری، لێرەدا هەر ئەوەندە بەسە بڵێین کە بانکەکان لەدەرەنجام ئەم یاسایە بونە لایەنی زاڵ بەسەر ئابوری ئەمەریکارە نەرەك حکومەت، بانکەکانیش بە مانای دامەزاوەری دارایی دێت، کاتێك کە رسوماتی نیشتیمانی بەهێز نییە و دەوڵەتیش پشت بە داهاتێکی گەورەی جێگیر دەبەستێت، بەمانانی خاوەن سەرمایە جیهانیەکان دێت کە دەستیان گرتوە بەسەر زۆرینەی دامەزراوەی ماڵی و بانکە جیهانیەکاندا.

بەڵام سەرۆك لینکۆڵن هیچ ڕێگەیەکی لەبەردەم نەما جگەلەوەی کە هوشدارییەکی ئاشکرا ئاراستەی گەلەکەی بکات، ئەم ڕێگەیەی گرتە بەر لەبەر ئەوەی پێی وابو کە گەلی ئەمەریکا ئەمجار گوێ لەدەنگی هزری دەگرێت. هەر بۆیە هێرشێکی ئاشکراو توندی کردە سەر سوخۆرە جیهانیەکان، لەو هێرشەدا دەڵێت:

"من لە ئاسۆدا دەبینم کە نەتەوەیەك هێدی هێدی نزیك ئەبێتەوە.. ئەم نەتەوەیە سەرنج ڕائەکێشێت و وام لێ ئەکات کە بلەرزم لەترسی ئەوەی کە نەوەك شتێکی خراپ ڕوبەڕوی وڵاتەکەم ببێتەوە، ئێستا بەرتیل بۆتە ڕێگەیەکی باو دەبێتە هۆی ئەوەی کە دواتر گەندەڵی بگاتە بەرزترین ئاستەکان، هەروەها سامانی وڵات بە تەواوەتی ئەکەوێت ژێر دەسەڵاتی ژمارەیەکی کەم کە هیچ لاری نابێت لە وێران کردنی کۆمارەکە و دواجار... ".

لینکۆڵن ئەو کاتە لە کۆتایی ماوەی سەرۆکایەتیەکەی بو بەڵام هەڵبژاردنە نوێکە وای لێکرد کە دوبارە ببێتەوە بەسەرۆك و ئەم جارە نیەتی وابو کە یاسایەك دەر بکات بۆ لەناو بردنی سوخۆرە جیهانیەکان، هەر بۆیە ئەوانیش کەوتنە خۆیان تا بەر لە مەترسیەکە بگرن... دەرەنجام لە ١٤ نیسانی ١٨٦٥ لەناو شانۆگەرییەك و لەلایەن کەسێکی جولەکەوە تیرۆر کرا کە ناوی (جۆن ویلکز بوکس) بو.. زۆرێك لە ئەمەریکیەکان هۆکاری پشتی ئەم تیرۆر کردنە نازانن و کتێبەکانی مێژو هیچ ڕونکردنەوەیەك لەو بارەوە نادەن سەرباری ئەوەی کە لێکۆڵەرەکانی ئەوکاتە چەند نامەیەکیان دۆزیبۆوە لە جانتای کەسی

بکوژدا کە بە کۆد نوسراو و دواتر کلیلی ئەو کۆدەیان دۆزیەوە کە لە لای یەموزا ب. بنیامین بو کە بە سەرچاوەی یەکەمی ڕۆتشێلد دادەنرا لە ئەمەریکا، پێویستە ئەوەش بوترێت کە ئەم نامەیە هیچ ئاماژەیەکی تێدا نیە بۆ ئەو تاوانە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەڵگەیەکی حاشا هەڵنەگرە لەسەر بونی پەیوەندی لە نێوان (بوس) بکوژ و سوخۆرە جیهانیەکان، بەم شێوەیە دوبارە سوخۆرەکان لە ژێر پەردەوە ئیشیان کرد لە کاتێکدا کە ئۆباڵی تاوانەکە خرایە پاڵ بکوژێکی ئاسایی.

لە دوای تیرۆر کردنی لینکۆڵن بەر بەستێکی گەورە هەڵگیرا لەسەر ڕێگەی سوخۆرە جیهانیەکان و ڕێگە کرایەوە بۆ دەستگرتن بەسەر بەسەر ئابوری وڵاتە یەککترەکانی ئەمەریکا .

مانۆره ماڵیەکان

کورتەیەکی ئەو حاڵەتە لە سەردەمی لینکۆڵنەوە تا جەنگی جیهانی دووەم

هەر وەك پێشتر باسمات لێوەکرد بە مردنی لینکۆڵن بەربەستێکی گەورە لەبەردەم ڕێگەی سوخۆرە جیهانیەکان هەڵگیرا، بەڵام بەربەستێکی دیکەی گەورە لە بوارێکی دیکەدا هەر مابو کەئەویش بواری دراو بو:
سیستەمی دراو و دارایی وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا لەسەر بنەمای کانزای زیو دەمەزرابو بە پێچەوانەی سیستەمی ئەوروپی – ئینگلیزی کە ئەو کاتە و ئێستاشی لەگەڵ دابێت لەسەر بنەمای ئاڵتون دامەزراوە و هۆکارەکەشی زۆر سروشتییە، لەبەر ئەوەی ویلایەتەکان ڕێژەیەکی زۆر زیو و ڕێژەیەکی کەم ئاڵتونیان هەبو بە پێچەوانەی ئەوروپا و بەریتانیاوە. ئەمە ڕێگرێکی ئاسان نەدەهاتە بەرچاو لەبەر ئەوەی بە شێوەیەکی سروشتی هۆکار بو تا وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا بتوانێت سەربەخۆیی دارایی خۆی بپارێزێت بەبێ ئەوەی کە کاریگەر بێت بە گۆڕانارییەکانی دراوی ئەوروپا و جیهان و بەدور بن لە کۆنتڕۆڵکردنی ئابورییەکەیان لەلایەن سوخۆرە جیهانیەکانەوە. لەبەر ئەوە کەوتنە خۆ تا دۆخەکە بگۆڕن.

سوخۆرەکان نوێنەرێکی خۆیان نارد بۆ ئەمەریکا (ئەرنستماید) و نیو ملیۆن دۆلاریان بە دراوی سەردەم خستە ژێر دەستی تا وەك بەرتیل بیبەخشێت بە پێی پێویستی پڕۆژەکەیان، بەو شێوەیە زنجیرەیەك پرسەی کڕینی ویژدان دەستی پێکرد تا ئەو کاتەی کە سوخۆرەکان توانیان کە پڕۆژە

یاسایە بخەنە بەردەست کۆنگرێس، ئەو کەسەی کە پێشنیاری کرد سیناتۆر جۆن شێرمان بو[٦٢] و لە ساڵی ١٨٧٣ ئەو یاسایە بە هەوڵی ئەو دەرکرا:

(یاسا چاك کردنی دراوی کانزایی) هەر لە سەرەتادا چەند شتێکی لە خۆ گرتبو کە سەرنجی ڕادەکێشا، وا دەهاتە پێش چاو کە شتێك نیەجگە لە ئامانجێك بۆ چاکسازی کردن لە سنورێکی دیاری کراواد، لە کاتێکدا کە ئەم یاسایە لەناواخنیا ژەهراوی بو. شانەکانی پیلانگێڕی لە لایەکی دیکەوە کاریان کردبو تا توانیان سەرکەوتن بەدەست بهێنن لە گەیاندنی ئارنست ماید بۆ پۆستی ڕاوێژکاری دارایی حکومەتی ئەمەریکا... بێگومان ماید بە پێی بڕیارەکانی کۆمەڵەی ڕۆتشیڵد کاری ئەکرد و پرۆسەی کێشانەوەی دراوی زیو لە مامەڵە پێوە کردن دەستی پێکرد لە ژێر سەرپەرشتی دەستەیەکی دارایی، ئەمەش بوە هۆی دروستا کردنی قەیرانێکی ئابوری کە کۆنگرێسی لە ساڵی ١٨٧٩ ناچار کرد کە گوژمێکی دیکە لە دراوی زیوین بخاتە ناو بازارەوە و توانی ئەم قەیرانە دەست کردە بۆ ماوەیەکی کورت ڕابگرێت، لە کاتێکدا کە بانکەکان ڕێنمایی نوێیان لەو بارەوە بەدەست گەیشتبو لەسەر قۆرخکاری ڕۆتشیڵد لە ئەورووپادا، کۆمەڵەی ڕۆتشیڵدیش ئامۆژگاری و ڕێنوێنیەکانی دابو بە یەکێتی بانکەکانی ئەمەریکا کە وەك نێوەندگیرێك کاری ئەکرد لە نێوان ڕۆتشیڵد و تێکڕای بانکەکان، ڕێنوێنیەکانیش ئەوەی لە خۆ گرتبو کە پێویستە سەنەدی نوێ دەر بکرێت بە بەپشتیوانی ئاڵتون بە شێوەیەك کە بەهاکەی دەگەیشتە ملیارێك دۆلار و قەرزەکانیش لەسەر بنەمای سەنەد دران، لە هەمان ئەو کاتەی کە بانکەکان بە مەبەست کاریان کرد لەسەر کێشانەوەی ئەو دراوانەی کە پشت بەستوبو بە زیو لە مامەڵە کردن دا سەرباری کاغەزە دراوییەکانی دیکە. پسپۆڕەکانی ڕۆتشیڵد وا هەڵسەنگاندنیان بۆ ئەم پرۆسەیە کرد کە دەتوانێت ترسێکی زۆر دروست بکات لە ژیانی ئابوری ئەمەریکا دا بە

([٦٢]) زانیاری تەواو لەسەر لایەنە شاراوەکانی ئەو یاسا و پیلانگێڕییەی کە کرا بۆ دەرکردنی بە دورودرێژی لە کتێبی (تەواوی وردەکارییەکانی پیلانگێڕی یەدەگی فیدراڵی) کە لە لاەن نوسەری ئەمەریکی (ئوستامی مولینز) لەساڵی ١٩٥٤ دا نوسرا.

شێوەیەك کە لە کاغەزە بەهادارەکان هیچ نامێنێتەوە جگە لەوانەی کە لەو بانکانەوە دەرچوە کە پشتیوانەیەکی ئاڵتونی هەیە، لە ڕاستیدا ئەو ترسە سەری هەڵدا و هاوکاتیش لەگەڵیدا هەڵمەتێکی پڕوپاگەندە دەستی پێکرد کە لە لایەن سوخۆرە جیهانیەکانەوە ئەو ئەرکە سپێردرا بە شانەکانیان لە لایەك و لە لایەکی دیکەوەشە سپێردرا بە ڕۆژنامە بە کرێ گیروەکان بە شێوەیەك ی توانیان گەلی ئەمەریکا بگەیەننە ئەو باوەڕەی کە ئەو لایەنەی کە بەر پرسیارە لە قەیرانە ئابوریەکە حکومەتە لە کاتێکدا کە سوخۆرە پیلان گێڕەکان لە پشت پەردەوە بە نادیاری مابونەوە.

پەوشی هاتنە ناوەوە:

لێرە بە دواوە سوخۆرەکان ئیدی شێوازێکی دیکەیان بەکار هێنا بۆ هاتنە ناوەوە بۆ ناو کەرتی ئابوری دوای ئەوەی کە ئیدی بەربەستێکی سەرەکی نەمابو لەبەردەمیاندا. لە ساڵی ١٨٩٩ خاوەن بانکە جیهانیەکان کۆنگرەیەکیان بەست لە لەندەن بە ئامادە بونی (ج. ب مۆرگان) و (ئەنتۆنی دریکسیل) وەك نوێنەری بانکە ئەمەریکیەکان، کاتێکیش کە گەڕانەوە بۆ ئەمەریکا، دامەزراوەی ڕۆتشیڵد مۆرگانی کردە نوێنەرو بەڕێوە بردنی بەرژەوەندییەکانی (نهێنی و ئاشکرا) لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا، ئەویش توانای خۆی بۆ ئەو پۆستە کاتێك سەلماند کە توانی بڕێکی زۆر چەکی کۆن بفرۆشێت بە حکومەتی ئەمەریکا.. ئەڵبەتە ئەم کۆنگرەیە ئامانجێکی دیکەی سەرەکی هەبو کە بریتی بو لە قۆرخکردنێکی جیهانی لە لایەن ئەم دامەزراوە داراییانەی لای خوارەوە:

١. کۆمپانیای ب . مۆرگان و هاوبەشەکانی لە نیویۆرك.

٢. کۆمپانیای دریکسیل و هاوبەشەکانی لە فیلادلفیا لە وڵاتە یکگرتوەکانی ئەمەریکا.

٣. کۆمپانیای مۆرگان – هاجیس و هاوبەشەکانیان لە پاریس.

٤. دامەزراوەی م.م. واربۆرگ لە ئەڵمانیا وهۆڵندا.

ئەم قۆرخ کارییەش خرایە ژێر چاودێری دامەزراوەی ڕۆتشیلد.

دواتر چەند هەنگاوێکی دیکە نرا بۆ لەبەر یەک هەڵوەشاندنی ئابوری ئەمریکا، له سالی ١٩٠١ چالاکییە گەرەکەیان ئەنجامدا: یەکێتی دارایی مۆرگان- دریکسیل توانی بواری پیشەسازی قۆرخ بکات و توانیان کۆمپانیای (هایفز - مورن) ناچار بکەن کە تەواوی پشکەکانیان بفرۆشن، ئەلبەتە ئەم کۆمپانیایە ژمارەیەک بانك و کەشتی و کارخانەی ئاسن و پۆڵای هەبو کە تێکڕایان کەوتە ژێر دەستی مۆرگان- دریکسیل. بەم شێوەیەو لە دەرەنجامی زاڵ بونیان بەسەر گەرتە گرنگەکاندا توانیان دەست بخەنە هەڵبژاردنەکانی ئەمریکای ئیتحادی و توانیان پشتیوانی تیۆدۆر ڕۆزفێلت بکەن تا بو بە سەرۆکی وڵاتە یەککگرتوەکانی ئەمریکا.

ئامانجی قۆرخکارەکان لە گەیاندنی (تیۆدۆر ڕۆزفێلت) بە پۆستی سەرۆك کۆماری تەنها دەسەڵات نەبو، بەڵکو ئامانجێکی دیکەشیان هەبو کە ئەویش بریتی بو لە پاراستنی سەرانی قۆرخکاری لە دەستی دادپەروەری ئەمریکی لەبەر ئەوەی لێکۆڵینەوەی ئەکرد لەو فراکسیۆنە نایاساییەو لەو ڕەوشانەی کە بە شێوەیەکی ڕێکخراو نەیارەکانی پێ لەناو ئەبرد له بازاڕدا، کاتێك کە ڕۆزفێلت گەیشتە پۆستی سەرۆکایەتی، هەستا بە دامەزراندنی (سیناتۆر ئەلدریك) وەك سەرۆکی لیجنەی لێکۆڵینەوە، ئەو کەسەی کە دواتر دەرکەوت هاوبەشێکی شاراوەی قۆرخکردنی توتن و پلاستیك بو، ئەو دوبوارەش کە لە لایەن مۆرگان-دریکسیل ەوە قۆرخ کرابو...

بەم شێوەیە ئەو لێکۆڵینەوەیە هیچ دەرەنجامێکی نەبو، لە سالی ١٩٠٧ نوێنەری کۆمپانیای (واربۆرگ) گەیشتە وڵاتە یەککگرتوەکانی ئەمەریکا، ئەو نوێنەرە ناوی پۆل واربۆرگ بو و لەگەڵ خۆیدا لێکۆڵینەوەیەکی وردی هێنابو لەسەر دۆخی دارایی یەك بە یەکی وڵاتانی ئەوروپا و ئەمەریکا، ئەوەندەی نەبرد ئەم کەسە بوە هاوبەش لە کۆمەڵەی دارایی مەزنی (کوهین - لوب) لە نیۆیۆرك، دوای ماوەیەکی کەم کەسێکی دیکە پەیوەندی پێوە کردن بەناوی (یەعقوب شیف)، ئەو کەسەی کە نێوەندە هەواڵگرییەکان باش دەیانناسی بەو

پێیەی کە ئەوە ئەو بو کە پارەی دابین ئەکرد بۆ جوڵانەوە تیرۆریستی و ئانارشیستەکانی ئەوروپا و ڕوسیا لە ساڵی ١٨٨٣ ەوە تا دەرکەوتنی شۆڕشی ڕوسیا لە ساڵی ١٩١٧، ئەم کەسە وەك نوێنەری ڕۆتشیلد پەیوەست بو بەو کۆمپانیایەوە...

قۆرخکاری گەورە باڵ ئەگرێت بەسەر ژیانی ئابوریدا

دامەزراندنی قۆرخکاری گەورە - کۆبونەوەی ساڵی ١٩١٠

شەوی ٢٢ تشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٠ شەمەندەفەرێکی تایبەت لە وێستگەی هۆیکن لە ویلایەتی (نیوجرزی)وەستا، یەکەم کەس کە سەرکەوت سیناتۆر ئەلدریك بو و یەکێك لە گەورە بەرپرسانی وەزارەتی دارایی هاوڕێیەتی دەرکرد ئەویش (ئا . بیات) بو، ئەوەندەی ئەبرد کە ژمارەیەك پیاوی دیکەش گەیشتن کە تا ئەو کاتە کەسیان ئەبرینرا بون، ئەوانە لە ڕاستیدا سەرانی ئابوری ئەمەریکا بون... ئەو پیاوانە ئەم ناوانەی لای خوارەوە بون:

فرانك ڤاندربیلیت: سەرۆکی بانکی جیهانی لە نیزیۆرك، ئەو بانکەی کە نوێنەری بەرژەوەندییە پیشەسازییەکانی کۆمپانیاکانی ڕۆکفلەر بەو، هەروەها نوێنەری بەرژەوەندی کۆمەڵەی (کوهین - لوب) بی سەر بە کۆمپانیاکانی شەمەندەفەر و بانکی کە خاوەن شەکر بو.

- هـ.ب داڤیدسۆن: هاوبەش و نوێنەری کۆمەڵەی مۆرگان.

- پۆل واربۆرگ.. ئەو کەسەی کە وەك دەوڵەمەند ترین پیاوی جیهان ناوبانگی دەرکردبو.

- بنیامین سترۆنگ: یەکێك لە جەمسەرەکانی وۆڵ ستریت، گەورەترین شەقامی پارە لە جیهاندا، قۆرخکارییەکانی مۆرگان کرێکی کرد کە قەیرانێکی دارایی گەورە دروست ببێت لە ساڵی ١٩٠٧ و لە ڕێگەیەوە قۆرخکارەکان توانیان قازانجێکی خەیاڵی بکەن.

ئەم کۆبونەوەیە شاراوە نەبو لە چاوی ڕۆژنامە نوس و ئەو هەواڵدەرانەی کە گشت شوێنێکیان تەنی بو و هەواڵی کۆبونەوەکەیان لە تەواوی بەریتانیا بڵاو کردبۆوە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نەیان توانی مۆڵەت لە هیچ کام لە جەمسەرەکانی پارە بەدەست بهێنن، دواتر زانرا کە ئەو شەمەندەفەرەی کە کەسە کۆبوەکانی لەخۆ گرتبو بەرەو دورگەی منگۆلا لە ویلایەتی جۆرجیای ئەمەریکا ڕۆیشت، ئەو شوێنەی کە مۆرگان تیایدا کۆشکێکی شاراوەی هەیە.

ئەم کۆبونەوەیە هەروەك ئەبینین سەرانی ئابوری، سەرمایە، گەیاندن و، پیشەسازی قورسی لە خۆ گرتبو و لەگەڵ ئەوەشدا هەستابون بە کێشانی پەرژینێکی ئاسنین بە دەوری ئەوەی کە لە کۆبونەوەکاندا ڕوی دابو. درەنجامەکان دەریان خست کە قۆرخکارانی گەورە و شاراوە لەو کۆبونەوەیەدا لە دایك بون، ئەوانەی کە باڵیان کێشاوە بەسەر کەرتەکانی ئابوری ئەمەریکا و شەڕێکی قورسیان لەدژی کۆمپانیا و دامەزراوە نیشتیمانیەکان ڕا گەیاندوە، دواتر یانەیەك دامەزرا کە ناسرابو بە یانەی (ناوی یەکەم) کە تەنها ئەو کەسانە بونە ئەندام تیایدا تا بە شێوەیەکی بەردەوام کۆببنەوە و ڕێکری بکەن لە هاتنە ناوەوەی هەر بێگانەیەك بۆ ناویان. لە دەرەنجامی کۆبونەوەکە ئەلدریك پرۆژە یاسایەکی پێشکەش بە کۆنگرێس کرد - هەروەك پێشتر ئاماژەمان پێدا ناوبراو ئەندام و سەرۆکی لیژنەی دارایی بوە - کە دواتر ناسرا بەناوی (یاسای یەدەگی دارایی ئەمەریکا ساڵی ١٩١٣). گەلی ئەمەریکا ئەو کاتە و ئێستاشی لەگەڵ بێت پێی وایە کە ئەو یاسایە تەنها بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی دانراوە لەبەر ئەوەی ڕێگە بە حکومەتی ئیتحادی دەدات تا سەپەرشتی تێکڕای پارەی یەدەگی ئەمەریکی بکات بەڵام لە ڕاستیدا کاریگەرییەکی شاراوەی دیکەی هەبو، لەبەر ئەوەی کە سەرانی پارەی ئەمەریکا و ئەوروپای خستبوە نێوەندێکەوە تا بتوانن پاڵپشتی دارایی و ئاڕاستەی جەنگی جیهانی یەکەم

بكەن، ئەو جەنگەی كە تازە دەستی پێكردبو و ئەمەریكاشی پەلكێش كردبوە ناوی[٦٢].

پێویست ناكات بە وردی باس لەو هۆكارانە بكرێت كە پاڵی نا بە خاوەن سەرمایەكان تا شەڕی یەكەم و دووەم هەڵبگیرسێنن، بەڵكو ئەوەندە پێویستە كە بە خێرایی چاوێك بخشێنین بە ژمارەی قازانجەكانیان: لە ساڵی ١٩١٤ و لەكاتی دەرچونی یاسای یەدەگی ئاماژە پێكراو، ژمارەیەك سەنەدی یەدەگ ئەمەریكی بە پێی یاسا بەسەر ١٢ بانكدا دابەشكرا، تێچوی ئەو سەنەدانە بە بڕی ١٣٤ ملیۆن دۆلار دەنرا، بڕی قازانجی ئەو سەنەدانەش بە پێی ئاماری ژمارە ٨٨٩٦ كۆنگرێس لە بەرواری ٢٩ ئازاری ١٩٣٩ گەیشتە ٢٣ ملیار و ١٤١ ملیۆن و ١٩٧٤٥٦ دۆلار)...

سەبارەت بە جەنگی جیهانی دووەمیش / بڕی یەدەگ لە ساڵی ١٩٤٠ گەیشتە پێنج ملیۆن دۆلار، ساڵی ١٩٤٦ گەیشتە چل و پێنج ملیار دۆلار، واتە سەرمایەدارەكان توانیان بڕە پارەیەكی ئەفسانەیی قازانج بكەن كە بڕەكەی گەیشتە چل ملیۆن دۆلار.

سەرباری ئەو ڕاستیانە، گەلی ئەمەریكای ساویلكە پێی وایە كە یاسای یەدەگی ئاماژە پێكراو بەرژەوەندی هاوڵاتییە ئاساییەكان ئەپارێزێت، ئەوانەی كە پارە كەمەكانیان لەناو بانكەكاندا هەڵ ئەگرن، لەبەر ئەوەی مایە پوچ بونی بانكەكان ئەستەم ئەكات و سودەكەشی ئەگەڕێتەوە بۆ خە زێنە... بەڵام نازانێت كە ئەو سودانە ئەچێت بۆ گیرفانی خاوەنی سەرمایەدارە قۆرخكارە جیهانیەكان، بۆ ئەوەش كە ساویلكەیی گەلی ئەمەریكا بسەلمێنین ئاماژە بە ژمارەی ئەو بانكانە ئەدەین كەلە ئەمەریكا مایە پەچ بون لە دوای دەركردنی ئەو یاسایە لە ساڵی ١٩١٣:

---

(٦٢) زانیاری تەواو لەسەر لایەنە شاراوەكانی ئەو یاسایە و ئەو پیلانەش كە پێی دەركرا لە كتێبێك دایە بەناو نیشانی (وردەكاری تەواوی پیلانی یەدەگی فیدڕاڵی) لە نوسینی نوسەری ئەمەریكی (ئەوستامی مولینز) لە ساڵی ١٩٥٤.

لەو کاتەوە چوارتە هەزار بانکی ئاسایی لە ئەمەریکا مایە پوچ بوە، ملیۆنەها دۆلار پارەی کەسانی ئاسایی کەلە بانکەکاندا دانراوە لەدەست چوە، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا ڕاستیەك هەیە ئەویش ئەوەیە کە پارە وسامان نابێە هەڵم بەڵکو لە دەستێکەوە دەگوازرێتەوە بۆ دەستێکی دیکە: کەواتە ئەو دەستە شارەزایەی دیکە کامەیە کە ئەو پارانەی بۆ چوە؟!..

بەشی شەشەم

ڕوخانی ئیمپراتۆریەتی ڕوسی جولەکە و کۆمەڵگەی ڕوسی کۆمۆنیزم و لەدایك بونی زایۆنیزم

هێرشەکەی ناپلیۆن لە ساڵی ١٨١٢ بۆ سەر ڕوسیا بە شێوەیەکی زۆر کاریگەر ڕوسیای هەژاند، قەیسەر ئەسکەندەری یەکەم بە ئەرکی خۆی زانی کە دوبارە وڵات ڕێکبخاتەوە و بۆ ئەو ئامانجەش ژمارەیەك یاسای دەرکرد بە ئامانجی چاکسازی و یەکخستنی ڕیزی گەل لەوانە پوچەڵ کردنەوەی ئەو یاسایانەی کە دەرهەق بە جولەکە دەرکرابوان لە ساڵی ١٧٧٢ ەوە کە بە پێی ئەو یاسایانە دەبوایە جولەکەکان تەنها لەو شوێنانەدا بژین کە بۆیان دیاری کرابو. ئەسکەندەری یەکەم ئەوپەڕی هەوڵی خۆیدا تا جولەکەکان وا لێ بکات کەلە بواری کشتوکاڵدا کار بکەن و هانی دان تا بە تەواوەتی لەگەڵ کۆمەڵگای ڕوسیدا دا یەکبگرن .

ئەڵبەتە لە دوای هاتنە سەرکاری نیکۆلای یەکەم لە ساڵی ١٨٢٥ دۆخەکە گۆڕا، قەیسەری نوێ بۆی دەرکەوت کە جولەکەکان تەنها ڕویان لە بواری ئابوری نەکردوە و بۆی دەرکەوت کە زۆر بە خێرایی لە تەواوی بوارەکانی ئابوری ڕوسیادا بڵاو بونەوەتەوە، هەروەها حکومەتەکەی نیگەران بو لەسەر بونی جولەکەکان لەسەر ئەوەی کە خاوەنی زمان و جلی خۆیان بن و وەك کەمینەیەکی گۆشەگیر لەناو هەناوی کۆمەڵگەی ڕوسیدا بمێننەوە، قەیسەر پێی

وابو کە باشترین ڕێگە بۆ ئاوێتە کردنی جولەکە بە کۆمەڵگە بەوە دەبێت ناچار بن منداڵەکانیان بنێرن بۆ خوێندنگە گشتییەکان بە بێ جیاوازی لەگەڵ هاوڕێ ڕوسەکانیاندا فێر بن بۆ ئەوەی گرێی چەوساندنەوەی ئاینیان لەمێشك پاك ببێتەوە. هەر بۆیە بڕیارێکی لەو بارەوە دەرکرد، بەڵام دەرەنجام بە پێچەوانەی ئەوەوە بو کە چاوەڕوانی ئەکرد. لەبەر ئەوەی خوێندن بو بە زۆر بۆ منداڵانی جولەکە لە کاتێك دا کە ژمارەیەکی زۆر کەم لە منداڵانی ڕوسەکان چونە بەر خوێندن بەمەش لە ڕوی ڕۆشنبیرییەوە جولەکەکان پلەی یەکەمینیان بەدەست هێنا بە بێ ئەوەی ناچار بن دەست بەرداری ڕەگەز پەرەستی و گۆشەگیریەکەی خۆیان بن.

دواتر ئەسکەندەری دووەم لە ساڵی ١٨٥٥ دەسەڵاتی گرتە دەست، هەروەك (دزرائیلی) باسی دەکات، باشترین کەس بوە کە دەسەڵاتی گرتۆتە دەست لە ڕوسیا لەبەر ئەوەی خۆی تەرخان کردبو بۆ باشتر کردنی باری ژیانی هەژار و چەوساوە و جوتیارەکان و لەوانەش جولەکەکان ئەمەش وای کرد کە دزرائیلی پیاهەڵ بدات، ئەو جولەکانەی کە دەرچوی زانکۆ بون گلەیی ئەوەیان ئەکرد کە ناتوانن بچنە سەر کار لەبەر ئاینەکەیان هەر بۆیە ئەسکەندەری دووەم بڕیاری دا دەرگای تەواوی پۆستەکان بخرێتە سەر پشت بۆیان تەواوی ڕوسیا هەروەك دەرچوەکانی دیکەی ڕوسیا، ڕەنگە وا پێش بینی بکرێت کە ئەم بایەخ پێدانەی قەیسەر پاداش بکرێت و پێی بزانرێت بەڵام ڕاستیدا ئەوەی ڕوی دا تەواو پێچەوانە بو.. لەبەر ئەوەی سەرکردەی جولەکە توند ڕەوەکان و ئەوانەی کە پەیوەندییان هەبو بە پیلانگێڕی جیهانیەوە لەوە ترسان کە ئەو سیاسەتە نەرمەی کە قەیسەر گرتویەتیە بەر ببێتە هۆی ئەوەی کە جولەکەکان لەو ناوخۆیاندا یەکگرتوویان لەدەست بدەن و دواجار لەدەست دەر بچن، هەر بۆیە ڕێنماییەکانی پیلان گێڕان جەختی لەسەر بڵاو کردنەوەی بێسەرەوبەرەیی و ڕق و کینە کردەوە لەو وڵاتە پان و بەرین و گەورەیەدا، هەر لەو پێناوەشدا بڕیار درا کە قەیسەر وەك دوژمن لە ناو ببرێت بە تایبەت لەبەر ئەوەی چاکسازیەکانی و داناییەکەی وای کردبو کە سەخت بێت بۆ ئەو ڕێکخراوەی کە

دایان ناوە بتوانێت بیبەشان و ڕۆشنبیرانی کینە لە دڵ تورەبکات و لە کارەکەی دا پێش بکەوێت، هەر بۆیە بڕیاریان دا کە لەناوی بەرن.

لە ساڵی ١٨٦٦ یەکەمین هەوڵ درا و دواتر لە ساڵی ١٨٧١ دوهەمین هەوڵ درا بەڵام لە هەردو هەوڵەکەدا قەیسەڕ بە سەیروسەمەرەیی ڕزگاری بو. بەڵام دواجار سەرکەوتوبون لەوەی کە ڕاپیکێشن بۆ ماڵی سۆزانییەکی جولەکە بە ناوی (هسیا هلفمان) و دواجار لە ساڵی ١٨٨١ توانیان تیرۆری بکەن.

سەبارەت بە ڕوسیا پلانەکە وابو کە شەڕێك هەڵبگیرسێت لە نێوان هەردو ئیمپڕاتۆریەتی ڕوسیا و بەریتانیا بە دو ئامانج:

- شکەت کردنی مادی و مەعنەوی و ئابوری و بڵاو کردنەوەی بێ بەندوباری کۆمەڵایەتی لە هەردو وڵات دا.
- سود وەرگرتن لە گرێبەستەکانی فرۆشتنی ئامێرەکانی لەناو بردن بە هەردو لا و قەرز پێدانیان لەیەك کاتدا و دانانی سویەکی دوهێندە.

لەو بارەوە چاوێك بخشێنە بەوەی کە پرۆفیسۆر گۆڵدوین نوسیویێتی کە مامۆستای زانستی نوێیە لە زانکۆی ئۆکسفۆرد لە ژمارەی مانگی تشرینی دووەمی ساڵی ١٨٨١ لە گۆڤاری ئەو زانکۆیەدا:

(ئێمە لە لێواری جەنگدا بوین لەگەڵ ڕوسیا، ئەگەر ئەو جەنگە هەڵبگیرسایە تەواوی ئەو گەلانەی ئەگرتەوە کە هەردو ئیمپڕاتۆریەت لە خۆ ئەگرێت و ئەو کاتە بەرژەوەندییەکانی جولەکەش لە تەواوی ئەورووپا ئەوپەڕی هەوڵی خۆی ئەدا تا پاڵمان پێوە بنێت بکەوینە ناو ئەو شەڕەوە و کەڕەنای سەرەکیشی بۆ ئەوکارە ڕاگەیاندنەکەی بو لە ڤییەنا پایتەختی ئیمپڕتۆریەتی نەمسا..).

دوابەدوای تیرۆرکردنی قەیسەڕ لە ساڵی ١٨٨١ شەپۆلێکی توڕەیی تەواوی ڕوسیای گرتەوە بوە هۆی ئەنجامدانی زنجیرەیەك کاری تۆڵە سەندنەوە لە دژیان و ئەمەش وای لە حکومەتی ڕوسیا کرد تا سیاسەتی خۆی بگۆڕێت لەدژیان لەوەی کە پەیوەندی هەیە بەوانەوە و زنجیرەیەك یاسا دەربکات کە بە یاساکانی ئازار ناوبانگی دەرکرد - لەبەر ئەوەی کە لەو مانەدا دەرکرا - و تیایدا زنجیرەیەك بڕیاری توند دەرکرابو دەرهەق بە جولەکەکان. ئەوانەی کە

ئەو بڕیارەیان دەرکردبو پاساویان ئەوە بو کە: "ئەگەر سیاسەتی ئەسکەندەر بەو هەمو بەخشندەییەوە نەیتوانیبێت کە دۆستایەتیان ڕابکێشێت، ئەوە مانای ئەوەیە کە هیچ شتێك ناتوانێت ڕەزامەندی ئەوان بەدەست بهێنێت جگە لە ملکەچ بونی تەواوەتی ڕوسیا بۆ ئەوان".

بەم شێوەیە جارێکی دیکە تەواوی جولەکە لە مێژودا بەهای ئەو تاوانانەیان دا کە سەرکردەکانیان ئەنجامیان دا. لەگەڵ ئەوەشدا کە سەرانی پیلان دانان بە پرسیاری ئەو دۆخە بون و بە ئەنقەس دروستیان کرد، کەچی شاندێکی جولەکە بە سەرۆکایەتی غینزبورگ کە نوێنەری فەرمی دامەزراوەی ڕۆتشیلدبو لە ڕوسیا لە مانگی ئازار ١٨٨٢ چو بۆ چاوپێکەوتن لەگەڵ قەیسەری نوێ کە ئەسکەندەری سێ‌هەم بو و بە شێوەیەکی فەرمی بەیاننامەیەکی ناڕەزایەتی پێدا لەسەر ئەو یاسایانە، قەیسەریش بەڵێنی ئەوەی پێدا کە لێکۆڵینەوە بکات لە هۆکارەکانی و دوبارە لێی بکۆڵێتەوە و دواتر لە ٣ ئەیلولی هەمان ساڵدا بە بەیان نامەیەك دەرەنجامی لێکۆڵینەوەکانی خستە ڕو:

(حکومەتی ڕوسیا ماوەیەکی زۆرە کە گرنگی ئەدات بە جولەکە و کێشەکانیان و پەیوەندیان بە بەشەکانی دیکەی ئیمپراتۆریەتەوە، بەڵام لەهەمان کاتدا تێبینی ئەو دۆخە ئەکات کە مەسیحیەکان تیی کەوتون بەهۆی هەڵسوکەوتی جولەکە لە بوارەکانی کار و ئابوری دا، لەبەر ئەوەی بە درێژای بیست ساڵی ڕابوردو کاریان کردوە لەسەر ئەوەك تەنها قۆرخکردنی تەواوی کارەکانی بازرگانی لە دەستی خۆیان، بەڵکو کاریان کردوە لەسەر کڕین و بەکرێگرتن و داگیرکردنی زەوی و زار، هەروەها حکومەت تێبینی ئەوەی کردوە کە ئەوان وەك یەك پێکهاتنی ڕێکخراو کار ئەکەن بەئامانجی دەست گرتن بەسەر سامانی وڵات و بێ بەش کردنی گەلی ڕوسی لە خێر و بێری وڵات. ئەو چینەش کە زیادتر لە هەر لایەنێکی تر زەرەر مەند بو لەدەستیان چینی هەژار بو، ئەمەش بۆتە هۆی دروست بونی کاری توندوتیژی دژی جولەکەکان، لەبەر ئەوە حکومەت بە پێویستی ئەزانێت کە جولەکەکان بپارێزێت لەوەی کە زیانیان پێ بگات، لە لایەکی دیکەوە و لە ڕوی دادپەروەرییەوە بە باشی

ئەزانێت کە ڕێوشوێنێك بگرێتە بەر کە ڕێگری بکات لەوەی کە جەولەکە بتوانێت زیان بە گەلی ڕوسی بگەیەنێت و ولات بپارێزێت لە قۆرخکاریی و هەڵسوکەوتەکانیان کە هۆکار بو بۆ دروست بونی کاردانەوەی توند بەرامبەریان. کەواتە هۆکاری دەرکردنی بڕیارەکانی مانگی ئازار تەنها تۆڵە سەندنەوەی کوشتنی ئەسکەندەری دووەم نەبوە بەڵکو دەرەنجامی هۆشداری ئابوری ناسە ڕوسەکان و حکومەت بوە لەسەر پێویستی گرتنەبەری ڕێوشوێنی پیشەیی بۆ ڕێگری کردن لە هەرەس هێنانی ئابوری نەتەوەیی و ژیانی کۆمەلایەتی بەهۆی ئەو ڕێگە نایاساییانەی کە بازرگانەکان و جولەکە سوخۆرەکان بەکاری ئەهێنن. بەلام سەرمایە دارە جیهانیەکان نائومێد بون لەوەی کە دۆخەکە گەڕاوەتەوە دۆخی پێشتر دوای ئەوەی کە گینزبێرگ شکستی هێنان لە ئەرکەکەی دا، لەو کاتەوە بڕیاریان دا کە بکەونە شەڕێکی قورسەوە لەگەڵ ڕوسیا.. ئەم شەڕە لەسەر ئاستی ئابوری و بازرگانی سەری هەڵدا، لە ڕێگەی دەسەلاتی داراییانەوە شەڕی بازرگانی ڕوسیایان کردوە لە سەرتاسەری جیهاندا، گەمارۆیان خستۆتە سەر تەواوی بەرهەم و ئالوگۆڕی بازرگانی ڕوسیا تا ئەو کاتەی کە گرفتیان بۆ خەزێنەی ڕوسیا دروست کرد و لە سالی ١٩٠٥ دا ئەو دۆخە گەیشتە ئەو پەڕی، لە هەمان کاتدا لە تەواوی جیهان شانەکانی تیرۆر و ئانارشیزم بلاو بونەتەوە کە بە پارەی ئەوان کار ئەکەن لەسەر بلاو کردنەوەی کینە و بێسەرەوبەرەیی و تیرۆر و بیری پوچگەرایی لە ئیمپڕاتۆریەتی ڕوسیا کە هیچی نەماوە درز ئەکەوێتە پایەکانیەوە.. ئەوەی کە سودی لەو دۆخە ناهەموارە وەرگرت ئەو پارتە شۆڕگێڕیانە بون کەلەناو هەناوی ڕۆشنبیر و کرێکار و ئەو چینە دروست بو کە ئەینالاند بەدەست قەیرانەکانەوە، سەرباری ستەمەی سیستەمە بۆماوەییەکان، ئەمەش وایکرد کە چالاکی شۆڕگێڕەکان زیاد بکات و بەمەش بناغە دروست بونی پارتی مەنشەفیك دروست بو و خاوەن سەرمایەکان ماوەی توند بونەوەی قەیرانەکانیان لە سالی ١٩٠٥ بەکار هێنا تا نێوان یابان و ڕوسیا تێك بدەن. لێرەشەوە گورزێك بەر ڕوسیا کەوت کە تا ئێستا نەیتوانیوە هەستێتەوە سەر

پێی خۆی.. شانە ئەنارشیستەکان لە لایەك و پارتە شۆڕگێڕیەکان کە داوای چاکسازی ئەکەن لە لایەکی دیکەوە دەستیان دایە ئەنجامدانی زنجیرەیەك کاری تیرۆری سیاسی هەر یەك بۆ ئامانجی تایبەتی خۆی، تیرۆریستەکان سەرەتا بۆگۆلیبۆفیان تیرۆرکرد لە ساڵی ١٩٠١ کە وەزیری خوێندن بو وەك تۆڵە سەندنەوەیەك لەو یاسایانەی کە پەیوەندییان بە خوێندن و یاساکانی ئازارەوە هەیە و جەخت لە دیاری کردنی ژمارەی ئەو جولەکانە ئەکات کە لە قوتابخانە ڕوسیەکاندا ئەخوێنن. دوای ئەوە و لە ساڵی ١٩٠٢ سیپاگین وەزیری ناوخۆ تیرۆرکرا بەهۆی بڕگەکانی (یاساکانی ئازار) کە ڕێگری ئەکات لە جولەکە لە نیشتەجێ بون جگە لەو شوێنانەی کە بۆی دیاری کراوە، هەروەها دواتر فەرمانداری ناوچەی (نوفا) بوگدنوفیتش لە ساڵی ١٩٠٣ تیرۆر کرا و دوای ئەوە سەرۆك وەزیرانی ڕوسیا فیتشلیف فون بلهیف لە ساڵی ١٩٠٤ تیرۆرکرا، دواجار میر فرانکوك سێرجیۆس مامی قەیسەر تیرۆرکرا و کاتێکیش کە لە ساڵی ١٩٠٥ شۆرش هەڵگیرسا و جەنەڕاڵ دوبراسۆف کۆتایی پێ هێنا، ئەویش دوای ساڵێك تیرۆر کرا).

ئەسکەندەری سێهەم بەم تیرۆرکردنە یەك لەدوای یەکانە گڕی گرت و بەیان نامەیەکی بڵاو کردەوە و تیایدا سەرانی جولەکەی بە بەرپرسیار زانی لەو ڕوداوانە[٦١]، ئەمە لە کاتێك دا بو کە کۆمۆنیزم توانیبوی جوڵانەوەی شۆڕشگێڕی ڕابکیشێت بەلای خۆیداو بۆ ئەو مەبەستە کۆمەڵەیەکی تیرۆریان دروست کرد کە بەرگ درووییەك سەرپەرتی ئەکرد بەناوی (ئەلفینوا ئازیف)، لەم کۆمەڵەیەدا گەنجێك هەبو ناوی ئەلکسەندر ئۆلیانوف بو کە ڕاسپێردرا کە قەیسەر تیرۆر بکات. ئەڵبەتە ئەم هەوڵە شکستی هێنا وئۆلیانۆفیش دوای دەستگیر کردن لە سێدارە درا، ئەم کارە ڤلادیمێری توڕە کرد کە برای بچوکی ئۆلیانوف بو و بڕیاریدا کە ئەویش پەیوەست بێت بەو پارتە شۆڕگێڕیەوە و

([٦١]) واناسراوە لەسەر ئاستی جیهان کە جولەکە پرسی چەوساندنەوەی جولەکە لە هەندێك وڵاتدا بەکار ئەهێنێت تا هەست و سۆزی گەلانی دیکە بەلای خۆیدا ڕابکێشێت، هەروەها وەك چەکێك بەکاری ئەهێنێت لە دژی ئەوانەی کە پشتیوانی پلانەکانی ناکەن و بە دژی جولەکە ناویان ئەبات.

ناوێکی خەباتگێڕی بۆخۆی هەڵبژارد و تا لەژیاندا مابو هەر بەو ناوەوە ناسرا کەئەویش: لینین بو .

جوڵانەوەی شۆڕی کۆمۆنیزم ڕیچکەی خۆی گرتبو، لە کاتێکدا کە حکومەتی ڕوسیا شەکەت ببو بەدەست ململانێی ناوخۆیی لەگەڵ جوڵانەوە ئانارشیتە جولەکەکان و ئەو قەیرانە ئابوری و نائارامیانەی کە خاوەن سەرمایە جیهانیەکان ئەیانجوڵاند بە تایبەت کاتێك کە بونە هۆی دروست کردنی شەڕ لە نێوان یابان و ڕوسیا بە ئامانجی لێدانی گورزێکی کوشندە لە ڕوسیا. پلانەکەیان بەو شێوەیە دانرابو کە دامەزراوەی ڕۆتشیلد هەڵسێت بە پشتیوانی کردنی دارایی شەڕ لە بەرەی ڕوسیا و لەهەمان کاتدا و بەنهێنی کۆمپانیای کوهین – لوبی ئەمەریکی – کە پێشتر باسی لێوە کرا هەستێت بە پشتیوانی کردنی دارایی یابان.. پلانەکە وادانرابو کە لە ناکاو دامەزراوەی ڕۆتشیلد هەستێت بە کێشانەوەی هاوکارییە داراییەکەی ئەو کاتەی کە شەڕ دەگاتە ترۆپك و لە هەمان ئەو کاتەی کە ئەو تێکدەرانەی کە سەر بە دامەزراوەی ڕۆتشیلدن کار ئەکەن لەسەر تێکدانی ئەو هێڵە ئاسنەی کە کۆمەك و پشتیوانی ئەگوازێتەوە بۆ ڕۆژهەڵاتی دور بە شێوەیەك کە سوپای ڕوسیا شکست ئەهێنێت و ناتوانێت جارێکی دیکە هەڵبسێتەوە.. هەروەك ئەوەی کە پلانی بۆ دنرابو کارەکە بە تەواوەتی جێبەجێ کرا و جیهان سەری سوڕما کە چۆن سوپا مەزنەکەی ڕوسیا بەو شێوەیە لە بەرامبەر سوپای تازە دروست بوی یابان شکستی هێنا بەبێ ئەوەی ڕون کردنەوەیەکی لەو بارەوە دەست بکەوێت، تائێستاش کتێبەکانی مێژو بە سەر سوڕمانەوە باس لە هۆکارەکانی ئەو شکستە نا لۆژیکیە ئەکەن..

کاتێك کە دانوستانەکانی ئاشتی لە شاری (پۆرتسمۆس) لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا بە ڕێوە ئەچو لە ساڵی ١٩٠٥، کۆنت ویت پەیوەندی کرد بە یەعقوب شیفی جولەکە وەك نوێنەری کۆمەڵەی کوهین – لوب کە هەستا

بە پشتیوانی کردنی دارایی یابان[٦٥] تا پرسیاری لێ بکات لەسەر هۆکاری هەستانی ئەم دامەزراوە داراییە زەبەلاحە بە دژایەتی کردنی ڕوسیا، لە وەڵامەکەی ئەتوانین ئەمەی لای خوارەوە هەڵهێنجین: .

زایۆنیزم:

لەو کاتەی کە قەیسەری ئەسکەندەری سێهەم و حکومەتی ڕوسیا و گەلی ڕوسی بەگشتی درکیان بەوە کرد کە سەرچاوەی ئەو کارەساتانەی کە بەسەر ڕوسیادا دێت هۆکارەکەی سەرانی جولەکەیە، فەلسەفەی کارل ڕیتەر لە ئەڵمانیا لە بڵاو بونەوەدا بو و کاری ئەکرد لەسەر بڵاو کردنەوەی کینە ورق لە جولەکە هاوشێوەی ئەوەی کەلە ڕوسیا ڕوی دا کاتێک کە بڕیارەکانی نازار بڵاو کرایەوە.. لە لایەکی دیکەوە ئەوروپیەکان ئەیانزانی بەو جوڵانەوە هاوشێوانەی کە سەرانی جولەکە لە فەڕەنسا و ئینگلتەرا ڕێکیان ئەخست... ئەمە پاڵی بەسەرانی جولەکەکانەوە نا کە بیر لە دروست کردنی نیشتمانێک بکەنەوە بۆ جولەکە تا بتوانن تیایدا کۆ ببنەوە و بۆی بگەڕێنەوە لە کاتێکدا ئەگەر کارێکیان بەرامبەر کرا لە ئەوروپا، تا بیکەنە وێستگەیەک کە لێوەی دەرچن بۆ ئەنجامدانی چالاکیەکانیان لە سەرتاسەری جیهاندا . ئەو کەسەش کە ڕاسپێردرا بە ڕێکخستنی جوڵانەوەی گەڕانەوەی جولەکە بۆ ئیسرائیل کە دواتر بوە بنەمای جوڵانەوەی زایۆنیزم کەسێک نەبو جگە لە "تیۆدۆر هرتزل".

کوشتاری کانونی دووەم و شۆرشی مەنشەفیک:

جولەکە پیلان گێڕە جیهانیەکان ئەرکی ڕابەرایەتی کردنی پارتی مەنشەفیکیان سپارد بە سەرکردەیەکی چەپی جولەکە بەناوی (جولیۆس

---

(٦٥) تێبینی نوسەر: من زانیاری زۆر تایبەتم لە لایە لە سەر جەنگی یابان و ڕوسیا بە پێی ئەوەی کە لە مارکەموە کاپتن ف. ە. کار بەدەست گەیشتوە کە ئەوکاتە یەکێک بو لەو ئەفسەرە بەریتانیانەی کە کاریان لەگەڵ حکومەتی یاباندا ئەکرد. وەک پێزانینێکیش حکومەتی یابان پەیکەرێکی گەرانبەهیان پێ بەخشیبو کە لە عاج دروست کرابو .

تسیدیر بلوم) کە دواتر ناوی نهێنی مارتۆڤی هەڵبژارد و هەر بەو ناوەوە لە مێژودا ناسرا. سەرەتا مارتۆڤ پەیوەندی کرد بە دەستەی نوسەرانی ڕۆژنامەی ئیسکرا کەبەمانای پزیسك دێت و زمان حاڵی جوڵانەوەی کۆمۆنیزمی کرێکاری جیهانی بو، ئەو کاتە ئەم ڕۆژنامەیە لە شاری مونشن لە ئەڵمانیا دەردەکرا و بە نهێنی ژمارەی لێ دەنێردرا بۆ ڕوسیا تا لەنێو کرێکارە تورەکاندا بڵاو بکرێتەوە.

دەستەی نوسەران پێك هاتبو لە سەرکردە دێرینەکانی جوڵانەوەی کۆمۆنیزمی جیهانی واتە: پلیخانۆڤ کەلە ڕوسیا هەڵهاتبو لە دوای هەوڵی تیرۆر کردنی قەیسەر، لەو چالاکییەی کە برا گەورەکەی لینین تیایدا لە سێ دارەدرا، لەگەڵ هەردو سەرکردەی جولەکە (ڤیرازا سولیش) و (ب. اکسلرود) و چەند سەرکردەیەکی دیکەی لاو وەك لینین و تڕۆتسکی و هاوسەرەکی لینین کە ئەوکات سکرتێری دەستی نوسەرانی ڕۆژنامەکە بو، کۆڕی ڕۆژهەڵاتی گەورەش ئەرکی بردنی ڕۆژنامەکەی بۆ ناو ڕوسیا و بڵاو کردنەوەی لەتەواوی ئەورووپادا لە ئەستۆ گرتبو.

لە ساڵی ١٩٠٣ سەرکردەکانی جوڵانەوەی کۆمۆنیزم لە ڕوسیا و ئەورووپای ڕۆژهەڵات و ئەڵمانیا و ئەورووپای ڕۆژئاوا بانگەوازی ئەوەیان کرد کە ئەبێت کۆنگرەیەك ببەستن لە برۆکسل پایتەختی بەلجیکا بەڵام حکومەتی بەلجیکا ڕێگری لێکردن بۆیە لە لەندەن کۆنگرەکەیان بەست بە ڕەزامەندی حکومەتی بەریتانیا.. لەو کۆنگرەیەدا بون بە دوبەشەوە (بەلشەفیك) بە سەرکردایەتی لینین و مەنشەفیك بە سەرکردایەتی مارتۆڤ.

ڕوداوەکان لە ڕوسیا لە خراپەوە بەرەو خراپتر ئەچو و پایەکانی ئیمپراتۆریەتیش بە خێراییەکی ترسناك درزی تێ کەوتبو، لە ساڵی ١٩٠٥ لێدانێکی کوشندە بە پەیکەری ئیمپڕاتۆریەت کەوت کاتێك لە شەڕ لەگەڵ یابان شکستی خوارد، ئەو شکستەی کە گەلی ڕوسی توشی سەرسوڕمان کرد، ئەو گەلەی کە بەچاوێکی سوکەوە سەیری یابانی ئەکرد، بەمەش ناڕەزایەتی بەربڵاو تەواوی ڕوسیای گرتەوە حکومەتیش لەلای خۆیەوە هەوڵ دەدات کە بە

پلەی یەکەم چینی کرێکار ڕزای بکات لەبەر ئەوەی ئەوان زیان مەند بون لەتێک چونی باری ئابوری شێواوی ڕوسیا. هەر بۆیە هەستا بە پشتیوانی کردنی دروست بونی سەندیکا کرێکاریەکان بە بێ ئەوەی ڕێ بە هاتنە ناوەوەی توندڕەو و ئانارشیستەکان بدات بۆ ناو ئەو سەندیکایانە، لە ئەرەنجامی چالاکی سەندیکا کرێکاریەکان، سەرکردەیەکی ئەرسوزۆکسی دەرکەوت کە ئەویش ناوی (گابۆن) بو، ئەم سەرکردەیە توانی دڵی کرێکاران بەلای خۆیدا ڕابکێشێت و بوە بە وتەبێژی ئەوان و بەمەش مەنشەفیك و ئانارشیستەکانی توڕەکرد، بەڵام لە لایەکی دیکەوە توانی ڕێزی لایەنە فەرمیەکان بەدەست بهێنێت و لە لایەن قەیسەر و وەزیرەکانەوە پێشوزای لێ ئەکرا لە بارەی کارو باری کرێکاریەوە مشتومڕ بکەن.

کاتێکیش کە هەواڵی شکستی ڕوسیا بڵاو بۆوە بەرامبەر بە یابان، ئائارامی کەوتە ناو ڕیزی کرێکارانەوە و داوای چاکسازیان ئەکرد، هەر بۆیە قەشە گابۆن بڕیاری دا کە خۆپیشاندانێکی ئاشتی خوازانە ڕێك بخات لە ٢٢ کانونی دووەمی ١٩٠٥ و تیایدا کرێکارەکان بە ئاڕاستەی کۆشکی ئیمپڕاتۆری کەوتنە ڕێ تا کۆمەڵێك داخوازی بدەنە دەست ئیمپڕاتۆر بە پێچەوانەی ئەو توند ڕەوانەی کە داوای شۆڕشی چەکداریان ی ئەکرد. ژمارە خۆپیشاندەرەکان ئەگەیشتە نزیکەی سێ هەزار کەس و کرێکارەکان هاوسەر و منداڵەکانیشیان لەگەڵ خۆیاندا هێنابو و بە شێوەیەکی ئاشتی خوازانە ڕێکەوتن و دروشم گەلێك بەرز کرابۆوە کە دڵسۆزی خۆیان بۆ ئیمپڕاتۆر نیشان ئەدا.. کاتێك کە خۆپیشاندەرەکان گەیشتنە بەردەم دەروازەی کۆشکی ئیمپڕاتۆر ڕوداوێکی خوێناوی ڕوی دا و خۆپیشاندانەکەی کرد بە کوشتارگەیەك کە لە مێژودا بە کوشتارگەی ڕۆژی یەك شەمەی خوێناوی ناسراوە، لەو کاتەدا دەستڕێژێکی چڕی گولە لە خۆپیشان دەران کرا و بە شێوەیەك دروێنەی کردن کە گۆڕەپانەکە پڕی بو لە لاشەی هەزارەها پیاو و ژن و منداڵ و بریندار.

ئەو پرسیارەی کە یەکەم جار دێتە ناو زەینەوە ئەوەیە: کێ بەرپرسیار بو لەو کوشتارە قێزەونە؟ ئایا قەیسەر نیکۆلای دووەم بو؟ وەڵامی ئەو

پرسیارەش زۆر ئاسانە، لەبەر ئەوەی قەیسەر ئەو کاتە لەناو کۆشك نەبو، فەرمانی تەقە کردنەکەش لە لایەن یەکێك لە ئەفسەرەکانی کۆشکەوە دەرکرا و دەرەنجامەکە خۆی بۆخۆی دەر دەکەوێت، لەبەر ئەوەی ئەو کەسە یەکێك بو لە ئەندامانی شانە نوستوەکانی پیلان گێران..

ئەم پیلانە بەرنامە بۆ دارێژراوە ئەو پزیسکەبو کە ئاگری ئەو شۆڕشی دروست کرد کەلە ناو کرێکاران و چینی کرێکاراندا دا بڵاو بوەوە بەو پێیەی کە قەیسەریان بە بەر پرسیاری ئەو کوشتارگەیە دانا و نیکۆلای دووەم و حکومەتەکەی بون بە دوژمنی گەل، قەیسەر بە نۆبەی خۆی ویستی بێ تاوانی خۆی لەو ڕوداوەدا بخاتە ڕو هەر بۆیە بریاری دا کە دەستەیەك دروست بکرێت دوای چەند ڕۆژێك لە ڕودانی ڕوداوەکە تا لە چۆنیەتی ڕودانی ڕوداوەکە بکۆڵێتەوە، هەروەها ویستی کە شێوزای حوکمڕانی بکاتە دیموکراسی لەو ڕوەوە یاسایەکی دەرکرد بۆ هەڵبژاردنی ئەنجومەنێکی یاسادەرکردن کە دواتر ناسرا بە (دۆما) هەروەها هەستا بە دەرکردنی لێبوردنێکی گشتی لە تەواری تاوانە سیاسیەکان، لەو بریارەش لینین و سەرەکردەکانی دیکەی بەلشەفیك و مەنشەفیك سودیان وەرگرت و گەڕانەوە بۆ ڕوسیا، بەڵام گەڕانەوەیان بۆ ئەوە بو تا ئاگرەکە خۆشتر بکەن.

ئەو نەخشەیەی کە سەرانی پیلانگێرانی جیهانی ئامادەیان کردبو ئەوە نەبو کە شۆڕش لە ڕوسیا هەڵ بگیرسێت بەڵکو بە پێچەوانەوە ئەوان بە پێی پلانەکە دەیان ویست پارێزگاری لەو سیستەمە بکەن تا کاتی جەنگی جیهانی یەکەم کە لەو کاتەوە کاری بۆ دەکرا، بەڵام ئەو پەشێوییەی کە ڕوسیای گرتەوە وای کرد کە مەنشەفیکەکان سەرپێچی ڕێنماییەکانی هێزە شاراوەکان بکەن لەبەر ئەوەی پێیان وابو کە کاتی شۆڕش هاتوە، ئەوان لە ڕویەکەوە ڕاستیان دەکرد لەبەر ئەوەی پایەکانی دەوڵەتی ڕوسیا بە ئەندازەیەك لەرزۆك ببو کە لەرزەیەك بەس بو تا بە یەکجارەکی هەرەس بهێنێت... بەم شێوەیە مەنشەفیەکەکان ڕێنوێنیەکانی هێزە شاراوەکانیان توڕ دا و لەگەڵ ڕەوتی ئەو شۆڕشە دا ڕۆیشتن کە خۆیان دەستیان پێ کردبو و لە ٢٠ تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٠٥

مانگرتنێکی سەرتاسەریان لە شارەکانی ڕوسیا ئەنجامدا. دواتر لە ۲٦ تشرینی یەکەم مانگرتنیان لە سان پترسبورگ پایتەختی ئەو کاتەی ئیمپراتۆریەت دەست پێکرد و شوراکانیان ڕا گەیاند. ترۆتسکی سەرکردایەتی ئەو حکومەتە شۆڕشگێڕانەی دەکرد بەڵام هێزە شاراوەکان ڕوبەڕوی ئەو حکومەتە بونەوە، ئەو حکومەتەی کە دەسەلاتی قەیسەری نەیتوانی ڕوبەڕی بێتەوە، بەو شێوەیەش تەواوی شانە ئەنارشی و تیرۆریستەکان بە فەرمانی جولەکە پیلانگێڕەکان شەڕی ئەو حکومەتەیان کرد و ئەوەندەی نەبرد کە سوپای ئیمپراتۆری گەڕایەوە لە ١٦ کانونی یەکەمی ۱۹۰۵ گەڕایەوە پایتەخت بە بێ بەرگری و دواتر ترۆتسکی و ۳۰۰ کەسی دیکە لە سەرانی جوڵانەوەکە دەستگیر کران. کاتێکیش کە ناناراميیەکان تازە بونەوە لە سانپترسبورگ و مۆسکۆ، ئەم جارە سوپای ئیمپراتۆر توانی ئەو شۆڕە تێك بشکێنێت و ڕژێمی قەیسەری بپارێزێت.

لە ساڵی ۱۹۰۷ و دوای ئەوەی کە پارتی کۆمۆنیست شکستی هێنا کۆنگرەی پێنجەمی بەست لە مۆسکۆ و تیایدا مارترف و ۸۱ نوێنەر لە بەلشەفیکەکان ئامادەبون، هەروەها ڕۆزا لۆکسمبۆرگی جولەکەش کە سەرۆکی پارتی کۆمۆنیستی پۆڵندا بو لەگەڵ ٤٤ نوێنەر ئامادەبو، هەوەرها ڕوفائیل ئیبراهیمۆفیتشی جولەکەش وەك سەرۆك پارتی کۆمۆنیستی ئەڵمانی ئامادەبو. ژمارەی ئەندامانی کۆنگرە گەیشتبوە ۳۱۲ ئەندام، ئەم کۆنگرەیە تەرخان بو بۆ دابەش بونی جوڵانەوەی کۆمۆنیزم بەسەر هەردو بەشی مەنشەفیك بە سەرۆکایەتی مارتۆڤ جولەکە کە لە لایەن سەرکردەکانی دیکەی کۆمۆنیزم وەك ڕۆزا لۆکسمبورگ و ئیبراهیمۆڤیچ پشتیوانی لێ ئەکرا... بە شەکەی دیکەش بە سەرۆکایەتی لینین بو کە هێرشێکی توندی کردە سەر سەرکردە جولەکەکانی کۆمۆنیزم لەبەر ئەوەی دەست بەرداری مەنشەفیکەکان بون لەکاتی شۆڕشەکەیاندا. لەم کۆنگرەیەدا گەنجێك دەرکەوت کە زۆری نەبرد بوە جێگەی سەرنج و زۆر پەیوەست بو بە لینینەوە، دواتر ئەم کەسە بەناوی ستالین ناسرا.

دوای ئەم کۆنگرەیە بەلشەفیکەکان لە ساڵی ١٩٠٨ ڕۆژنامەیەکی زمان حاڵی خۆیان دەرکرد بەناوی (پرۆلیتاریا) بە سەرپەرشتی لینین و دربورۆفیدیسکی و زینۆفیف و کامینیف، هەروەها مەنشەفیکەکانیش ڕۆژنامەی خۆیان بە زمانی ئەڵمانی دەرکرد بەناوی (گلوس سوتسیال دیموکراتا) و سەرپەرشتی کردنی سپێردرا بە هەر یەک لە (پلیخانۆف، اسور، مارتۆف و دان)، ڕەنگە لێرەدا پێویست بێت ئاماژە بەوە بدەین کە تەواوی ئەو نوسەر و سەرکردانەی کە ئاماژیان پێدرا جولەکەبون جگەلە دو کەس کەئەوانیش لینین و پلیخانۆف بون، بەڵام ترۆتسکی جولەکە بو و هەستا بە جیاکردنەوەی هێڵی کارکردنی خۆی و لە ڤێنا پایتەختی نەمسا ڕۆژنامەیەکی زمانحاڵی ڕەوتەکەی خۆی دەرکرد و ناوی نا (ڤێیەنا پراڤدا)، ئەڵبەتە زۆری نەخایەند کە گۆڕانکاری بەسەر هەڵوێستی دو بەرەکەدا هات لەبەر ئەوەی هەردو سەرکردەی کۆمۆنیزم (زینۆفیف و کامیگیف) بە بێ هیچ مەرجێک چونە لای لینین تا پێکەوە بەرەیەکی سێ لایەنە پێک بهێنن کەبەردەوام بو تا ساڵی ١٩٢٤ ئەو ساڵەی کە لینین تیایدا کۆچی دوایی کرد.

ڕاسپۆتین: داڕمانی ئاکاری و لێکترازانی کۆمەڵایەتی

لە ڕوسیا بە ڕوکەش دۆخەکە ئارام ببۆوە دوای تێک شکاندنی شۆڕشەکەی پارتی مەنشەفیک، قەیسەر ئەیزانی کە ئەبێت چاکسازییەکی ڕیشەیی ئەنجام بدات و دەست بەرداری دەسەڵات بێت و دەسەڵاتەکە بگۆڕێت بە جۆرە ئینگلیزییەکەی، قەیسەر ئەم ئاڕاستە چاکسازییەی وەرگرت و یاسای هەڵبژاردنی پیادە کرد و دوابەدوای ئەوە ئەنجومەنی نوێنەران (دۆما)دەسەڵاتی یاسادانانی گرتە دەست و متمانەی بەخشی بە سەرۆک وەزیرانی چاکساز.

ستولیپن دەستی کرد بە ئەنجامدانی زنجیرەیەک چاکسازی لە تەواوی بوارەکاندا و دەستی کرد بە گرتنەبەری ڕێوشوێنێکی دروست لەبواری ئابوری دا، هەروەها سەرکەوتوبو لە دەرکردنی دەستورێکی نوێ کە دواتر ناسرا بە

دەستوری ستولین، لەو دەستورەدا مافەکانی جوتیاران داین کرابو و تیایدا هاتبو کە یاساکان بۆ چاکسازی کشتوکاڵ لەسەر بنەمای بەخشینی هاوکاری ماڵی ئەبێت بۆ کڕینی زەویەکانیان.. ئەڵبەتە کە ئامانجی چاکسازیەکان توندڕەوەکانی توڕە کرد بە تایبەت سەرکردەکانی مەنشەفیك و بەلشەفیك ئەوانەی کە ڕازی نەبون بە گەڕانەوەی سەقامگیری و ئارامی بۆ وڵاتەکەیان هەر بۆیە بڕیاریان دا کە ئەو کەسە تیرۆر بکەن کە گەورەترین چاکساز بو بە درێژایی مێژوی ڕوسیا، چەند هەوڵێك درا بۆ تیرۆرکردنی ناوبراو تا دواجار و لە ساڵی ١٩١١ و لە یەکێك لە شەوەکانی مانگی ئەیلول لە شانۆی کییڤ تیرۆرکرا ■ لایەن دادوەرێکی جولەکوە کە ناوی (مرداحی یوگرۆف) بو [١١].

حکومەتی ڕوسیا دوای کوژرانی ستولیبین هەوڵی دا کە چاکسازیەکانی پیادە بکات بەڵام هێزە شاراوەکان پێیان باش نەبو کە هێمنی و سەقامگیری بگەڕێتەوە بۆ وڵات. لێرەدا بە گونجاویان زانی کە بەها کۆمەڵایەتی و ئاینین ناکارییەکان لە کۆمەڵگەی ڕوسیدا تێك بشکێنن، لەناکاو ڕسوایی کۆمەڵایەتی و ناکاری بەرزکی گەورە کەسایەتیەکانی ئیمپڕاتۆریەتی گرت و ناوبانگی خانەوادەی پیاوانی کۆمەڵگای لەکەدار کرد.. هەروەها بەرتیل و گەندەڵی بونە دو یاسای سەرەکی و دەستی بە بڵاو بونەوە کرد لەناو گەلدا و باس لە شەوانی پڕ لەشەهوەت ڕانی ئەکرا کە گشت شەوێك ■ ناو کۆشکشەکانی شادا ئەنجام ئەدرا. پۆستە دەوڵەتیەکانیش ■ باوەشی لەشفرۆشەکاندا و لە ڕێگەی دەلاڵەکانەوە کڕین و فرۆشتنی پێوە ئەکرا...

ئەڵبەتە ئەم چیرۆکانە دروستکراوی خەیاڵ نەبون، بەڵکو کەسایەتییەکی سەرەکی هەبو کە ببوە چەقی تۆڕەکانی بەدڕەوشتی، ئەو کەسایەتیەش کەس نەبو جگەلە قەشەیەکی ساختە بەناوی ڕاسپۆتین. ئەم پیاوە توانیبوی کە هاوسەری قەیسەڕ ڕازی بکات بەوەی کە ئەوەتەنها ئەوە کە ئەتوانێت کوڕەکەی

([١١]) پێویستە ئەو لێکچونە سەیرەی کە ■ نێوان ئەم تاوانە و تاوانی تیرۆر کردنی لینکۆلنی سەرۆکی ئەمریکی سەرنجمان ڕابکێشێت، هەردو تاوانەکە ■ شانۆدا ئەنجامدرا و ■ هەردو حاڵەتەکەشدا بکوژەکە جولەکە بوە.

چاك بکاتەوە. بەم شێوەیە توانی زاڵ بێت بەسەر قەیسەر و هاوسەرەکەی و تەواوی ئیمپراتۆریەتی ڕوسیا.

ڕاسپۆتین نەوەك تەنها زاڵ بو بەسەر هاوسەرەکەی قەیسەر، بەڵکو بەسەر زۆرێك لە خانەوادەکانی کۆمەڵگەی ڕوسی زاڵ بو. هەروەها زاڵ بو بەسەر بەشێك لە کەسایەتیەکانی ڕوسەکان بە هۆی هاوڕێیەتی لەگەڵ قەیسەر یاخود لەبەر ئابڕوبردن و هەڕەشەلێکردنیان. بە ئەندازەیەکی زۆر شەهوەت ڕان بو، لە سەر ئاینێکی ئەهریمەنانە بو کە باوەڕی بە نفرۆکردنی جەستە و ڕۆح هەبو لە داوێن پیسی دا لە ئەو کاتەی کە دەکرێت ڕۆح پاکبکرێتەوە و ڕزگار بکرێت. زۆرێك لە کەسە بێ بەندوبارەکان ئەوانەی کەلە ڕوی ئاکارییەوە لێ ببونەوە لە هەردو ڕەگە چونە سەر ئەو بنەمایە. لە ڕێگەی زاڵ بون بەسەر نێوندی کۆشکدا توانی ئەو نێوەندەبکاتە شوێنە ڕابواردن و کەیف خۆشی بە شێوەیەك کە ئەو حاڵەتە تەنها لە کۆشکی باڵیٚ ڕۆیال بەدی ئەکرا لە پاریس پێش شۆڕشی فەڕەنسا. ئێمە هیچ گومانمان نیە کە ڕاسپۆتین سەرچاوەی کۆمەڵەی پیلان گێڕانی جولەکە بوە و هەر ئەوەندە بەسە کە بەراوردی بکەین بە بالیێ ڕۆیال و لەکاتی لێۆڵینەوەی ژیانیشی بیر لەو هۆکارانە بکرێتەوە کە پاڵی پێوە ناوە بۆ پێشەوە لە ئەو کاتەی کە جڵەوەی خانەوادەی دەسەلاّت داری بەدەست هێنا و تا کۆتایی ئەرکی پاراستیانی گرتە ئەستۆ.

بەشی حەوتەم

جەنگی جیهانی یەکەم
نهێنیەکانی ژیانی سیاسەتی جیهانی

١- قۆناغی سەرەتا: ئامادەکاری کردن بۆ جەنگ:

جەنگی جیهانی یەکەم لە ساڵی ١٩١٤ دا تەقیەوە و جیهان ناخۆشترین چوار ساڵی تێپەڕاند و تیایدا بە شێوەیەك خوێن هەستا کە لە ئەو ساتە مرۆڤایەتی بە خۆیەوە نەیبینیبو، ئەگەر چی جیهان دوای تێپەڕ بونی ماوەیەکی دیکە جەنگێکی ناشرینی دیکەش بەخۆیەوە ئەبینێت لە ساڵی ١٩٤٥ دا و لە چاوەڕوانی ئەگەری هەڵکردنی زریانی سێ هەم ئەبێت کە ئەم جارە یەکلا کەرەوە ئەبێت...

پێویست ناکات دوبارە دەست بکەین بە گێڕانەوەی ئەو ڕوداوانەی کە بونە هۆی هەڵایسانی جەنگ لەبەر ئەوەی بۆ هەموان ئاشکرایە: کارخانەکانی دروست کردنی چەك بە شێوەیەك کاریان ئەکرد کە بە هیچ شێوەیەك پێشتر بەو شێوەیە کاری نەکردبو، ئامێرەکانی کوشتن بۆ تەواوی جیهاندا دەڕۆیشت و بەو شێوەیەش بازرگانەکانی مردن بونە خاوەنی قازانجێکی زۆر: بازرگانی جەنگەکان... وڵاتەکان دابەش بون بەسەر میحوەری جیاوازی دژ بەیەك بە شێوەیەك کە ئەتوانین بڵێین کە کۆمەڵەی پیلانگێڕی جیهانی کەلە پشت پەردەوە کاری ئەکرد بوە هێزی باڵا دەست بەسەر ئەو هەڵوێستە جیهانیەدا. لە

بەشەکانی ئەم کتێبەدا باسمان لەوە کرد کە چۆن پیلانگێڕان هەر لە دێر زەمانەوە پلانیان بۆ جەنگی سەرتاپاگیری یەکەم و دواتر دووەم و سێهەم داناوە، جگەلەوەی کە باسی هۆکارەکان و دەرەنجامەکانیشیمان کردوە. هەروەها باسمان لە ڕۆڵی ئەو ڕێکخراوە شاراوانە کردوە کە سەر بە خاوەن سەرمایە جیهانیەکان بون کە وەك ئەختەبوت لە دڵی زۆرێك لە وڵاتانی ئەوروپا بڵاو بونەتەوە و هانی ئەم شەڕەیان ئەدا... کاتێکیش کە خۆری سەدەی بیست و یەکەم هەڵهات، هێزە شاراوەکان بە شێوەیەکی گشتی حکومەتەکانی وڵاتە ئەوروپیەکانیان ئامادە کرد تا سیاسەت و سوپاکانیان بۆ شەڕی داهاتو ئامادە بکەن، تەنها ئەوەی لەسەر مابو کە ڕای گشتیش ئامادە بکات و ئەو سەرکردە و کەسایەتیە دیارانەش دور بخاتەوە کەدەبونە ڕێگر لەبەردەم سەرگرتنی ئەو پلانە نەخشە بۆ داڕێژراوەدا.

خۆمان بەدور ئەگرین لە باسکردن لە قەیرانە سیاسی و ململانێ داگیرکارییەکان کە بە شێوەیەکی سەیر یەك بەدوای یەکدا هاتن لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا و بونە هۆی دروست بونی میحوەر و هاوپەیمانێتیەکان کە ئەوروپای دابەش کرد بەسەر چەند سەربازگەیەکی دژ بەیەکدا، لەبەر ئەوەی قسە کردن لەسەر ئەو باسەش ئەچێتە بواری لێکۆڵینەوەی گشتی مێژوەوە و سەرباری ئەوەی کە ئەم باسەش زۆ بە تێرو تەسەل لە کتێبەکانی مێژوی ئاسایی و خوێندندا باسی لێوە کراوە... بەڵام ئێمە لێرەدا باس لەو لایەنە ئەکەین کە پەیوەندی هەیە بە بواری لێکۆڵینەوەکەمان کە ئەویش بواری شیکارییە، لێرەدا تەنها باس لە زنجیرەیەك لە ڕوداوە سەرنج ڕاکێشەکان ئەکەین کە بە شێوەیەکی ترسناك سەرەتای سەدەی بیست و یەکەمی دیاری کرد تا کاتی هەڵایسانی جەنگی جیهانی یەکەم و بوە هۆکاری دو دەرەنجامی دیار:

١. دیار نەمانی ژمارەیەك لە سەرکردە و کەسە دیارەکان لە سەر سەکۆی ڕوداوە سیاسیەکانی ئەوروپا.

٢. ئەو خرۆشانە زۆرەی کە ڕای گشتی ئەورووپای گرتەوە و وای کرد کە پەتای شەڕ هەمو شوێنێك بگرێتەوە و بریتی بون لە:

- کوژرانی ئیمپراتۆری نەمسا لە ساڵی ١٨٩٩.
- تیرۆرکردنی شای هیرت (شای ئیتاڵیا) لە ساڵ ١٩٠٠.
- تیرۆر کردنی سەرۆك ماکینلی سەرۆکی وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا لە ساڵی ١٩٠١ و وەرگرتنی کورسی سەرۆکایەتی لە لایەن ڕۆزلێلتەوە.
- تیرۆرکردنی ئەلفراندۆن سێرجیۆس (مامی قەیسەرەی ڕوسیا) لە ساڵی ١٩٠٥.
- تیرۆر کردنی شای پورتوگال و جێگرەوەکەی لە ساڵی (١٩٠٨)[٦٧]

دوای ئەم زنجیرە ڕوداوە خوێناوییانە، ڕوداوی تیرۆرە گەورەکە ڕوی دا و بوە ئەو پزیسکەی کە بەرمیلە بارودەکە تەقاندەوە، ئەو ڕوداوەش بریتی بو لە تیرۆرکردنی فرانسوا فردیناند جێگری ئیمپراتۆری نەمسا لەگەڵ هاوسەرەکەی لە شاری سارایڤۆی یۆگوسلاڤیا لە ڕۆژی ٢٢ حوزەیرانی ١٩١٤.

ئەم ڕوداوانە خۆی ڕونکردنەوە لەسەر خۆی ئەدات هەروەك ئەوەی کە پێشتر باسمان لێوە کرد و تەنها دیدێکی شیکارکاریانە لەو ڕوداوانە و کاتی ڕەودانی دەری دەخات کە ڕێکخراوێکی نهێنی لەپشت ئەو ڕوداوانەوە بوە. کاتێکیش لە دابەشبونی جوگرافی ئەکۆڵینەوە بۆمان دەر ئەکەوێت کە ناکرێت کە بە ڕێکەوت ئەوە ڕوی دابێت بەڵکو دروست کراوی دەستێکی شاراوەیە و کاریگەرییەکەی دیارە لە گشت جێگەیەك و هیچ گومانی تێدا نیە کە کێ لە پشت ئەو ڕوداوانەوەیە.

قۆناغی دووەم: ماوەی شەڕی سیاسی پشت پەردە

سەرۆك وەزیرانی بەریتانیا کاتی تەقینەوەی شەڕی (ئسکویت)، سیاسیەکی میان ڕەو بو کە کاری بۆ بەرژەوەندی وڵاتەکەی ئەکرد و بەوەش ناسراو بو کە

---

(٦٧) نزیکەی سی ساڵ لە پورتوگال ئەژیا لە ژێر فەرمان ڕەوایەتی دەسەڵاتێکی کۆنەخوازی دڕندە کە کەم وێنە بوە لە مێژودا و ئەمەش ئەم دەوڵەتەی بەرەو دواوە برد لە وڵاتێکی پێشکەوتوەوە بوە دەوڵەتێك هەژار.

دژی زایۆنیزمە، هەر بۆیە سوخۆرە جولەکە جیهانیەکان بڕیاریان دا کە لای بەرن و سێ سیاسی دیکە بخەنە شوێنەکەی کە سەر بە خۆیان بن و بریتی بون لە:

- لوید جۆرج.
- ئارسەر – جۆرج بلفۆر... خاوەن بەڵێنی بلفۆری بەناوبانگ.
- ونستۆن تشێرشل.

ئەمە کارێکی ئاسان نەبو، لەبەر ئەوەی ئینگلتەرا تێوەگلابو لە شەڕێکی جیهانی کە چارەنوسی دیاری ئەکرد وئەمەش ڕێگەی بە مانۆری ئاسایی سیاسی نەدەدا. ئەمە جگە لەوەی کە گۆڕینی سەرۆک وەزیران لە کاتی جەنگدا هێدمەیەکی قورس دروست ئەکات بۆ ڕای گشتی ئینگلیز، لەسەر ئەو حاڵەتە ئەتوانین پەندێکی ئینگلیزی بهێنینەوە کە دەڵێت (ئەسپەکەت لە کاتی شەڕ دا مەگۆڕە).. بەم شێوەیە گۆڕینی ئسکویت و وەزیرەکانی ئامانج لێی تەنها گۆڕینی وەزیرەکان نەبو بەڵکو بریتی بو لە گۆڕینی دەزگاکانی بالا لە پێک هاتەی دەوڵەت بە گشتی و ئەمەش بە مانای ڕوخاندنی پێک هاتە کۆنەکە دێت بە شێوەیەکی ڕیشەیی.

پیلانگێڕی بەردەوام بو و شانەکان لە ئینگلتەرا دەست بەکار بون و دەستیان کرد بە جێبەجێ کردنی پلانە نهێنیەکانیان کە دانرابو بۆ وێرانکردنی پێک هاتەی کۆمەڵایەتی و حکومەت و ئاسانکاری کردن بۆ هاتنە پێشەوەی تشێرشل و بلفۆر و لوید جۆرج.

بەم شێوەیە ئەو چەکە سەرەکییەی کە هەڵبژێردرا بۆ جێ بەجێکردنی ئەو پیلانگێڕییە هەمان ئەو چەکە بو کە سەرکەوتنی بەدەست هێنا لە شۆڕشی فەرەنسا و ڕوسیای قەیسەری واتە: ئاوزڕاندن و پیس کردن. پیادە کردنی ئەو پلانەش دوای هەڵایسانی شەڕ بە ماوەیەکی کەم دەستی پێکرد بە شێوەیەک کە نەبێتە جێگەی سەرنج.

دروست کردنی کۆمەڵێک لە گەورە دەوڵەمەندەکانی ئینگلتەرا بە نهێنی مایەوە. کۆشکێکی گەورەیان لە دەوروبەری لەندەن بەکارهێنا، پارەیەکی

زۆریان تیا خەرج کرد و وەك یانەیەکی زۆر ئاست بەرز دەرخرا دوای ئەوەی کە هونەری نوێی تێدا بەکاربرا و کەشێکی ئەرستۆکراتیانەی خەیاڵاوی تیادا بەکار هێنرا. سەرپەرشتیاری ئەو یانەیە ڕای گەیاندن کە ئامانج لەو کارە گوزارشت کردنە لەسەر هەستی نیشتیمان پەروەری و ڕێز لێنانە لە ئەفسەری هێزە شەڕکەرەکان لە ناو گۆڕەپانی جەنگدا لە ڕێگەی دابین کردنی حەوانەوەیەکی نمونەیی بۆیان کاتێك کە ڕو لە لەندەن دەکەن بۆ حەوانەوە یاخود چارەسەر کردنی برینەکانیان. دەسەڵاتیش هیچ درێغی نەکرد لە ئاسانکاری کردن بۆ ئەو ئامانجەی کە بۆ مەبەستێکی لەو شێوەیە دانراوە. ئەم یانەیە هەوڵی دا تەواوی کاری پێویست بگرێتە بەر بۆ خۆشگوزەرانی میوانەکانی.. ئەو یانەیە ئەو کەسانەی کە ئەندام نەبون تیایدا بۆیان نەبو کە سەردانی بکەن. ئەڵبەتە میوانە نوێ دوای گرتنە بەری ڕێوشوێنێکی توند وەك ئەندام وەر ئەگیران ئەویش دوای ئەوەی کە لە لایەن ئەندامێکی کۆنتری ئەو یانەیەوە پێشنیار ئەکرا. دوای ئەوەی کە یانەکە تەواوی ڕێوشوێنەکان ئەگیرێتە بەر، بە ئەندامی نوێ ئوترێت کە نابێت هیچ ناوێك بهێنێت و هیچ شتێك نەگێڕێتەوە کە لەناو ئەو شوێنەدا ڕودەدات.

سەرپەرشتیارانی یانەکە کە ناریان لێنابو یانەی شوشەیی و توانیان بە ڕەوشە ئەهریمەنیەکەیان و بەو دەسەڵاتە بەر فراوانەیان بخزێنە ناو نێوەندە کۆمەڵایەتیە باڵاکان. ژمارەیەك لە گەورە خانەمەکانی کۆمەڵگەی بەریتانیا چونە ناو ئەو یانەیەوە، دواتر لە ڕێگەی گرتنە بەری ڕێگەی هەڕەشە و هەڵخەڵەتاندن توانیان زۆرێك لە خانمان و کچان ڕابکێشنە ناو ئەو یانەیەوە... ئەوەی کە بوەی هۆی ڕاکێشانی ئەو خانمانە بۆ ناو ئەو یانەیە داپۆشراوی دەمو چاویان بو لەرێی بەکار هێنانی ماسك، لەگەڵ ئەوەشدا کە سنگیان بەدەرەوە بو.. خۆشگوزەرانی ناو یانەکە لەدەوروبەری هۆڵی قومار و خواردنەوە و سەما و شوێنە کەم ڕوناکیەکان کورت دەبۆوە.. کاتێکیش کە شەو دا دێت سەما کەرەکان ناو بەناو دەوەستن و ڕوناکیەکان کز دەبن دواتر هەندێك پرۆگرامی کات بەسەر بردن پێشکەش ئەکرێت و هەندێك لە ئافرەتە ماسك دارەکان

سەمایەکی تایبەت پێش کەش ئەکەن... سەماکە سەرەتا بەجلەوە ئەنجام ئەدرێت و دواتر ووردە ووردە جلەکان دادەکەنرێن تا هیچیان لەبەردا نامێنێت و تانها ماسکەکەیان بە دەم و چاوەوە ئەمێنێت. ئەو کاتەش ئیدی سەرخۆش و سەرمەست بون بەو کەشە پڕ لە هەڵچون و نیمچە تاریکە..

لە یەکێك لە ئێوارەکانی مانگی تشرینی دووەمی ١٩٦٦ نامەیەك گەیشتە یەکێك لە وەزیرەکانی حکومەتی بەریتانیای ئەو کات، کە داوای لێ ئەکات بێتە یانەکە تا هەندێك زانیاری زۆر گرنگی بەدەست بکات، ئەویش بە ئۆتۆمبیلە تایبەتەکەی خۆی هات و داوای لە شۆفێرەکەی کرد تا کە چاوەڕوانی بکات و بە هاوڕێیەتی پێشوازی لێ کەرانی چوە ژورەوە... دواتر یەکێك بردیە شوێنێکی زۆر کەشخە و نیمچە تاریك و بە تەنیا بە جێی هێشت... کەمێکی تر ئافرەتێك بە نیمچە ڕوتی هاتە شوێنەکە کە ماسکێك دەم و چاوی داپۆشیبو، بەڵام کاتێك کە بەر ئەو پیاوەکەوت کەلەوێ وەستابو کەمێکی مابو کە ببورێتەوە، بەڵام وەزیرەکە دوچار بە جۆرێك لە سەر سوڕمان و توڕەیی بو لەبەر ئەوەی ئەو کەسە خێزانەکەی بو.. کە چەند ساڵێك لە خۆی بچوکتر بو، کاتێکیش کە توڕە بونەکەی زیادی کرد چەن کەسێك لە سەرپەرشتیارانی شوێنەکە دۆسیێ ڕەشەکەی خێزانەکەیان نیشان دا و بۆیان ڕون کردەوە کە خێزانەکەی لە مێژە بەشداری ئەکات لە نمایشەکانی خۆڕوت کردنەوە، لەبەر ئەوەی ئەو وەزیرە نەیتوانی کارێك بکات لەبەر پۆستە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکەی ناچار بو بە سەر شۆڕی شوێنەکە بە جێبهێڵێت. ئەو دۆسیێ ڕەشە بریتی بو لە کۆمەڵێك داتا و زانیاری کە سەرپەرشتیارانی یانەکە لەسەر پیاوان و ژنانی ئەو شوێنە کۆیان کردبۆوە ئەڵبەتە ئەمە جۆرێك بو لە سیخوڕی کردن و زانیاری کۆکردنەوە لەسەر تەواوی پیاوان و ژنانی شوێنەکە و تەواوی ئەو شتانەی کەلەو شوێنەدا ڕویان دەدا... ئەو زانیاریانەش لەسەر وێنە و جل و شتە تایبەتەکان و هتد کۆدەکرایەوە... ڕاپۆرتەکانی دۆسیێ ڕەشەکە زانیاری تەواوەتی تێدابو لە سەر خوو، خاڵی لاواز، باری دارایی، خێزانی، هاوسەری،

جەستەیی و کۆمەڵایەتی و هتد ئەو کەسانەی کە سەردانی ئەو شوێنەیان ئەکرد...

تەواوی وردەکاری ڕوداو و کارە سێکسیەکانی ئەو یانەیە تاسەر بە نهێنی نەدەمایەوە، بەڵکو بە بەڵگەوە دزەی ئەکردە دەرەوە بۆ ڕاگەیاندن و لەناو ڕای گشتی دا بڵاو ئەبۆوە و بە شێوەیەکی ڕێکخراو و ئاڕەن ڕۆژنامەکان ئاماژەیان پێ ئەدا هەروەها هێندی هێندی ڕای گشتی بەرەو تورە بون ئەڕۆیشت بە تایبەت لەسەر ئەو ئابڕوچونانەی کە کاربەدەستانی حکومەت تێوەی گلابون لە کاتێکدا کە ئینگلتەرا لە شەڕێکی خوێناوی دابو و بەهەزاران لە گەنجەکانی چارەنوسیان نادیار بو[٦٨].

لە مانگی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٦ یەکێک لە ئەندام پەرلەمانەکان پرسی یانە شوشەییەکەی وروژاند لە دانیشتنێکی ئاشکرادا و بە شێوەیەکی فەرمی و بۆ یەکەمین جار تیشکی خستە سەر ڕاستی ئەم یانەیە و داوای کرد کە حکومەت له بارەیەوە بەدوادا چونێکی تەواوەتی بکات، ئەم ئەندام پەرلەمانە ڕای گەیاند کە زانیاریەکانی لە سێ له گەورە ئەفسەرەکانی سوپای ئینگلیز بەدەست هێناوە کە سەرەتا چون بەئەم هاندانی یانەکە لەبەر ئەوەی لەسەرەتادا نیەتێکی جوانیان بوە. دواتر لەگەڵ یانەکەدا ڕۆیشتون بە بێ ئاگایی و سەرپەرشتیارەکانیشی توانیان کە هەندێک زانیاری لە بارەیانەوە کۆبکەنەوە دوای ئەوەی کە تێوە گلابون لە هەندێک له کارەوە کە پەیوەندی بەئاکارەوە هەبو، دواتر هەوڵیان دابو کە له ژێر هەڕەشەدا زانیاری سەربازیان لێ بەدەست بهێنن بەڵام ئەوان نەچوبونە ژێر بار لەبەر ئەوەی گومانیان لەوە هەبو کە ڕەنگە ئەو یانەیە ببێتە نێوندێک بۆ کاری سیخوڕی کردنی دوژمن، ئەو سێ ئەفسەرە بە نوێنەرەکەیان وتبو کە خانمێکی نوستوڕاڵی بەناوبانگ کە له لەندەن ئەژی لەگەڵ شۆفێرەکەی دا پەیوەندییان بەو پرسەوە هەیە،

---

(٦٨) لەسەرەتای ئەم کتێبەدا ئاماژەمان بە ئابڕوچونە نونکەی کریستین کیلەر دا له بەریتانیا کە بە شێوەیەکی سەرنج ڕاکیش لە ئابڕوچونی ئاماژە پێکراو ئەچێت.

سەرباری تێوەگلانی چەندین کچ و هاوسەری کەسایەتیە سیاسی و فەرمییەکانی وڵات، حکومەت لەبەر ئەوەی لە حاڵەتی شەڕ دا بو نەیتوانی ڕێو شوێنی پێویست بگرێتە بەر تا ئەو ئابڕوچونە بەر لە گەورە بونی کۆتایی پێ بهێنێت. ئەڵبەتە ئەو بەر پرسە بە فەرمی لە پەرلەمان و ڕاگەیاندندا وروژێنرابو و هەواڵەکانیش بە شێوەیەکی ڕێکخراو ئەگەیشت بە ڕای گشتی کە ناڕازی بو لەو حاڵەتە، ئاژانسە بەکرێ گیراوەکان دەستیان کرد بە هێرش کردنە سەر حکومەتەکەی ئاسکویت و تۆمەتی جۆراوجۆر ئاڕاستەی وەزیرەکان کرا و چەندین نیشانەی پرسیاریان لەسەر دروست کردن. لەو هەڵمەتەدا سەرۆک وەزیرانیش بەدەر نەکرا و تۆمەت بار کرا بەوەی کە پەیوندییەکی کۆنی هەبوە بە هەندێك لە پیشەگەرەکانی ئەڵمانیا ئەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پێش جەنگ، هەروەها وتبویان کە مەیلێکی شاراوەی هەیە بۆ قەیسەڕی ئەڵمانیا گلیۆمی دووەم... لە هەمان کاتدا شانەکان ئەرکی بڵاو کردنەوەی بەڵگەکانیان لە ئەستۆ گرت لەناو ڕای گشتی دا هاوشێوەی ئەوەی کە ڕوی دا بەر لە شۆڕشی فەڕەنسا بە شێوەیەك کە بە بەڵگەوە سەلمێنرا ژمارەیەکی زۆر لە سیاسیەکانی دەسەڵاتەکەی ئاسکویت تێوە گلاون لە ئابڕوچونی سێکسی لەناو یانە شوشەییەکەدا. بەم شێوەیە پێگەی ئاسکویت و ڕژێمەکەی لەق بو و ئەویش بە ناچار دوای تێپەڕ بونی یەك مانگ و لە کانونی یەکەمی ١٩١٦ دەستی لە کار کێشایەوە... دواتر وەزارەتێکی هاوپەیمانی لە سێ جەمسەر پێك هات کە بریتی بون لە (لوید جۆرج) وەك سەرۆك وەزیران و (ونستۆن تشێرل) و (بلفۆر). نوسەر ئەم زانیارییەی لە یەکێك لە ئەفسەرەکانی هەواڵگری بەریتانیا بەدەست گەیشت کە خاوەن ئاگادارییەکی تایبەت و بە پێی ئەو ئەرکەی کە بەمن سپێردرابو لەسەر ئەو کەسانەی کە پەیوندییم پێیانەوە هەبو وەك ئەفسەری هەواڵگری لە کاتی جەنگی جیهانی یەکەمدا لێرەدا بە ئەرکی خۆمی دەزانم کە باس لەو شتە تایبەتانە بکەم کەلە دوای ئەو ڕوداوانە ڕویان دا: سەرەتا من لەوە سەرم سوڕما لەم پرسە لەبەر ئەوەی سێ ئەفسەرەکە لەوەی کە پێشتر

ئاماژەم پێدا بەم شێوەیە [redacted] [redacted] تۆمارەکانی سەربازی بریتانیا ئاماژەیان پێ دراوە "کوژراون لە کاتی پرۆسەیەك لە کاتی جەنگ دا"؟

خانمە نوستوڕالیەکە و . شۆلێرەکەی بە درێژایی ماوەی جەنگ و ماوەیەکیش دواتر دەستگیر کران لە ژێر یاسای تایبەت بە پاراستنی ولات... بەلام ئەندام پەرلەمانی ئاماژە پێکراو ئەوی کە ئابڕوچونەکەی دروست کرد لەناکاو دەستی لە کاری سیاسی کێشایەوە بە بێ هیچ جۆرە پاساوێك، دواتر نۆبە هاتە سەر من دوای ئەوەی کە بە ئاگا بوم لە تەواوی وردە کاریەکان و گوازرامەوە لە دەزگای هەواڵگرییەوە بۆ هێزی ژێر دەریایی، ئەڵبەتە من بە شێوەیەکی سەیر ڕزگارم بو.

زایۆنیزم بەریتانیا بەڕێوە ئەبات: لایەنە شاراوەکانی پرسی فەلەستین و "بەلێنەکانی بلفۆر"

دۆخی بەریتانیا تێکچو دوای کەوتنی حکومەتەکەی ئسکویت و وەرگرتنی دەسەلات [redacted] لایەن فراکسیۆنە زایۆنیەکەوە لوید جۆرج، تشێرشل و بلفۆر و دواجاریش هەلوێستی جیهانیش گۆڕانی بەسەردا هات، ئەمەریکا بە تەواوی قورسایی هاتە ناو گۆڕەپانەکە لەگەل بەریتانیا و هاو پەیمانەکانی و بەشداری کرد لە شەڕ لەدژی ئەڵمانیا [redacted] ساڵی ١٩١٧ واتە دوای سێ ساڵ لە دەست پێ کردنی شەڕ دوای ئەوەی [redacted] تەواوی ماوەی پێشودا بە بێ لایەن مابۆوە.

ئەمەریکا بەرژەوەندییەکی ڕاستەقینەی نەبو لەچونە ناو ئەو شەڕەی کە ڕۆژانە بە هەزارەها کەس خوێنیان دەڕژا سەرباری بە فیڕۆدانی ملیۆنەها دۆلار لە ڕۆژێك دا. ڕای گشتی ئەمەریکا گۆشەگیرانە بو داوای ئەکرد کە ولاتەکەی بەدور بێت [redacted] ململانێ داگیر کارییە ئەوروپیەکان، ئەو ململانێیەی کە گەلی ئەمەریکا بە ئەفرەتەوە سەیری ئەکرد لەبەر ئەوەی هێشا ئەو شەڕی سەربەخۆییەی لە یاد نەکردبو کە ولاتەکەی لە دژی بەریتانیای داگیر کار بەرپای کردبو... بەلام شتێکی نوێ ڕویدا... ئەو شتەش دەسەلات گرتنە دەستی فراکسیۆنە زایۆنیەکە بو [redacted] بەریتانیا کە بوە هۆکار بۆ هاتنە ناوەوەی

ئەمریکا بۆ ناو شەڕەکە بە بێ ئەوەی گوێ بە ڕای گەلەکەی بدرێت ی چارەنوسی خۆی دیاری بکات. ،

لە پشت پەردەوە زنجیرەیەك پەیوەندی بەسترا کە دیارترینیان پەیوەندی ڕۆتشیڵد لەگەڵ وەزیری دەرەوەی بەریتانیا و پەیوەندی بلفۆر و لۆرد ریدینگ بە دامەزراوەی کوهین – لوب [illegible] نیویۆرك وەك نوێنەری سەرمایە دارەکانی جیهان لە ئەمریکا... ئەم پەیوەندییەی دوایی بە شێوەیەکی فەرمی ئەنجامدرا کاتێك کە حکومەتی بەریتانیا بلفۆڕی وەزیری دەرەوەی نارد لە ٥ نیسانی ١٩١٧ بە ئەرکێکی فەرمی کە بریتی بو لە پەیوەندی کردن بە نوێنەرەکانی بانکە ئەمریکیەکان و پێی ڕاگەیاندن کە حکومەتی بەریتانیا بە شێوەیەکی فەرمی ئەو پڕۆژانە ئەگرێتە خۆی کە پەیوەندی هەیە بە زایۆنیزمی سیاسی لە بەرامبەر بەڵێن دانی ئەمریکا بە بەشداری کردن لە شەڕ لەگەڵ بەریتانیا.. ئەمەش ئەو شتە بو کە هەردولا ئەنجامیان دا. [illegible] ٧ حوزەیرانی ١٩١٧ یەکەمین هێزی ئەمریکی گەیشتە ئەوروپا، بەڵام بەریتانیا لەو کاتەوە پرسی زایۆنیزمی گرتە خۆ.

لێرەدا دێینە سەر پەیوەندییەکی دیکە لە نێوان ڕۆتشیڵد و بلفۆڕ، [illegible] ١٨ تەموزی ١٩١٧ لۆرد ڕۆتشیڵد لێپرسراوی لقی ئینگلیزی خانەوادەی ڕۆتشیڵد ئەم نامەیەی نوسی:

بەڕێز بلفۆڕی ئازیز:

"ئەوە من دواجار دەقی ئەو بەیان نامەیەت بۆ ئەنێرم کە داوات لێ کردبوم، ئەگەر نامەیەکت پێ گەیشت کە لە لایەن حکومەتەوە نوسرابو و تیایدا ڕەتی ئەم بەیان نامەیە کرابۆوە، ئەوکاتە من ئەوە ئەگەیەنم بە "یەکێتی زایۆنیزم" لە کۆبونەوەیەکی تایبەت دا کە بۆ ئەو مەبەستە ببەسترێت... "

لۆرد ڕۆتشیڵد

ئەو دەقەش کە لۆرد ڕۆتشیڵد تیایدا داوا ئەکات کە حکومەتی بەریتانی ڕازی بێت پێی هەر ئەو دەقەیە کە دواتر بە "بەڵێنی بلفۆر" ئەناسرێت و ئەم بڕگانە لە خۆ ئەگرێت:

١. حکومەتی پادشایەتی ئەبێت وەك بنەما ئەوە قبوڵ بکات کە دوبارە فەڵەستین بکرێتە نیشتیمانی نەتەوەی گەلی جولەکە[٦٩].

٢. حکومەت تەواوی توانای خۆی ئەخاتە کار بۆ دابین کردنی گەیشتن بەو ئامانجە. دواتر مشتومڕ لەسەر ئەوە ئەکەین لەگەڵ ڕێکخراوی زایۆنی کە چی پێویستە بۆ گەیشتن بۆ ئەو مەبەستە.

بەم شێوەیە حکومەتی بەریتانی بە نوێنەرایەتی بلفۆر بەبێ مەرج ملکەچی ئەو مەرجانە بو کە لۆرد ڕۆتشیلد و هاوەڵەکانی دایان نابو... لیرەوە پەیوەندی ئەم حکومەتەمان بۆ دەر ئەکەوێت بەو کەسانەوە کاتێك کە ڕەزامەند ئەبێت بە دانانی لۆرد ریدنگ وەك سەرۆکی شاندی ئابوری بەریتانی نێردراو بۆ وڵاتە یەککرتوەکانی ئەمەریکا لە کاتێکدا کە لۆرد رینگ جولەکەیەکی گومان لێکراوە کە ناوی ڕاستەقینەی سێر روفوس ئیسحاقە و ناوی – پێش ئەوە کە نازناوی لۆرد وەربگرێت– گرێدراوە بە ئابڕوچونە بەناوبانگەکەی مارکۆنی. ئەوەی کە حکومەتی بەریتانی ڕازی کرد کە ریدینگ لەو پۆستەدا دابنێت لۆرد ڕۆتشیڵد و هاوەڵەکانی ■ سەرکردەکانی زایۆنیزم: سێر هێربرت سامویل کە دواتر بوە یەك نێردراوی بەریتانیا لە فەڵەستین و سێر ئەلفرد موند کە ئەویش دواتر نازناوی لۆردی پێ بەخشرا.

دواتر لۆرد ریدینگ دانوستانی دارایی زۆر گرنگی کرد بەشێویەکی نهێنی لەگەڵ حکومەتی بەریتانیادا کە ئەمان توانی لە نهێنیەکەی بگەین. بەڵام لە دەرەنجامەکانی ئەوە بو کە بانکی ئینگلتەرا ■ سەر بنەمای نوێ ڕێك خرایەوە لە دوای ساڵی ١٩١٩ و هەندێك لە پەیوەندی دارایی زۆر مەزن بە شێوەیەکی نهێنی بەسترا. دواتر دێینە سەر بڕگەکانی ئەو نامەیەی کە (یەعقوب

(٦٩) تێبینی نوسەر: تێبینی ئەکرێت کە لەو بەڵگە نامەیە ناوی فەلەستین ئەهێنێت نەوەک ئیسرائیل.

شیف/نوێنەری دامەزراوەی کوهین - لوب لە نیۆیۆرک) ناردی بۆ یەکێك لە سەرکردەکانی زانیۆنیزم بەناوی (فرید ماك) لە مانگی ئەیلول ١٩١٧:

"من ئێستا پێم وایە کە ئەکرێت پشتیوانی بەریتانیا و ئەمەریکاو فەرنسا بۆ خۆمان دابین بکەین سەرەتا بە کۆچێکی بەردەوام و بەربڵاوی گەلەکەمان بۆ فەڵەستین تا تیایدا نیشتەجێ ببێت و ئەوکاتە ئەکرێت پشتیوانی گەلانی دیکە بەدەست بهێنێت بۆ سەربەخۆیی گەلەکەمان، ئەوکاتەی کە ژمارەمان ئەگاتە ڕێژەیەکی پێویست لەناو فەڵەستیندا".

پێمان وایە کە ئەم ڕاستیانە بەسن تا پەردە هەڵماڵن لەسەر چلۆنایەتی ئەو هێزە شاراوەنەی کە چارەنوسی گەلان دیاری ئەکات لە پشت پەردەوە، بۆ بەڵگەش زایۆنیزم دیاردەیەکی خۆڕسکی گوزەرا نیە بەڵکو دەرەنجامی پلانێکی درێژ خایەنە، ئەو پلانەی کە بۆچەند جارێك ئاماژەمان پێدا لەم کتێبەدا:

ئەو پلانەی کە ئەو کۆمەڵەیە قبوڵی کرد ئاڕاستەی جولەکە سوخۆرە جیهانیەکان دیاری ئەکات و ئامانجی دەست گرتنە بەسەر جیهاندا بەسامانی سەرزەوی و ژێر زەوی و توانای مرۆڤەکانەوە... لێرەوە هەندێك وردەکانی دیکە ئەخەینە ڕو کە دەبێتە تەواو کەری ڕاستیەکانی دیکە و ڕۆشنای زیادتر دەخاتە سەر لایەنە شاراوەکانی دەسەڵاتی شاراوەی زایۆنیزم لە ئینگلتەرا:

لە ٢٨ کانونی دووەمی ١٩١٥ ئاسکویت سەرۆك وەزیرانی ئینگلیز ئەم بڕگانەی لای خوارەوەی بەدەستی خۆی نوسی لە یاداشتەکانیدا: هەر ئێستا لە هربرت ساموێل یاداشتێکم بەدەست گەیشت لە ژێر ناونیشانی (چارەنوسی فەڵەستین). ئەو پێی وایە کە ئێمە ئەتوانین کە سێ یاخود چوار ملیۆن جولەکەی ئەورووپی نیشتەجێ بکەین لەو وڵاتەدا، بیرۆکەکەی ئەرم وەك وێنەیەکی دیکەی داستانەکانی شەڕی خاچ پەرستیم هاتە پێش چاو، دان بەوە دا دەنێم کە حەز بەم جۆرە پێش نیارانە ناکەم کە بەرپرسیارێتی دیکە دەخاتە سەر بەر پرسیارێتیەکانی دیکەمان...

ئەم دەستە واژانە بەڵگەی تەواومان ئەخەن بەردەست لەسەر ئەوەی کە ئاسکویت زۆر مەیلی بەلای زایۆنیەکاندا نەبوە.. سەیریش لەوەدایە کە

چارەنوسی ئاسکویت و وەزیرەکانی هەر ئەو کاتە دیاری کرا. لە پەڕەکانی پێشودا ئەوەمان ڕون کردەوە کە چۆن چەکی پیلان گێڕی و ئاوزڕاندن درا بە پیلانگێڕان. لێرەدا پەردە لەسەر لایەنی دوەمی ئەو پیلان گێڕییە لا ئەدەین کە ئامانجی تەنها خستنی وەزارەتەکان نیە بەڵکو ئامانجی ڕوخاندنی حکومەتەکەیە بە شێوەیەکی یەکجاری. زایۆنیزمەکان لە دێر زەمانەوە دەستیان گرتوە بەسەر پیشەسازی جەنگ دا لە ئینگلتەرا، کاتێکیش کە پیلانگێڕان بڕیاریان دا کە ڕوبەڕوی ڕژێمەکەی ئاسکوین ببنەوە کە زایۆنی نەبو، ئینگلتەرا لە ناکاو خۆی بینیەوە لە ناو شەڕ وقەیرانێکی قوڵ لە پیشەسازی کیمیاییدا کە بە بنەمای دروست کردنی تەقەمەنی و پێداویستەیکانی جەنگ دادەنرێت.. ئەم قەیرانە هیچ هۆکارێکی دیاری نەبو، ئەڵبەتە ئەم قەیرانە درێژ بوەوە بۆ پیشەسازی دروست کردنی تۆپ کە ئەوکات ناچار بون کە بەرهەم هێنانی کەم بکەنەوە، ئەڵبەتە ئەوکاتە گەل هۆکارەکەی خستە ئەستۆی حکومەت.

سێر فریدریك ناتان کە سەرپەرشتیاری بەرهەم هێنانی کیمیایی بو لە ئینگلتەرا جولەکە بو.. ناوبراو بەڵێنی قەرەبو کردنەوەی دابو بە کارخانەکانی برونەر موند لەکاتی قەیرانی بەرهەم هێنانی مادە کیمیاییەکاندا بەوەی کە لە بانکەکانی حکومەتدا حساب گەلێکی زۆر گەورەی بۆ کردنەوە. هەردو خاوەنی ئەو کارگایانەش کە بریتی بون لەهەر یەك لە برونر و موند جولەکە بون و توانیان کارگەیەکی کیمیایی زۆر گەورە لە شاری _سیلڤەر تاون) دروست بکەن. لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەم کارگایەنە بە پارەی حکومەت دروست کران بەڵام کاتێك کە کەوتە سەر بەرهەم هێنان، ئەو دەزگا ڕاگەیاندنانەی کە سەر بە جولەکەکان بون هەستان بە هەڵنانی بونەر و موند بەو پێ یە کە پشتیوانی بەرهەم هێنانی جەنگی بەریتانیا ئەکەن لەگەڵ ئەو مەترسیانەی کە ڕوبەڕوی بەریتانیا بۆتەوە. بەم شێوەیە ئەو کەسانە وەك ڕزگارکەر دەرکەوتن و تەواوی گلەیی ئاڕاستەی حکومەتی بەریتانی کرایەوە... لەگەڵ ئەوەشدا هیچی وای نەبرد کە کارگەی (سیلڤەرتاون) لە ناکاو تەقیەوە.. لەو تەقینەوەیەدا زیادتر لە چل کەس کوژران و هەشت سەد ماڵ تێك دران... دەرەنجام ئەوە بو کە

بەرهەمی جەنگی کیمیایی جارێکی دیکە پەکی کەوت و دوبارە قەیرانەکە گەڕایەوە و هەڕەشەی لەسەر وەزارەتەکەی ئاسکویت دەرکرد و پاڵەوانە ساختەکان بەدور بون لە گلەیی لێکردن و بە شان وبالیاندا هەڵ دەدرا...

لە کۆتاییدا دەبێت بلێین کە سێر فریدریك ناتانی ناوبراو کە سەرپەرشتی بەرهەمی کیمیایی ئینگلیزی ئەکرد و نوێنەری شا بو بۆ سەرپەرشتی کردنی ئەو کارە لە ئینگلتەرا، دواتر هەر خۆی کرایە سەرۆکی ئاژانسی جولەکە لە فەلەستین..؟

لە دوای کەوتنی ئاسکویت و دەست بەکار بونی هەر سێ زایۆنیست (جۆرج-بلفور-تشێرل) دواتر هەلوێستی جەنگ هەڵ گەڕایەوە دوای چونی بلفور بۆ نیویۆرك بۆ پەیوەندی کردن بە سوخۆرە جیهانیەکان، ڕەنگە پرسیار بکەین کە هۆکار چی بوە کە وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بۆخۆی چوە بۆ نیویۆرك بۆ پەیوەندی کردن بەو کەسانە لە کاتێك دا کە کۆمەڵەی ڕۆتشێڵد نێوەندە سەرەکییەکەی لەناو لەندەن بو هەروەك چۆن پێشتر ئامارەمان پێدان.

وەڵامی ئەم پرسیارەمان لەم بڕگەیەی خوارەوە دەدۆزینەوە لە ئینسکلۆپیدیای زانیاری جولەکە بەم شێوەیە باس لەو زانیارییە ئەکات: جەنگی جیهانی بە ناچاری هۆکار بو بۆ گواستنەوەی نێوەندی ڕێکخراوی جولەکە لە بەرلینەوە بۆ نیویۆرك و دەسەڵات بە تەواوەتی گوازرایەوە بۆ لیجنەیەکی یەدەگی زایۆنیزم بە سەرۆکایەتی دادوەری جولەکەی ئەمەریکی ل.ب. براندندیس.

ئەم بڕگەیە پێویستی بە ڕون کردنەوەی زیادتر نیە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەوەی پێ زیاد ئەکەین کە نوسەری ئینگلیزی لەوبارەیەوە بۆ ل. فرای ئەڵێت لە کتێبەکەی بەناونیشانی ئەوانەی کە بە ئاراستەی ڕۆژهەڵات هەڵدەقولێن[٭]، لەم کتێبەدا هاتوە کە: "لەو کاتەرە واتە لەکاتی گواستنەوەی نێوندی ڕێکخراوی زایۆنیزم بۆ ئەمەریکا، هەژمونیان ڕوی لە زیاد بون ئەکرد لە نێوەندە سیاسیەکانی ئەوروپا و ئەمەریکا و ئاژانسی کۆچی جولەکە بە شێوەیەکی

(٭) ئەم کتێبە بە تەواوەتی لە کتێبخانە و بازاڕ کۆ کرایەوە.

تایبەت بو بە هێزێك کە ئەتوانێت پارە و زانیاری بنێرێت بۆ سەرچاوە تێك دەرەکانیان لە سەرتاسەری جیهاندا".

هەروەها لێرەدا نوسینێکی نوسەری جەنگی ئەمەریکی بە ناوی (م. ئەرز بێرگس) ئەهێنینەوە لە کتێبێکی بە ناو نیشانی "ئەزمونەکانم لە جەنگی جیهانی یەکەمد" لە پەڕەکانی ١٤٥- ١٤٦: " دامەزراوەی ئەلیناسی ئیسرائیلی لە ١٦ ئازاری ١٩١٦ بڕی ٧٠٠,٧٠٠ فرانکی فەرەنسی ڕەوان کرد بۆ کۆڕی ڕۆژهەلاتی گەورە لە پاریس هەروەها لە ١٨ ئازاری ١٩١٦ بڕی یەك ملیۆن لیرەی ئیتالی ڕەوانەی کۆڕی ڕۆژهەلاتی گەورە کرد لە ڕۆما هەروەك لە دۆسیێ کانی کۆڕدا هەلگیراوە، ئەوەندەش سادە نیم کە پێم وابێت ئەو پارانە دراوە تا دابەش بکرێت بەسەر جولەکە هەژارەکاندا بەلکو بە دلنیاییەوە ئامانجی دیکە لەپشت ئەو کارەوەیە.

لێرەدا پێویستە جیاکاری بکەین لە نێوان ماسۆنیەتی سەر بەکۆڕەکانی ڕۆژهەلاتی گەورە کەلە ژێر دەسەلاتی خاوەن سەرمایە جیهانیەکانە لەگەل ماسۆنیەتی ئازاد کە باوەڕی بە (ئەندازیاری مەزنی گەردون) هەیە کە هێشا ئەوانە نەیان توانیوە دەست بگرن بەسەری دا.

لێرەدا دێینەوە سەر ئاشکرا کردنی ئەو وردەکارییەی کە ڕۆشنایی ئەخاتە سەر ئەو ڕوداوانەی کە دوای زال بونی زایۆنیەکانە بەسەر دەسەلات لە ئینگلتەرا ڕویاندا. ئەو ماوەیەی کە مێژونوسی ئینگلیزی ا. ن . فیلدخیر لە کتێبەکەی "هەمو شتەکان" دا باسی لێوە ئەکات و لە پەڕەی ١٠٤ دا دەلێت:"بەم شێوەیە دەسەلاتی جولەکە دەرکەوت بە شێوەیەکی ئاشکرا دوای ئەوەی کە لوید جۆرج دەسەلاتی گرتە دەست".

کۆبونەوەی لیژنەی سیاسی ڕێکخراوی زایۆنیزم

گومانی تێدانیە کە لۆژیکی ئەو ڕوداوانەی لەسەر گۆڕەپانی سیاسی ئەوروپا دەرکەوت لەو ماوەیەدا دژی هەر جۆرە لۆژیك و کارێکی مرۆڤانەیە بە

تایبەت پرسی دابەش کردنی داگیر کارییانەی جیهانی عەرەبی و وڵاتە نوێکان و پرسی فەڵەستین بە شێوەیەکی تایبەتی.

گومانی تێدا نیە کە کۆبونەوەی یەکەمی لیژنەی سیاسی ڕێکخراوی زایۆنیزم ئەو کاتە ئەنجامدرا کە لوید جۆرج دەسەڵاتی گرتە دەست، ئەو کۆبونەوەی لە ٧ شوباتی ١٩١٧ لە لەندەن ئەنجامدرا و لێرەدا باسی وردی دائەنێین بۆ نوسەر ل. فرای و لێرەدا چەند بڕگەیەکی دیکە لە کتێبەکەی "ئاورگەلێک هەڵ دەقوڵێت بە ئاڕاستەی ڕۆژهەڵات" لە لاپەڕە ٥٥ دا:

کۆبونەوەی فەرمی یەکەمی لیجنەی سیاسی ڕێکخراوی زایۆنیزم لە ٧ شوباتی ١٩١٧ دا ئەنجامدرا لە ماڵی موسا گاسنەر و ئەم کەسایەتیانەش لە کۆبونەوەکەدا ئامادە بون:

- لۆرد ڕۆتشیڵد سەرۆکی لقی ئینگلیزی کۆمەڵەی ڕۆتشیڵد.
- جیمس دی ڕۆتشیڵد کوڕی (ئەدمۆند دی ڕۆتشیڵد) سەرۆکی بەشی فەرەنسی کۆمەڵەی ڕۆتشیڵد و دامەزرێنەری داگیر گەکانی ڕۆتشیڵد لە فەڵەستین کە گرنگترینیان بریتیە لە (ریشون لویزون)[71].
- سێر مارك سایکس [72] ئەوەی کەلە خانوەکەی خۆی بو لە لەندەن لە گەڕەکی (باکینگهان گیس) لەناو کۆشکی شاهانە. هەروەها نێوەندی سەرکردایەتی جوڵانەوەی زایۆنیزم لە ئینگلتەرا ئامادە کرابو بۆ ئامێری بێتەل و تایبەت...
- سێر هێربرت بنویتس، ئەمینداری گشتی دواتری لە فەڵەستین.. واتە سەرۆکی دەزگای دادوەری و ئەو کەسەی کە یاساکان لە فەڵەستین دادەنێت و سەرپەرشتی جێبەجێ کردنی ئەکات.

---

(٧١) پێویستە لێرەدا ئەوە باس بکەین کە ئەدمۆند دی ڕۆتشیڵد دامەزرێنەری شاری تەل ئەبیب و ژمارەیەکی دیکەی زۆر داگیرگەکانی جولەکە بوە لە فەڵەستین.

(٧٢) سێر مارك سایکس یاخود (سایکس)ی بەناوبانگ نوێنەری ئینگلتەرا بو لە ڕێك کەوتنی (سایکس بیکۆ)ی بەناو بانگ کە بە پێی ئەو ڕێك کون نامەیە سوریا و لوبنان و فەڵەستین و ئەردەن و عێراق دابەش کرا لە نێوان داگیرکەری فەرەنسی و ئینگلیزی و ئەو پاڵنەرانەمان بۆ ڕون ئەکاتەوە کەلەو ڕێك کەوتن نامەیەدا هەبوە و بوتە هۆی گۆڕینی چارەنوسی نەتەوەی عەرەب.

- هاری ساشر.
- جۆزێف کادۆن.
- حایم وایزمان.. سەری سیاسی گەورەی زایۆنیزم.
- ناحوم سوکولوف، سەرپەرشتیاری دەزگاکانی ڕاگەیاندن، هەر ئەو کەسەی کە دواتر کتێبی (مێژووی زایۆنیزم) ئەنوسێت.

بابەتی سەرەکی ئەو کۆبونەوەیش هشت و مڕ کردن بو لەسەر ئەو پەیڕەوەی کەرەت بنەمایەك بۆ دانوستانە فەرمیەکان دائەنرێت: ئەو بڕیارەی کە چارەنوسی فەلەستین، ئەرمینیا، عێراق و سعودیە و تەواوی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە شێوەیەکی گشتی دیاری ئەکات.

سیاسەت مەداری ئەمەرکی (م جیکرین) ئەم زانیاریانە زیاد ئەکات لەسەر ئەو کۆبونەوەیە لە پەڕەی ١٣٩ لە کۆمەڵەی ئەو ڕاپۆرتانەی کەبەرزی کردبۆوە بۆ لایەنە بەرپرسەکان لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا.

وردەکاری ئەم کۆبونەوەیە بە کۆد بەرز کرایەوە بۆ بەشی ڕێکخراوی زایۆنیزم لە ئەمەریکا... دواتر ئەم لقە ئەمەریکیە لەو کاتەوە دەستی کرد بە دەست وەردان لە کاروباری ناوخۆی بەریتانیا و سیاسەتی حکومەتی بەریتانی ئاڕاستە ئەکرد لەبەر ئەوەی کە پەیوەندی هەبو بە بواری تایبەتمەند بە خۆیەوە.

بۆ ئەوەی کە زیادتر باس لە هاتنە ناوەوەی زایۆنیزم بکەین بۆ ناو دەزگاکانی دەسەڵات لە ئینگلتەرا لەو کاتەدا، لێرەدا بەشێك لە دانپیادانانەکانی سامۆییل لاندمان ئەخەینە ڕو کە لە کتێبەکەی بە ناونیشانی (جولەکەی جیهانی) هاتوە و لە ساڵی ١٩٣٦ لە لەندەن چاپ کرا.

"دوای ئەوەی کە ڕێك کەوتنەکە ئەنجامدرا لە نێوان سێر مارك سایکس و حاییم وایزمان و سوکولوف، بڕیار درا کە نامەیەك بە کۆد بنێردرێت بۆ دادوەری ئەمەریکی (ل.هبراندین) کە سەرۆکی لیجنەی فریاکەوتنی زایۆنیزم بو لە نیۆیۆرك – تا پێی بڵێم کە حکومەتی بەریتانیا ڕەزامەندە بە هاوکاری کردنی جولەکە لە فەلەستین بەدەست بهێنێتەوە لە بەرامبەر هاوپەیمانی جولەکەی

جیهانی لەگەڵ بەریتانیا و پەیوەست بونی زایۆنیزم لە ئەمەریکا شان بەشانی هاوپەیمانەکان - لە ئەو کاتە ئەمەریکا نەچوبووە شەڕەوە - و بەڵێن بدات کە تەوژمێکی توند دروست بکات تا پشتیوانی بیرۆکەی پەیوەست بونی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بکات تا لەگەڵ بەریتانیا بچێتە شەڕەوە و هەڵوێستی بێ لایەنانەی ئەمەریکا هەڵبوەشێنێتەوە.. هەروەها نامەیەکی هاوشێوە نێردرا بۆ جەنەراڵ (ماک دوناف) فەرماندەی پەڕۆسەکانی سوپای ئینگلیز.. و دکتۆر وایزمان لەو کاتەوە بە ئەندازەیەك بوە خاوەن هەژمون کە توانی بە نامەیەکی سادە کە بۆ جەنەراڵ (ماك دۆناف)ی ناردبو ناچاری بکات تا لە لای فەرماندەیی سوپای بەریتانیا دەست وەردان بکات تا شەش گەنج ببەخشێت لە خزمەت کردن لە بەرەی جەنگ، سەرباری ئەوەی کە حاڵەتی جەنگ بە هیچ شێوەیەك ڕێگە بەوە نادات کە هیچ کەسێك ببەخشرێت لە خزمەتی سەربازی.. بەڵام ئەمە ڕێگری نەکرد لە دکتۆر وایزمان کە سەرکەوتن بەدەست بهێنێت لە کارەکەیدا کە بریتی بو لە بەخشینی ئەو شەش گەنجە لە خزمەتی سەربازی لە بەر هۆکار گەلێك کە پەیوەندی هەبوە بە بەرژەوەندی باڵای نیشتمانەوە.. بەڵام ئەم بەرژەوەندییە باڵایە هیچ نەبو جگە لە دامەزراندنی نوسینگەی تایبەتی زایۆنیزم کە سەر بە دکتۆر وایزمان بو. ئەو شەش کەسەش بریتی بون: من خۆم و پێنج کەسی دیکە کە لە ناویاندا کەسێك هەبو بەناوی هاری ساشەر کە ئەندامی لیجنەی سیاسی ڕێکخراوێکی زایۆنیزم بو. حکومەتی ئینگلیزی نوێش - حکومەتی لوید جۆرج و تشێرشل و بلفۆر - ئەو ڕێکخراوە زایۆنیەیان بە دۆست و هاوپەیمان دادەنا ئەمەش دەسەڵاتێکی زۆری بەخشیبو بە نوسینگەکەمان وەك دەسەڵاتی بەخشینی گوزەر نامە بۆ هەندێك کەس و دابین کردنی گواستنەوە و پشتیوانی کردنی داراییان..

بۆنمونە من جارێك بەڵگەنامەیەکم لەسەر کەسێکی جولەکەی عوسمانی خستە ڕو بەو پێیەی کە دۆستی خۆمانە، ئەمەش بەس تا وەزارەتی ناوخۆی بەریتانیا ڕازی بن بەوەی کە تەواوی ئاسانکاری بکەن سەرباری ئەوەی کە

دەوڵەتی عوسمانی ئەو کاتە لە شەڕ دابون لەگەڵ ئێمە واتە ئەبوایە ئەو عوسمانییەی وەك دوژمن سەیر بکردایە..

بۆ ئەم بەشە ئەوەندە زانیاری ئەخەینە ڕو و بەوەش کۆتایی پێ ئەهێنین کە هەنگاوی یەکەمی سەرەکی کە حکومەتەکەی لوید جۆرج - بلفۆر - تشێرشل دوای دەسەڵات گرتنە دەستی ئەنجامی دا بریتی بو لەوەی کە لوید جۆرجی سەرۆك وەزیر بە ڕەسمی ڕایگەیاند کە سیاسەتی بەریتانیا پشتیوانی پلانەکەی ڕۆتشیڵد دەکات بۆ دامەزراندنی "نیشتمانێکی نەتەوەیی بۆ گەلی جولەکە لە فەڵەستین".

بەشی هەشتەم

پەیماننامەی ڤێرسای

لە مێژوودا هەڵەی زۆر کراوە و پەیماننامە و کۆنگرەی زۆر بەستراوە کە دەرەنجامێکی خراپ و چاوەڕوان نەکراوی هەبوە لە زۆرێک لە وڵاتەکاندا، بەڵام مێژووی مرۆڤایەتی هاوشێوەی ئەو پەیمان نامەیەی نەبینیوە کە کۆتایی پێهانرا بە جەنگی جیهانی یەکەم:

پەیماننامەی ڤێرسای کە بە هۆیەوە تەواوی جیهان ناڵاندی بەهۆی دەرەنجامە خراپەکانیەوە و لە ئێستاش ئەناڵێنێت بەدەست ئەو کێشانەی کە دروستی کردوە.. بەڵکو ئەوەی کە ئێستا لە ڕوی زانستیەوە هەموان لەسەری کۆکن ئەوەیە کە ئەوە هەر ئەو پەیماننامەیە بو کە بوە هۆی چاندنی تۆوی جەنگی جیهانی دووەم. ئەم پەیماننامەیە سیمای تەواوی جیهانی تێکدا و داگیرگەکانی وەك شوێنی هەژمون و دەسەڵاتی کرنە جۆرێکی دیکەی لە داگیر کردن... هەروەها ژمارەیەك گرێی چارەسەر نەکراوی هێنایە ئاراوە بە هۆی دابەشکردنی گەلان و دەوڵەتەکان بە شێوەیەکی ملهوڕانە و دیاری کردنی چارەنوسی گەلان بەو شێوەیەی کە خۆیان ئەیانویست ئەمەش جۆرێك کینە و بێ سەرەوبەرەیی لە گشت شوێنێك دا دروست کرد.

سروشتی بو کە جۆرێك لە سەرسوڕمان و توڕەیی گشت شوێنێك بگرێتەوە دوای ئەم پەیماننامەیە دوای ئەوەی کە ئیدی هێدی هێدی دەرەنجامە خراپەکانی دەردەکەوت. ڕای گشتی جیهانیش نەیزانی کەچۆن ئەوە ڕوی دا،

ئەو کەسانەش کە سەرپەرشتی دانوستانەکانیان ئەکرد [illegible] سیاسیە شارەزاکانی جیهان بون کەلە لایەن دەستەبژێرێك لە شارەزا نێودەوڵەتیەکان هاوکاری ئەکران.. کەواتە دەرەنجام ئەوە بو کە ژمارەیەك لە نیشانەکانی سەرسوڕمان لە دەوری ئەم پەیماننامەیە هەیە و ئێمەش لێرەدا –هەروەك بەشەکانی پێشو– کار ئەکەین لەسەر لابردنی پەردە لەسەر وردەکارییە شاراوەکانی تا ڕاستی و دروستیمان بۆ دەر بکەوێت.

دەرەنجامی یەکەمی پەیماننامەکە: دۆخ لە ئەڵمانیا:

چاودێرە بێلایەنەکان پێیان وایە کە نوێنەرەکانی جیهان ئەوەی کە پێی دەوترێت شارستانی بە ڕێژەیەکی زۆر کەم زانستیان بەکار هێناوە لە نوسینەوەی ئەو پەیمان نامەیەدا.. ڕاستی ئەم بڕیارەمان [illegible] لە حاڵەتی ئەڵمانیادا بۆ دەر ئەکەوێت، گەلی ئەڵمانیا زۆر بە ڕەقی مامەڵەی لەگەڵ کرا و دوای ئەوەش کە کار لەکار ترازا بەوە زانرا کە بە هۆی ئەو پەیماننامەیەوە ستەمی لێکراوە و درەەرنجامی ڕاستەوخۆی ئەو کارەش دروست بونی کینەو ڕقێکی زۆر بو لە لای گەلی ئەڵمانیا. بۆ ئەوەش کە درك بە مانای ڕاستەقینەی مافی ئەڵمانی بکەین ئەبێت بگەڕێینەوە بۆ ئەو دۆخەی کە تیایدا واژۆ کرا لەسەر ڕێککەوتننامەی ئاگربەست [illegible] ١١ تشرینی دووەمی ١٩١٨، ئەو کاتە سەرکردایەتی باڵای ئەڵمانیا داوای ئاگربەستی کرد نەوەك خۆ بەدەستەوە دان.. جیاوازیش [illegible] نێوان ئەم دو حاڵەتەدا زۆرە.. دواتر سەرکردایەتی ئەڵمانیا داوای ئاگر بەستی ئەکرد لەبەر ئەوەی کە هێزەکانی ئەڵمانیا شکستی خواردبو یاخود لەوەدا بو کە شکست بخوات، بەڵکو داوای کرد تا دەستی کراوە بێت بۆ ڕو بە ڕوبونەوەی مەترسی ناوخۆ، ئەو مەترسیەی کە هەڕەشە بو لەسەر ئەڵمانیا، مەترسی شۆڕشی کۆمۆنیستی بە سەرۆکایەتی ڕۆزا لۆکسمبۆرگی جولەکە.

ئاگربەست پێشەکییەکی دروست کرد بۆ دانوستانەکانی ئاشتی لەنێوان هەردولادا، ئەو ڕاستیەی کە نابێت لەپێش چاومان ون بێت کاتێك کە لێکۆڵنەوە ئەکەین لە دەرەنجامەکانی پەیماننامەی ڤێرسای..

ئەو ڕوداوانەی کە سوپای ئەڵمانیای هێنایە سەر ئەو باوەڕەی کە پێویستە داوای ئاگر بەست بکات لەو کاتەوە دەستی پێ کرد کە شانە نهێنیەکانی ڕۆزا لۆکسمبۆرگ توانیان بخزێنە ناو نێوەندی سوپای شەڕکەرەوە بەتایبەت بۆ ناو هێزی دەریایی، ئەو هێزەی کە پلانە شۆڕشگێڕیەکە تەواوی تواناى تیادا کۆکردبۆوە، بەم شێوەیە لە ناکاو پڕوپاگەندەیەك بڵاو بۆوە لە ساڵی ١٩١٨ لەناو هێزە دەریاییەکاندا بەو ناوەڕۆکەی کە گوایە سەرۆکایەتی ئەڵمانیا بڕیاری داوە زۆرینەی کەشتیە ئەڵمانیەکان لە هێرشێکی خۆکوژی دا بکاتە قوربانی و لە دژی کەشتیگەلەکانی ئەمەرکیا و بەڕتانیا و فەڕەنسا تا زیانی زۆری پێ بگەیەنێت تەنانەت گەر خۆشی لەناو بچێت وەك سەرەتایەك بۆ داگیر کردنی بەڕیتانیا دوای ئەوەی کە ئیدی کەنارەکانی بەبێ هێزی پاسەوانی ئەبێت، شانە نهێنیەکان ئەو پڕوپاگەندەیان بەهێز کرد و هانی خۆپیشاندانیان کرد و دەیان وت کە ئەو هێرشە شکست ئەهێنێت بەو پاساوی ئەهێنایەوە کە فڕۆکەکانی هاوپەیمانان هێرش بە چەکی کیمیایی ئەکاتە سەر کەشتیەکانیان و ئەو هێرشە کەشتیەکان ئەکاتە یەکپارچە ئاگر و تەواوی سەر نشینەکانی ئەسوتێن ئەوانەی کە ئەخنکاون و ماون.. کاتێکیش کە هەڵمەتی هێرشەکان گەیشتە ئەو پەڕی، بانگەشە کەرانی یاخی بون ئیدی بە ئاشکرا و لەسەر کەشتیەکان قسەی خۆیان ئەکرد لەسەر ئەو چارەنوس و هێرشە شکست خواردوە.. لە ٣ تشرینی دووەم دەریاوانەکانی کەشتی گەلی ئەڵمانیا یاخی بونی خۆیان ڕاگەیاند.. لە ٧ تشرینی دووەم ئەندامانی یەکەیەکی دەریایی هەڵهاتن لە کاتی چونیان بۆ بەرەیەکی شەڕ لەگەڵ فەڕەنسا و لەناکاو پڕپاگەندەیەك بڵاو بۆوە کە دەیوت ئەوان ئەڕۆیشتن تا ببنە قوربانی هێرشێکی خۆکوژیانە.. لە هەمان کاتدا لە زۆر کەرتی پیشەسازی دا نائارامی زۆر دەستی پێکرد کە بوە هۆی پەك خستنی بەرهەمهێنان و کەسانێك دەرکەوتن کە لە زۆر

شوێندا گیانی خۆبەدەستەوەدانیان بڵاو کردەوە. بەم شێوەیە دۆخەکە لە ئەڵمانیا قەیراناوی بو لە گەیشتە ئەو ئاستەی کە ئیدی قەیسەر هیچی بەدەستەوە ئەما جگە لەوەی کە دەست بەرداری دەسەڵات ببێت لە ۹ تشرینی دووەمی ۱۹۱۸.

دەست بەجێ دوای دەست لەکار کێشانەوەی قەیسەر حکومەتێکی سۆشیالستی دەست بەکار بو کە یەکەمین کاری ئەوەبو لە دوای تێپەڕینی دو ڕۆژ ئاگر بەست واژۆ بکات. بەڵام خۆپیشاندانەکان کۆتاییان پێ نەهات، بەڵکو توندوتیژی زیادتر بەخۆوە بینی ئەم جارەیان لەدژی کۆمارییە سۆشیالستەکان، ڕۆزا لۆکسمبۆرگ لە پێناو کۆتایی هێنان بە خۆپیشاندانەکان ئەو مەرجەی دانا کە ئەبێت سوپای ئەڵمانیا ببەخشرێت لە خزمەتی سەربازی. کاتێکیش کە ئەڵمانیا بە بێ سوپای مەشق پێکراو مایەوە کە بتوانێت کۆتایی بە خۆپیشان دانەکان بهێنێت، سەرکردەی جولەکەی کۆمۆنیست لە سۆشیالستەکان هەڵ گەڕایەوە و لە کانونی دووەمی ساڵی ۱۹۱۹ شۆڕی لە بەرلین ڕا گەیاند لە توانی لەگەڵ چەند کەسێکی دیکە دەسەڵات بەدەست بهێنێت کە زۆرینەیان جولەکە بون..

ئەم شۆڕشە کاریگەرییەکەی دەرەکی چاوەڕوان نەکراوی هەبو بەو پێیەی کە لە بارەیەوە ناکۆکی کەوتەوە لە مۆسکۆ لەنێوان دو سەرکردەی شۆڕی کۆمۆنیستی کە ئەوانیش لینین و ترۆتسکی بون... لینین بە هیچ شێوەیەك ئامادە نەبو کە هاوکاری ڕۆزا لۆکسمبۆرگ بکات..

بەڵام ترۆتسکی جولەکە هەڵوێستێکی پێچەوانەی گرتە بەر دوای پشتیوانی تەواوەتی ئەو شۆڕشەی کرد لە یەکێتی سۆڤێت. هاوکاری نەکردنی ڕۆزا لۆکسمبۆرگ لە لایەن لینینەوە یەکلا کەرەوە بو لەو هەڵوێستەدا لەبەر ئەوەی جولەکەکان هەستیان کرد کە گۆشەگیرن لە کاتێکیدا کە ئەو شۆڕە کاردانەوەیەکی توندی لەلای نەتەوەییەکانی ئەڵمانیا دروست کرد و کەوتنە پەلاماردان و کوشتنی لایەنگرانی ڕۆزا لۆکسمبۆرگ، یەکێك لە ئەفسەرە گەنجەکانی ئەڵمانیا ڕۆزا لۆکسمبۆرگ و کارل لیبکنختیی جێگری یەکەمی

دەست گیر کرد و ئەوەندەی ڤیشە پێوەنان لێی بڕا دواتر کارەکە بو بە کوشتارگەیەکی گەورە و ڕقێکی گەورە بەرامبەر بە جولەکەکان تەقیەوە لەبەر ئەوەی کە بە بەرپرسیاری یەکەم زانران لە دۆڕاندنی شەڕەکەدا، ماڵەکانیان لە شەودا پەلامار درا و بە هەزارەها پیاو و ژن و منداڵیان و برد و سەرجەمان تیر باران کردن.

بەم شێوەیە دۆخ لە ئەڵمانیا لوا بۆ جوڵانەوەی ڕەگەز پەرستی ڕەگەزی باڵا، یاخود بە مانایەکی دیکە بۆ دەرکەوتنی هیتلەر و نازیزم... ئەمەش دەرەنجامی ئەو ڕۆڵە شومە بو کە جولەکە گێڕای لە دژی گەلی ئەڵمانیا لە هێزی دەریای و پیشەسازی ئەڵمانیا و دواتر پەیماننامەی ڤێرساری کە بوە هۆی سەپاندنی مەرجی ناڕەوا و قورس بەسەر ئەڵمانیادا.

لینین لە کۆنگرەی نێونەتەوەیی سێهەمدا ڕایگەیاند کە خودی ڕۆزا لۆکسمبۆرگ بەرپرسیار بو لە شەپۆلی دژایەتی کردنی جولەکە لە ئەڵمانیا. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نابێت ئەوە لە یاد بکەین کە هێزەکانی پیلان گێڕان لەو کاتەوە خۆیان ئامادە کرد بۆ جەنگی جیهانی دووەم، هەر بۆیە ئەم دۆخە بۆ ئەوان گونجاو بو لەبەر ئەوەی مەرجێکی بنەڕەتی لە مەرجەکانی شەڕی داهاتو ئەهێنێتە دی کە ئەویش بریتی یە لە هێنانە ئاراوەی دۆخێك بۆ دروست بونی پێکدادانی چەکدارانە.. بەم شێوەیە ڕون بۆوە کە بەرپرسی دژایەتی کردنی جولەکە و ئەو دۆخەی کەلە ئەڵمانیا هاتە ئاراوە لە دژی جولەکە، هەر خۆیان بون و دواتر هەر خۆیان سودیان لەو دۆخە وەرگرت بۆ پێش بردنی نەخشەکانیان. جولەکە خاوەن سەرمایەکان لەپشت ئەو پیلان گێڕیەوە بون ئەوەك دۆخی ئەڵمانیا و دەرەنجام ئەو پلانە بە شێوەیەکی نەخشە بۆ دڕێژراو چوە پێشەوە.

پرســی فەڵەستین

دوای ئەوەی کە پیلان گێڕان گەیشتنە ئامانجەکانیان لە ئەڵمانیا، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کەوتنە کارکردن لەسەر ئامانجی دووەم: فەڵەستین، لەبەر ئەوەی بڕیاریان دا – هەر وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا – کە فەڵەستین بکەنە ڕێڕەو و داهاتو بۆ پلانەکانیان و خاڵی سەرەکی جیهانی لە پیلانگێڕیەکەدا لە بەر ئەوەی فەڵەستین نێوەندی جوگرافی ئەو ناوچەیە کە بە پێی لێکۆڵینەوە جیۆلۆجیەکان دەرکەوتوە کە سامانێکی سروشتی زۆری تێدایە کە بە ملیارەها دۆلار مەزنندە ئەکرێت.. لە بە شێکی پێشوتردا ئاماژەمان بەو لێکۆڵینەوانەدا کە بە شێوەیەکی نهێنی لەسەر سامانەکانی ناوچەی دەریای مردو کرا کە بە پارەیەی خەیاڵی مەزەندە دەکرا.. بەم شێوەیە پیلانگێڕان دەست بەکار بون لە ژێر پڕوپۆشێکی نوێدا: زایۆنیزمی سیاسی. زایۆنیزمی سیاسی ئەوەی خستبوە پێش چاوی خۆی کە دەبێت یەکێك لەم دو ئامانجەی خوارەوە و یەك لە دوای یەك بهێنێتە دی:

١. ناچارکردنی وڵاتانی جیهان لە دان بەوڵاتی جولەکەدا بنێن لە فەڵەستین و بەو شێوەیەش دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ دێت کە دەبێتە نیشتیمانی پیلانگێڕی و بنکەیەك بۆ داهاتو کە لێوەی کار ئەکرێت بۆ هەڵگیرساندنی جەنگی جیهانی سێهەم لە داهاتودا.

٢. ئامانجی دووەم بریتی یە لە دابین کردنی دەسەڵات بەسەر تەواوی سامانەکانی ناوچەکە بە گشتی و سامانەکانی دەریای مردو بە شێوەیەکی تایبەتی لێرەدا ئەو پلانی کارە ئەخەینە ڕو کە بۆ ئەو کارە دانراوە.

هەنگاوی یەکەم بریتی بو لە بەرکردنی بەڵێننامەی بلفۆر لە ساڵی ١٩٦٧ کە بەپێی ئەو بەڵێن نامەیە فەرەنسا و ئینگلتەرا فەرمان بۆ جەنەراڵ ئەلنبی ئەر ئەکەن تا تورکەکان لە ڕۆژهەلات دەر بکەن و فەلەستین داگیر بکەن، بەریتانیەکان بە کارێکی زۆر نادروستانە هەستان و خۆیان بەدور گرت لە ئاشکرا کردنی پەیمان نامەی بلفۆر تا تەواوی پرۆسە عەرەبیەکانی ئەنجامدا بە هاوکاری عەرەبەکان خۆیان.. بەلام سوخۆرە جیهانیەکان هەر کە فەلەستین داگیر کرا داوایان لە حکومەتی بەریتانیا کرد تا لیژنەیەکی زایۆنی لە فەلەستین دابمەزرێنێت و نوێنەرە سیاسیەکانیان وەك ئەندام دابنێت، بەمەرجێك کاری ئەو نوێنەرایەتیە ئەبێت ئەوەبێت کە ئامۆژگاری پێشکەشی جەنەراڵ کلایتۆن بکات کە ئەو کاتە فەرمان ڕەوای سەربازی فەلەستین بو.. ئەم نوێنەرایتیەش لە مانگی ئازاری ساڵی ١٩١٨ دەستی بە کارەکانی کرد و ئەندامەکانیشی بریتی بون لەم ناوانەی لای خوارەوە:

– کۆلۆنێل نوورمسبی گور کە دواتر کرایە بەڕێوەبەری بانکی ستاندارد[٧٣] لە باشوری ئەفەریقا.. ئەمەش ئەو بانکەیە کە دەستی گرتوە بەسەر کانگاکانی ئاڵتون و ئەڵماس لە باشوری ئەفەریقا و بە هەزارەها کرێکاری ئەفەریقی وەك کۆیلە بەکار ئەهێنێت، هەر ئەویشە کە سیاسەتی ئاپارتاید بەکار ئەهێنێت و ئەو وڵاتەش پەیڕەوی لێ ئەکات.

کۆلۆنێل جیمس دی ڕۆتشیلد.. کوڕی ئەمۆند دی ڕۆتشیلد سەرۆکی لقی فەرەنسای خانەوادەی ڕۆتشیلد و دروست کەری تەل ئەبیب و ژمارەیەکی زۆر لە داگیرگەکانی جولەکە. جیمس دی ڕۆتشیلد دواتر بوە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی بەریتانیا لە نێوان ساڵەکانی ١٩٢٩ – ١٩٤٥ دواتر تشێرشل کردیە وەزیر بۆ کاروباری پەرلەمان لە حکومەتەکەی خۆیدا.

– ئەفسەر ئەدوین سامویلی جولەکە کە بو بە بەڕێوەبەری چاودێری بەریتانی لە حکومەتەکەی تشێرشل لە کاتی جەنگی جیهانی و کاتێکیش کە

---

(٧٣) ئەوەی جێگەی سەرسوڕمانە ئەوەیە کە کەسێکی سەربازی بکرێتە بەڕێوەبەری بانکێکی بازرگانی گەورە.. ئەمەش بەڵگەی تەواوەتیە لەسەر پەیوەندییە شاراوەکان

ئیسرائیل دامەزرا لە ساڵی ١٩٤٨ کرا بە بەڕێوەبەری وێستگەی ڕادیۆی ئیسرائیل[٧١].

- ئیسرائیل سیف، ئەم کەسە ڕۆڵێکی ئادیاری گێڕا لە ترسناك ترین ڕوڵ لە ژیانی سیاسی بەریتانیای هاوچەرخ دا. ئەم کەسە دواتر بو بە سەرۆکی لیجنەی پلانداناى ئابوری و سیاسی. ئەمەش ئەو لیجنەیەیە کە ئاڕاستەی سیاسەتی ئابوری و کاروباری سیاسی وەزارەتە یەك لەدوای یەکەکان ئەکات لە دەسەڵات هەروەك زۆرێك لە چاودێرانی چۆنیەتی کارکردنی دەزگاکانی حکومەت ئەزانن لە بەریتانیا، ئەو لیجنەیەی کە سیاسەتی ئابوری و کاروباری سیاسی وەزارەتەکان ئاڕاستە ئەکات لە دەسەڵات دا.

- حاییم وایزمان... ئەم کەسە پێویستی بە ناساندن نییە: ئەم لیجنەیە بەر لەوەی کۆنگرەی ئاشتی ببەسترێت و تەنانەت بەر لەوەی کە جەنگیش کۆتایی پێ بهێنرێت نێردرا بۆ فەڵەستین، ئەمەش بۆ ڕەخساندنی کەشێکی گونجاو بەر لەوەی کە وادەی ئەوە بێت کە پرسی فەڵەستین بخرێتە ڕو بۆ مشت و مڕ کردن و بڕیار بدرێت لە پەیماننامەی داهاتودا کە ڤێرسای بو.

دواجار دانوستانەکان دەستی پێ کرد و بریتی بو لە گاڵتە جاڕییەکی ئاشکرا و تیایدا سەرمایە دارە جیهانیەکان پەردەیان لەسەر ڕویان لادا و هەژمونیان بە ئاشکرا دەرکەوت، لێرەدا پێویستمان بە هەوڵێك نیە تا ئەوەمان بۆ ڕون بکاتەوە، تەنها ئەوەندە بەسە کە ئاماژە بەوە بدەین کە سەرۆکی شاندی ئەمریکی خودی پۆل واربۆرگ بو کە لە بەشی پێشودا بە درێژی باسمان لێوە کرد. ئەم کەسە نوێنەری سەرەکی کۆمەڵەی سوخۆرە جیهانیەکان بو لە ئەمریکا. سەرۆکی شاندی ئەڵمانیش کەسێك نەبو جگە لە براکەی کە ناوی ماکس واربۆرگ بو. پێویستە ئەوەش لە یاد نەکەین کە شاندی ئەڵمانی

---

(٧١) ئەتوانین ئەم کەسە وەك نوێنەری سەرەکی سوخۆرە جیهانیەکان دابنێین بۆ سەرپەرشتی کردنی ئەو پروپاگەندانەی کە ئاڕاستەیان ئەکرد.

نوێنەری ئەو دەوڵەتە دوژمنەیە کە جەنگی دۆڕاندن لە کاتێکدا کە شاندی ئەمەریکی نوێنەری یەکێك لە دەوڵەتە سەرەکیە سەرکەوتوەکانی ئەکرد.

لێرەدا بە پێی ئەم حاڵەتە بە ئاسانی دەتوانین درك بەوە بکەین کە چۆن کۆنگرەی ئاشتی گۆڕا بۆ کۆنرەیەکی داگیرکارانەی دڕندە، هەروەها چۆن بە بێ دودڵی لەسەر تەواوی بڕیارەکان ڕازی بو کە ئامانج و دەرەنجامەکانی ترسناك بون. ئەوەش کە پەیوەندی بە فەڵەستینەوە هەیە پڕۆژەی چاودێری کردنی ئینگلیز لە لایەن چەند گەورە زایۆنیەکی جیهانیەوە دانرا کە لە سەروویانەوە ئەم ناوانە بون:

- پڕۆفیسۆر فیلیکس فرانکفۆرتەر کە دواتر بوە ڕاوێژکاری سەرەکی کۆشکی سپی لە سەردەمی فرانکلین ڕۆزفێڵت.
- سێر هێربێرت سامویل.
- لوشیان ۆلف.. ڕاوێژکاری تایبەتی سەرۆك وەزیران ئینگلیزی لوید جۆرج.

کاتێکیش کە دانوستانە سەرەتاییەکان دەستی پێ کرد بۆ کۆنگرە، ڕاوێژکاری تایبەتی بەڕێز کلیمانسۆی سەرۆك وەزیرانی بەناوبانگی فەرەنسا کەسێك بو بە ناوی ماندل، ئەڵبەتە ئەم ناوە خوازراو بو بەڵام ناوە ڕاستەقینەکەی بریتی بو لە (ڕۆتشیڵد) کە یەکێك بو لە ئەندامانی خانەوادەی (ڕۆتشیڵد) و یەکێك بو لەڕاوێژکارە سەرەکیەکانی شاندی ئەمەریکی بەڕێز (مورگنتزاو)ی جولەکە. دواتر ئەم کەسە ئەبێتە وەزیری دارایی ئەمەریکا لەسەردەمی سەرۆك ڕۆزفێڵت..

پێشتر وتمان کە سەرمایە دارە جیهانیەکان پەردەیان بە بێ ترس لەسەر ڕوی خۆیان لادا لە کۆنگرەکەدا، وەك ئاماژەیەك بەو حاڵەتە بڕگەیەك لەو کتێبە ئەهێنینەوە کە لە لایەن لوشیان ۆلفەوەوە نوسراوە بە ناونیشانی "چەند لێکۆڵینەوەیەك لەسەر مێژوی جولەکە" و لە پەڕەی ٨٠ دا هاتوە کە (لە کاتی واژۆکردن لەسەر پەیماننامەی ئاشتی ژمارەیەکی دیکە لە گەورە سیاسیە

جولەکەکان دەرکەوتن، هەروەها ئەم کەسانەش: لویس کاوتز لە فەرەنسا[٧٥] و سومینۆ لە ئیتالیا و ئەدفین کونتاگیۆ لە هندستان[٧٦] واژۆیان لەسەر کردبو.. ".

لێرەدا وتەی هەندێك لە گەورە بیریارەکانی ڕۆژئاوا ئەمێنینەوە کە بۆخۆی پەیاننامەیەکەی ئاشکرایە کە پێویستی بە ڕون کردنەوە نیە: مێژونوسی دیبلۆماسی ئینگلیزی بەناوبانگ "هارۆلد نیکۆلۆن" لە کتێبەکەی بەناونیشانی "دروست کردنی ئاشتی ١٩١٩-١٩٤٤" لە پەڕەی ٢٤٤ دا دەڵێت کە لوشیان زۆف داوای لێکردوە کە بێتە سەر ئەو بۆچونەوەی ئەو لەسەر ئەوەی کە "جولەکە پێویستە لە جیهاندا بپارێزرێن و لە هەمان کاتدا پێویستە تەواوی مافە هاوڵاتی بونیان هەبێت لە هەر دەوڵەتێك دا".

نوسەری فەرەنسی جۆرج باتۆ لە کتێبەکەی بە ناونیشانی "پرسی جولەکە" لە پەڕەی ٣٨ دەڵێت کە "بەرپرسیارێتی دەکەوێتە سەر شانی جولەکە ئەوانەی کە نزیك بون لە سەرۆکی ئەمەریکی ویلسن و سەرۆك وەزیرانی بەریتانیا لوید جۆرج و سەرۆك وەزیرانی فەرەنسا کلیمانسۆ بۆ گۆڕینی پەیماننامەی ئاشتی بە سودی جولەکە.

لێرەدا پێویستە کە ئاماژە بە ڕوداوێکی دیار بکەین کەلە کاتی ئەو دانوستانەکان لە پاریس ڕوی دا لە ساڵی ١٩١٦، لەو ڕوداوەدا سەرۆکی ئەمەریکا ویلسن سەرەتا کۆمەڵێك بیروبۆچونی ئایدیالی قبوڵکرد بەڵام لە ناکاو لە ٢٨ ئازاری ١٩١٩ بروسکەیەکی پێ گەیشت لە لایەن کەسێکەوە کەپێك هاتبو لە هەزار وشە، ئەو کەسەش یەعقوب شیف نوێنەری سوخۆرە جیهانیەکان بو کە پێشتر چەندین جار باسمان لێوە کردبو، ئەو بروسکەیە بۆچونی ئەو کەسانەی لەخۆگرتبو کە یەعوب شیف نوێنەرایەتی دەکردن لەسەر پێنج پرسی

([٧٥]) ئەم کەسە برواتر بوە پاڵەوانی ڕوسواییەکی دارایی گەورە کە بە هۆیەوە ناچار بو پاشەکشێ بکات لە ژیانی ئاسایی.

([٧٦]) تا ئەو کاتە هندستان داگیرگەیەکی بەریتانی بو.

جیهانی کە ئەوانیش بریتی بون لە: پرسی فەڵەستین، قەرەبو کردنەوەی ئەڵمانیا، سیلیسیای سەرو، ناوچەی سار، ڕێڕەوی دانزینگ[٧٧].

هەر زوو سەرۆك ویڵسن هەڵوێستی گۆڕی و دانوستانەکان ئاقارێکی دیکەی بەخۆوە بینی... باڵوێزی ئەو کاتەی فەرەنسا لە بەریتانیا کۆنت دی سان ئۆکلیر لەو کتێبە سیاسیەی کە نوسیبوی بەناو نیشانی (جنێف بەرەو ئاشتی) باس لەو ڕوداوە ئەکات و ئەڵێت: ئەو دەقانەی کەلە ناو پەیماننامەی ڤێرسای هەبون و پەیوەندی بە پێنج پرسەکەوە هەبو، لە لایەن یەعقوب شێف و هاو نەتەوەکەی دانرابو.

پرسی فەڵەستین یەکەمین شت بو کە ببوە جێگەی بایەخی پیلان گێڕان و هەر کە شانەکان توانیان بڕیاری چاودێری کردنی فەڵەستین لە لایەن بەریتانیاوە دەربکەن لە پەیماننامەی ئاشتی دا، تەواوی هەوڵیان چڕکردەوە لە خۆ ئامادە کردن بۆ بەرپاکردنی جەنگی جیهانی دووەم. هەر بۆیە تەواوی هەوڵی خۆی دا تا توند ترین و ستەمکارتین مەرج دابنێت لەسەر ئەڵمانیا تا تۆی کینە لەناو دڵی ئەڵمانیەکاندا بچێنێت و بیکاتە ئامانجی نەتەوەیی بۆ تۆڵە سەندنەوە.. ئەمە هەر ئەوەش بو کە ڕوی دا.

پیلان گێڕان ئەوەشیان لە یادنەکرد کە ئاوڕێکیش لە کۆمەڵەی نەتەوەکان بدەنەوە، ئەو کۆمەڵەیەی کە پەیماننامەی ڤێرسای بڕیاری دروست کردنی دابو، هەر بۆیە هەر لە سەرەتای دروست کردنیەوە سەرچاوەکانی خۆی ناردە ناو ئەو کۆمەڵەیەوە و بیکاتە دارەستێك بەدەست سوخۆرە جیهانیەکانەوە، ئەمەش هەر ئەو شتە بو کە (ناحوم سوکولوف) کە زایۆنیەکی ناسراو بو و سەرۆکی لیجنەی جێبەجێکاری کۆنگرە بو، ڕایگەیاند لە ٢٥ ئابی ١٩٥٢ و وتی کە کۆمەڵەی نەتەوەکان بیرۆکەی جولەکە بو... کۆڵۆنێلی ئەمەریکی ئ.هـ. لین ئەم بیرۆکەیە وەر ئەگرێت لە کتێبەی کە بەناونیشانی (دەستی شاراوە) بڵاوی

---

(٧٧) دواتر جەنگی جیهانی دووەم لە کێشەی ڕێڕەوی دانزینگەوە دەست پێ ئەکات.

ئەکاتەوە و لە ڕێی ئەم کتێبەوە ئەیەوێت کە گەلی ئەمەریکا ئاگادار بکاتەوە لە مەترسی زایۆنیزم.

لێرەدا بە شێوەیەکی تایبەت سەرنجی ئەو وتەیە ئەدەیت کە یەکێك لە بە ئاگاترین کەسەکانی جیهان ئەیکات کەئەویش بێ گومان سەرۆکی دەستەی نوسەرانی ڕۆژنامەی (تایمز)ی ئینگلیزییە ئەویش ویکهام ستیدە، ئەم کەسە چەندین جار ئاماژەی بە هەژمونی شاراوەی سەرمایە دارە جیهانیەکان کردوە و لەو بارەیەوە ئەم بۆچونەی دەرکردوە لە پەڕەکانی ٣٠١ – ٣٠٢ ی کتێبە گەورەکەی کە بە درێژایی سی ساڵ نوسیویتی:

من زۆر بە شێوەیەکی تایبەت پێداگری ئەکەم لە وتنی ئەوەی کە ئەوانەی کۆنترۆڵی پرسە جیهانیەکانیان کردووە، خاوەن سەرمایە جیهانیەکانن و هەر ئەوانیشن کە ڕوداوەکان بە شێوەیەکی تایبەت ئەجوڵێنن.

لە کاتی کۆنگرەی ئاشتی، تەنها خەمی یەعقوب شێف و کۆمەڵەی واربۆرگ و هەندێك لە سەرمایەدارەکانی دیکە ئەوەیە کە هەژمونی جولەکە مسۆگەر بکەن بەسەر ئەوروپا بە شێوەیەکی گشتی و ئەڵمانیا بە شێوەیەکی تایبەتی.. [٧٨] کاتێکیش کە ونستۆن تشێرشل سەردانی فەڵەستینی کرد لە ساڵی ١٩٢١، لیجنەیەکی عەرەبی هاتنە پێشوازی و ئەو ستەمانەیان بۆ خستە ڕو کە دوچاری عەرەب ئەبێتەوە و ترسیشیان لەو ئامانجە باسکرد کە زایۆنیزم کاری بۆ ئەکات کە ئەویش دەست گرتنە بەسەر فەڵەستیندا، هەروەها ئەوەشیان ڕون کردەوە کە عەرەبەکان ئەوە بۆ هەزار ساڵە کە لە سەر ئەو خاکە ئەژین، دواجار داوایان لە تشێرشل کرد کە دەسەڵاتی خۆی بەکار بهێنێت بۆ لابردنی ئەو ستەمە، ئەویش لە وڵامدا وتی: ئێوە داوای ئەوەم لێ ئەکەن کە دەست بەرداری بەڵێن نامەی بلفۆر ببم و کۆچی جولەکەکان ڕابگرم.. ئەمە لە توانای مندا نیە و ڕازیش نیم لەسەری، بەڵکو ئێمە پێمان وایە کە – بە پێی بەڵێن نامەی بلفۆر –

([٧٨]) تێبینی نوسەر: هەوڵەکانی بەڕێز ویکهام ستید بۆ ئاشکراکردنی دەستە شاراوەکان، یەکێك لەو هۆکارە سەرەکیانە بو کە پاڵی بەمنەوەنا تا لە لێکۆڵینەوەکانمدا بەدوای وەڵامی ڕاستیدا بگەڕێم.

ئەوە بۆ چاکەی جیهان و جولەکە و ئیمپڕاتۆریەتی ئەڵمانیا و خودی عەرەبەکانە .. !! و ئێمە کار ئەکەین بۆ هێنانەدی ئەو ئامانجە.

ئەو کاتە کەس لە مانای قوڵی ئەو وشانە تێنەگەیشت کە پلانێکی شاراوەی جولەکە هەیە کە هەر لەو کاتەوە پەیوەندی بە تشێرشلەوە هەیە، بەڵکو من بۆخۆم – نوسەر – دوای تێپەڕ بونی چەندین ساڵ بەوەم زانی، بەتایبەت لە ساڵی ١٩٤٥ کاتی سەردان کردنی تشێرشل بۆ ئەمەریکا کاتێک کەلەگەڵ بێرنارد باروّخ کۆبۆوە، ئەو جولەکەیەی کە سیاسەتی ئەمەریکای لە ژێر پەردەوە و بۆ چەندین ساڵ ئاڕاستە ئەکرد و دەستە ڕاستی سەرۆك ڕۆزفێڵت و ڕاوێژکارەکانی بو، لەو کۆبونەوەیەدا دەڵێت: "من زایۆنیم و هەمیشەش زایۆنی بوم". ڕەنگە کاتێك کە بۆچونی خۆی بە ئاشکرا دەردەبڕێت بۆ لیژنە عەرەبیەکە، بیر لەو هەڕەشەیە بکاتەوە کە حاییم وازیمان پیاوی دێرینی کۆمەڵەی پیلانگێڕان بەئاشکرا ئاڕاستەی ئینگلتەرای کرد، ئەو کەسەی کە بە ئاشکرا لە ژمارەی ٤ ساڵی ١٩٢٠ گۆڤاری "جودشە روفدیشا" بەئاشکر ئەڵێت: ئێمە لێرە لە فەڵەستین جێگیر ئەبین جا چ پێتان خۆش بێت یا نا، تەنها شتێك کە ئەتوانن بیکەن ئەوەیە کە کۆچەکەمان کەمێك خێرا یان خاو بکەنەوە، بەڵام باشتر وایە کە هاوکاریمان بکەن ■ هێزەکانمان لەدژتان هەڵ نەگەڕێنەوە لەبەر ئەوەی ئێستا لەیەك سەنگەردایە لەگەڵتان و بە ئەندازەیەکیش بە هێزە کە ئەتوانێت ئەگەر بیەوێت جیهان وێران بکات.

ئەم هەڕەیەش بەتەنها نەبو بەڵکو هاوکات بو لەگەڵ هۆشدارێکی دیکە کە ئاڕاستەی جیهان کرا لەو کۆنگرە زایۆنیەدا کە لە بۆدابێست پایتەختی هەنگاریا لە ساڵی ١٩١٩ دا بەسترا، ئەم کەسە لەیەکێك لە وتارەکانیدا دەڵێت "ڕێکخراوەکەمان – ڕێکخراوی زایۆنی – لە دوای جەنگ کار ئەکات لەسەر ڕێکخستنەوەی جیهان لە دوای جەنگ، ئەوە ئێمە بوین کە کۆمەڵەی نەتەوەکانمان دروست کرد و کار ئەکەین لەسەر کەرتنە دوای دەسەڵاتی ڕێ نیشاندەر.. بەڵام ئامانج و ئەرکەکانمان پێشوەخت دیاری کراوە".

بەڵگە نامەیەکی دەزگای هەواڵگری کەنەدا:

ئەم بەشەم لە ساڵی ١٩٤٤ دا تەواو کرد دوای ئەوەی کە لێکۆڵینەوەم کرد لە تەواوی ئەو دۆکیومێنت و زانیارییانەی کە پەیوەندی هەبو بە دێڕەکانی پێشوترەوە، بەڵام دوای هەشت ساڵ و بە پێی ئەو پۆستەی کە هەمبو[79] بەڵگە نامەیەکی زۆر ترسناك کەوتە بەر دەست "دەزگای هەواڵگری کەنەدا" و لێرەدا بەئەرکی خۆمی دەزانم کە چەند بەشێك لەم دەقە بخەمە بەردەست لەبەر بایەخەکەی:

- ئەم بەڵگە نامەیە پەیوەندی هەیە بە "لیژنەی بەپەلەی حاخامەکانی ئەورووپا" کەلە ١٢ کانونی دووەمی ١٩٥٢ لە بۆدابێست بەسترا و ئەوەی کە دێت کورتەیەکە لەو بەڵگە نامەیە کە چەند بەڵگە نامەیەکی تێدایە و دەتوانم بڵاوی بکەمەوە:

ڕاپۆرتێك لە ئەورووپاوە لەسەر ئەو کۆنگرە ناوازەیەی لیژنەی بەپەلەی حاخامەکانی ئەورووپا:

وتاری نهێنی حاخامی گەورە ئیمانوێل رابینۆفیتش: سڵاوێك بۆ نێوە کوڕەکانم، بۆ ئەم کۆبونەوە تایبەتە بانگهێشت کراون تا هێڵە سەرەکییەکانی پەیڕەوی نوێی خۆمتان پێ ڕابگەیەنم کە ئەویش ئەو پەیڕەوێکە هەر وەك دەزانن پەیوەندی هەیە بە شەڕی داهاتووەوە کە پلانە سەرەکییەکەمان وا ئەخوازێت بیست ساڵ دوابخرێت تا بتوانین ئەو دەستکەوتانە بەهێز بکەین کە لە دەرەنجامی جەنگی جیهانی دووەمەوە بەدەستمان هێناوە، ئەڵبەتە ئەم ڕێنماییە نوێیانە وا ئەخوازێت کە ئەم ماوەیە بۆ پێنج ساڵ کەمتر بکرێتەوە.

---

(٧٩) نوسەر یەکێکە لەفەرماندە دەریاییەکانی کەشتی گەلی کەنەدا، دەزگای هەواڵگری دەریایی کەنەداش سەر بەو هێزە بوە.

پێویستە پێتان پێ ڕابگەیەنم کە ئەو نامانجەی ■ ئێستا کاری لەسەر ئەکەین بە درێژایی سێ هەزار ساڵ ئێستا لەبەر دەستمانە و وانەخوازێت لێمان کە دواجار بۆ چنینەوەی بەرهەم پێویستە هەوڵەکانمان ئەهێنە بکەین و هەرچی توانا و بەهرە هەیە بیخەینە پێناویەوە. هەروەها ئەتوانم جەخت لەوە بکەمەوە بۆتان ئێستا کە چەند ساڵێك تێ ئاپەڕێت بەسەر ئەوەی کە ئیدی گەلەکەمان پێگەی یەکەمی بەدەست ئەهێنێتەوە لە نێو گەلاندا، ئەو پێگەیەی کە لێی زەوت کراوە بە درێژایی چەند ئەوەیەك، بەو شێوەیەش کارەکان ئەچنەوە سەر ڕێچکە و سروشتی خۆیان و هەر جولەکەیەك ئەبێتە سەروەر و هەر جوییمێکیش ئەبێتە کۆیلە (چەپڵەیەکی گەرم لێ ئەدرێت).

لێرەدا کورتەیەکتان ئەدەمێ لەسەر ڕێنماییەکانی جەنگی داهاتو: ئێوە سەرکەوتنی ئەو پەیڕەوەتان ئەکەوێتەوە یاد کە ■ ساڵی ١٩٣٠ەوە پیادەی دەکەین و سەرکەوتنی تەواوەتی بەدەست هێناوە، هەڵمەتی پڕوپاگەندەی بەرفراوان توانی کینە ■ ئەڵمانیا دروست بکات لە دژی ڕۆژئاوا و جولەکە دواتر لە ڕۆژئاواش کینەو ڕقی لەدژی گەلی ئەڵمانیا دروست کرد بەهۆی ڕقی ئەڵمان لە جولەکە.

ئەمە هێڵی سەرەکی پەیڕەوی ئێستامانە و جێبەجێی ئەکەین، ئێمە هەڵمەتێکی کینە و ڕق ■ ڕۆژهەڵات ■ دژی ڕۆژئاوا و ڕۆژئاوا لەدژی ڕۆژهەڵات دەست پێئەکەین و جەنگ لەگەڵ ئەو وڵاتانە ئەکەین کە هەوڵ ئەدەن بە بێ لایەنی بمێننەوە و ناچاریان ئەکەین کە پەیوەست بن بەم یان ئەو سەبازگەوە.. ڕێگە بەکەسیش نادەین کە ڕووبەڕومان بوەستێتەوە و لە توندی ململانێکە کەم بکاتەوە[٨٠].

---

(٨٠) ئەم وشانە لە ساڵی ١٩٥٧ ■ نوسراوەتەوە، لە ساڵی ١٩٦٢ کەنەدی سەرۆکی ئەمریکا کوژرا لە هەل و مەرجێکی نادیاردا کە هەموان دەیزانن و تا ئێستاش بە ناڕونی ماوەتەوە. ئەڵبەتە سەرۆکی یەکێك ■ هەرە دەوڵەتە بەهێزەکەی جیهانە. زۆر لایەن بە ئاشکرا یان بە ئاماژە ڕایان گەیاند کە هێز گەلێکی شاراوە هەیە کە ■ تاریکدا کار ئەکات و بەرپرسیارە لەو کوشتنە. ڕونە کە سیاسەتی (جۆن فۆستەر دالاس) لەسەر بنەمای ململانێ و توندوتیژی و هەڕەشەی جەنگ بەردەوام ناسراوە تەنانەت ناوی لێنراوە سیاسەتی (لێواری جەنگ). کاتێك کە کەنەدی ئەم سیاسەتەی قڵپ کردەوە و سیاسەتی پێکەوە ژیانی ئاشتیانەی پەیڕەو کرد لەگەڵ

ئامانجی یەکەمی ئەم پەیڕەوە بریتی دەبێت لە بڵاو کردنەوەی گیانی عەسکەرتاری و شەڕکردن لە ئەمەریکا بەڵام پرۆژەی ئەو یاسایەی کە خرایە بەردەم کۆنگرێسی ئەمەریکا بە پشتیوانی ئێمە و بریتی بو لەوەی کە مەشقی سەربازی گشتنادنی بۆ بکرێت بەسەر تەواوی گەلی ئەمەریکا ڕەت کرایەوە، بەم شێوەیە ئێمە بە شێوەیەکی کاتی شکستمان هێنا بەڵام دوبارە هەوڵ ئەدەینەوە و کار ئەکەین لەسەر لکاندنی تۆمەتی دژایەتی کردنی جولەکە بە گەلی ڕوسیاوە، هەروەک چۆن پێشتر ئەم کارەمان لەگەڵ گەلی ئەڵمانیادا[81] ئەنجامدا.. بە پارە و دەسەڵاتیش پشتوانی لەو ڕێکخراوانە ئەکەین کە بە شێوەیەکی تایبەت پشتیوانی لە جولەکە ئەکات لە ئەمەریکا.

بەڵام ئامانجی کۆتایی ئەم پلانە بێ گومان جەنگی جیهانی سێهەم دەبێت کە لە چاو جەنگەکانی پێشوتردا وێرانکەر ترە.. هەروەها کار ئەکەین لەسەر دروست کردنی ئیسرائیلێکی بێ لایەن لەم شەڕەدا لە ڕزگاری ببێت لە دەرەنجامەکانی و ببێتە بارەگایەك بۆ لیژنەکانی چاودێری و بەڕێوەبردن و ئەمەش وای لێ ئەکات کە سەرپەرتی پرسەکانی گەلانی دیکە بکات... ئەم شەڕە دوای شەڕی ئێمە دەبێت لە ململانێی مێژویی ئێمە لەدژی جولەکە.. ئەوکاتە ناسنامەی ڕاستەقینەی خۆمان دەردەخەین و نیشانی جیهانی دەدەین.

پرسیارێك لە یەکێك لە حاخامە ئامادەبوەکان: دواکارم لە حاخام رابیتوفتش کە وەڵامی ئەم پرسیارەم بداتەوە: چارەنوسی ئاینەکان چییە لە دوای جەنگی جیهانی سێهەم؟

سەربازگەی یەکێتی سۆڤێت و وڵاتە ئازاد و بێ لایەنەکان، کوژرا و سنورێك دانرا بۆ ئەو سیاسەتە. ئەو هەواڵانەی کەلە ئەمەریکاوە بەدەست گەیشتون و تایبەت بە هەڵمەتی هەڵبژاردنی سەرۆکی داهاتو ئاماژە بۆ ئەوە ئەکەن کە ئەو هێزانەی کە مەیلیان هەیە بۆ شەڕ هەڵبژاردنەکان ئەبەنەوە.. ئێمەش لێرەدا هەرئەوەندەمان پێ ئەکرێت کە دوبارە چاوێك بخشێنینەوە بە وتەکانی حاخام رابینۆفیتش لەبەر ئەوەی ڕەنگە بتوانین ڕەمزکارەکانی کوشتنی کەنەدیمان بۆ دەر بکەوێت.

(۸۱) ستونەکانی ڕۆژنامەکانی جیهان لەم ڕۆژەدا پڕیەتی لەو هەواڵ و وتار و تێبینیانەی کە باس لە چەوساندنەوە و ئازارەکانی جولەکە ئەکات لە ڕوسیا.

حاخام رابیتولیتش: لەدوای جەنگی جیهانی سێهەمەوە ئە ئایین و نا پیاوی ئایین هیچیان نامێنێت، بونی ئایین و پیاوانی ئایین مەترسین بۆسەر ئێمە.. ئەو هێزە ڕۆحییەی کە لە دڵی موسوڵمانەکاندا بڵاوی ئەکاتەوە... بوێریان پێ ئەدات تا ڕووبەڕووی ئێمە بوەستنەوە.. ئەڵبەتە ئێمە تەنها ڕوکەشی دەرەکی ئایینی جولەکە ئەمێڵینەوە تەنها بۆ یەک مەبەست ئەویش پاراستنی پەیوەندی نێوان ئەندامانی گەلەکەمان و ڕێگری کردن لەهەر بێ گانەیەک کە بێتە ناومانەوە لە ڕێگەی هاوسەرگیریی و شتی دیکەوە.

لە پێناو ئامانجی کۆتاییماندا پێویستمان بە دوبارەکردنەوەی هەمان ئەو پرۆسە ناخۆشەیە کە لەسەردەمی هیتلەردا پێی هەڵساین، واتە ئێمە خۆمان هەڵدەستین بە ئەنجامدانی هەندێک کاری چەوساندنەوە لەدژی گەلەکەی خۆمان؟ بە واتایەکی دیکە هەندێک لە ئەندامانی گەلەکەمان ئەکەینە قوربانی لە ڕوداوگەلێک دا کە خۆمان دورستی ئەکەین و لە پشت پەردەشەوە ئاڕاستەی ئەکەین تا لەو ڕێگەیەوە بتوانین بەهانەی پێویست بۆ پشتیوانی و هاوسۆزی گەلانی ئەورروپا و ئەمەریکا و تەواوی جیهان لە لایەک و لە لایەکی دیکەشەوە بۆ پاساو هێنانەوە بۆ ئەو دادگاییانەی کەلە دوای جەنگەوە ئەنجام ئەدرێت بۆ لە سێدارەدانەکانی ئەو سەرکردە سەربازیانەی کەلە دژی یەکدی ئەجەنگێن هەروەک ئەوەی کەلە دادگاییەکانی نۆرمبێرگدا کردمان[٨٢].

ڕەنگە قوربانی دان بە چەند هەزارێک لە گەلەکەمان و دواتر لکاندنی تۆمەتی لەناو بردنیان بە کەسانی دیکە قوربانی دانێکی گەورە بێت، بەڵام ئێمەنابێت قورسایی دابنێین بۆ هەر قوربانیەک کە دەیدەین لە پێناو ئامانجی کۆتاییماندا کە ئەویش بریتیە لە دەست گرتن بەسەر جیهاندا.

---

(٨٢) مەبەست لەو دادگاییانەیە کە لە دوای جەنگی جیهانی دووەمەوە ئەنجامدرا لە نۆرمبێرگ و تیایدا هەندێک لە تاوانبارانی جەنگ و کەسایەتی دیاری ئەڵمانی تێدا لە سێدارە درا. تاوەکو ئێستاش دادگاییەکانی "تاوانبارانی جەنگ" ئەنجامئەدرێت لە وڵاتگەلە جیاوازەکانی ئەورروپا، هێزە زایۆنیەکانیش ئەیکەنە پاساوێک بۆ ترساندنی لایەن و کەسەکان ئەوانەی کەلە بەرامبەر هەژمونی زایۆنیزم لە ڕۆژئاوا دەوەستنەوە.

ئێوە سەرکەوتنی کۆتایی ئەبینن کە وەک ڕوناکی لەپێش چاوتاندا ئەدرەوشێتەوە، دوای ئەو کۆنگرەیەش ئەچنەوە ناوچەکانی خۆتان تا دەست بەکار ببنەوە بە بێ وەستان تا ئەو ڕۆژە دێت کە ئیدی ئیسرائل نەخشەی خۆی ئاشکرا ئەکات کە: ئیسرائیل ئەو ڕوناکیەیە کە جیهان ڕوناک ئەکاتەوە... و پێگەی کۆمەڵەی هەڵگرانی ڕوناکی[82] ئەبێت...

لێرەدا وتەی حاخامەکە تەواو ئەبێت و ئیدی ناتوانین زیادتر لە سەر ئەو کۆنگرەیە بدوێین، بەڵام ئەبێت ئاماژە بەو وتارە بدەین لەبەر ئەوەی زانیاری و بەرەنجامەکانی ئێمە ئەسەلمێنێت لەمەڕ دوژمنایەتی کردنی جولەکە و نازیزم...

لێرەدا بە شێوەیەکی یەکلا کەرەوە جەخت لەو هێزانەی ئەکاتەوە کە ئاراستەی زایۆنیزمی ئەکات و بەکاری ئەهێنێت و دەڵێت هەر هەمان ئەو هێزەیە کە ژایەتی جولەکە ئەکات و بەکاری ئەهێنێت هەروەک چۆن کە نازیزم هیتلەری بە زیرەکی بەکارهێنا. هەروەها ئەوە هەر خۆشیانن کە کار ئەکەن لەسەر هەڵگیرساندنی جەنگی جیهانی سێهەم، ئەو کەسەی کە ئاگادار ئەبێت ڕەنگە سەری بسوڕمێنێت کاتێک ئەبیستێت ئەوە سوخۆرە جیهانیەکان بون کە نازیزم بە ئاشکرا دژایەتی ئەکردن، بەڵام ئەو زانیارییانەی کە پێشتر باسمان لێوەکرد و لە دواتریشدا دێینەوە سەری ئەو هۆکارەمان بۆ ڕون ئەکاتەوە کە پاڵی بە ستالین و ڕۆژئاواوە نا تا پێکەوە بێدەنگی هەڵبژێرن لە بەرامبەر خۆ

---

۸۲) وشەی هەلگرانی ڕوناکیمان بەکار هێناوە و بە لاتینیش پێی ئەوترێت (نورانیەکان).

پرچەك كردنی ئەڵمانیا كەلەیەك كاتدا هەڕەشەی لە هەردولا دەكرد، كارەكە لەوە زیادتر تێپەڕی كاتێك كە ڕێككەوتنێكی سەربازی لە نێوان هیتلەرو ستالین هاتە ئاراوە سەرباری ئەوەی كە سوپا هێشتا وەك پێویست مەشق پێكراو و ڕێكخراو نەبو . لە هەمان كاتدا بانكە ڕۆژئاواییە گەورەكان كەوتنە پشتیوانی كردنی پیشەسازی جەنگی سوپای ئەڵمانیای تازە پێگەیشتو بە پێدانی قەرزی گەورە و ئاسانكاری كردن لەو بارەوە.

كەس ناتوانێت بڵێت كە وڵاتانی ڕۆژئاوا ئاگاداری ئەوە نەبون كەلە پشت پەردەوە ڕوی دەدا لە ئەڵمانیا لە ڕوی گەشە كردنی هێزی سەربازیەوە. من ئەتوانم ئەم زانیارییە پشت ڕاست بكەمەوە لەبەر ئەوەی من خۆم ئەو ڕاستیەم زانی كاتێك كە هاتم بۆ بەریتانیا بە پێی ئەرك و پۆستەكەم لە ساڵی ١٩٣٠ لە كاتی بەستنی كۆنگرەی چەكی دەریایی.

شرۆڤەیەكی وردی ئەو قۆناغە لە مێژوی هاوچەرخ ١٩٢٠-١٩٣٨ دەریدەخات كە سوخۆرە جیهانیەكان كارەكانیان ئاڕاستە كرد بەمەبەستی گەیشتن بەم ئامانجانەی لای خوارەوە:

١. هەڵگیرساندنی جەنگی جیهانی دووەم بە پێی پلانە سەرەكی و درێژ خایەنەكەیان، لەو كارەشدا سەركەوتنیان بەدەست هێنا.

٢. گۆڕینی ئەو دەسەڵات و سیستەمانەی كە دژایەتی دەكردن لە ئەوروپا، لەو كارەشدا سەركەوتنیان بەدەست هێنا، وەك خستنی دەسەڵاتەكەی ئاسكویت لە بەریتانیا لە كاتی جەنگی جیهانی یەكەم.

٣. ناچاركردنی بەریتانیا و فەرەنسا و دواتر ئەمەریكا بە قبوڵكردن و پشتیوانی كردنی دروست بونی دەوڵەتێكی نیشتیمانی بۆ جولەكە لە فەڵەستین. حكومەتی بەریتانیا لەكاتی جەنگی جیهانی یەكەم پەیوەست بو بە سوخۆرە جیهانیەكانەوە لە بەرامبەر بەڵێن دانی ئەوان بە فەرمان دان بە ڕێكخراوەكانیان تا وا لە ئەمەریكا بكەن ناچار بێت و بەشداری شەڕ بكات شان بە شانی هاوپەیمانەكان.. دەزگای هەواڵگری دەریایی بەڵگەی لەلایە كە

ڕوداوی ژێر ئاوکەوتنی کەشتی ئەمەریکی لە لوزیتانیا[٨٤] لە لایەن هێزی دەریایی ئەڵمانیاوە ڕوداوێکی دروست کراوبو... هەروەک ڕوداوی پرل هاربەر[٨٥] لە ساڵی ١٩٤٩ کە بوە هۆی بەشداری کردنی وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا لە شەڕ لە دژی یابان.

بەڵگەنامەی ئینتدابی ئینگلیز لەسەر فەڵەستین:

ئەو دەقە سەرەکیەی پەیماننامەی ڤێرسای لەمەڕ ئینتدابی ئینگلیز لەسەر فەڵەستین ئەم بڕگەیە لەخۆ ئەگرێت:"... بۆ ئەوەی فەڵەستین بکرێتە نیشتیمانێکی نەتەوەیی بۆ جولەکە" ئەڵبەتە زایۆنیەکان ئەو دەقەیان گۆڕیوە بەو ئامانجەی کەبتوانن بەرژەوەندیە ڕاستەقینەکانیان بشارنەوە هەر بۆیە بەم شێوەیەی لێهات:

"ئەویش بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی جولەکە بۆ فەڵەستین" ڕونە کە ئەم چاککردنە بۆ ئەوەبو وا نیشان بدرێت کە جولەکە مەیلی ئەوەی نیە بە تەواوەتی دەست بگرێت بەسەر فەڵەسیندا...

بە پێی ئەوەی کە خرایە ڕو دەرکەوت کە چۆن پیلانگێڕان توانیان ئاراستەی سیاسەتی ئەورووپا بکەن بە تەواوەتی لە نێوان هەردو جەنگی جیهانیدا، ئەم سیاسەتە ئاسراوەتەوە بە چاوبڕینە سەروەت و سامانی گەلان و داگیر کردنی وڵاتان بە شێوەیەکی زۆر دڕندانە سەرباری دایەش بونی ئەورووپا بەسەر دو سەربازگەدا کە زۆری ئەخایاند تا بەیەکیاندا کێشا لە جەنگی جیهانی دووەمدا.

---

٨٤) ئەم ڕوداوە هۆکاری ڕاستەوخۆ بو لە توڕەکردنی گەل ئەمەریکی لە ساڵی ١٩١٧ و هەر بەو هۆیەوە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا بڕیاری دا کە شەڕ دژی ئەڵمانیا ڕابگەیەنێت.

٨٥) ئەو ڕوداوە بەهانەیانگە بو کە وای لە ئەمەریکا کرد لەدژی یابان بەشداری شەڕ بکات. لە کۆتایی ساڵی ١٩٤١ یابان لە ناکاو پەلاماری ئەم بەندەرەی ئەمەریکایدا لە دورگەکانی (هاوای) لە ئۆقیانوسی هادی.

پێویستە ئەوەمان لەیاد بێت کە یەکێک لە ئامانجە سەرەکیەکانی پیلانگێڕان لە جەنگ دروست کردنی دەوڵەتێکی تایبەت بو بە زایۆنیزم تا ببێتە بنکەیەکی سەرەکی بۆ ئەو خراپەیەی کە تەواوی وڵاتانی جیهان دەکاتە ئامانجی خۆی.

بەشی نۆهەم

ستالین

ستالین لە ساڵی ١٨٧٩ لە گوندێکی شاخاوی بە ناوی "گوری" لە دایک بو لە هەرێمی جۆرجیا (ناوی ڕاستەقینەی فیساریۆنۆفیتش جوگاشفیلی بو) لە دایکێکی زۆر ئیماندار کە ناوی "ئیکاترینا گیلا گیلادز" باپیرەکانیشی کۆیلەی زەوی بون لە گوندی قامبارولی.

باوکی ستالین ئێمە هیچی لە بارەوە نازانین جگە لەوەی کە بە درێژایی ژیانی کاری جوتیاری کردووە دواتر لە کارخانەی پێڵاو دروست کردن کاری کرد لە شاری ئەدیلخانۆف و بۆچون وایە کە بەردەوام کەسێکی سەرخۆش و بەد خوڵق بوە بە پێچەوانەی دایکی کە ناچار بوە وەك جل شۆر کار بکات تا هەندێك پارە پاشەکەوت بکات و ئاواتی گەورەی بهێنێتە دی کە بریتی بو لەوەی کە ڕۆژێك بێت کوڕەکەی ببێتە قەشە. هەر بۆیە ئەوپەڕی هەوڵی خۆی دا تا بینێرێتە قوتابخانە لە "گوری" و دواتر دەرفەتی ئەوەی بۆ ڕەخسا کەلە پەیمانگەیەکی ئاینی بخوێنێت لە شاری تفلیس بەڵام دەرکەوت کە ئەو بۆ ژیانی ئاینی دروست نەبوە لەبەر ئەوەی ئەو هەمیشە لە ناکۆکی دا بوە لەگەڵ دەسەڵاتەکانی پەیمانگا تا کار گەیشتە ئەوەی لەدوای تێپەڕ بونی چوار ساڵ دەرکرا و پەیوەندی کرد بە یەکێك لە کۆمەڵە شۆڕگێڕیەکانی ئەو کاتە لە ڕوسیا.

ستالین بۆیەکەمین جار هاوسەگیری لەگەڵ "ئیکاترینا سفایندز" کرد کە منداڵێکی بۆ هێنایە بون بەناوی "یاشا" کە بەدرێژایی ژیانی کەسێکی فەرامۆشکراو بو، تەنانەت ئەو کاتەش کە باوکی بوە کەسێکی دیکتاتۆر و دەستی گرت بەسەر نیوەی گۆی زەوی دا ئەو وەك کەسێکی کارەباچی و میکانیکی کاری ئەکرد. ستالین بۆ دووەمین جار هاوسەرگیری لەگەڵ "نادیا ئالیلیرفا" کرد کە ئەویش دو منداڵی بۆ هێنایە بون کە یەکێکیان کوڕ بو ناوی ڤاسیلی بو و ئەوی دیکەشیان کچ بو و ناوی سفیتلانا بو. ڤاسیلی دواتر بو بە جەنەڕاڵ لە هێزی ئاسمانی یەکێتی سۆڤێت و هەرئەویش بو کە سەرپەرشتی نمایشە ئاسمانیەکانی ئەکرد، دوای مردنی باوکی ئەویش لە یادکرا و لەبیرچۆوە.

هاوسەرگیری دووەمی ستالین سەرکەوتو نەبو لەبەر ئەوەی کە چاوی کەوت بە ئافرەتێکی جولەکەی سەرەنج ڕاکێش بەناوی روزا کانمنولیتش و بۆ ماوەیەك وەك هاوسەر لەگەڵی دا ژیا بەڵام ئەوەندەی نەبرد کە نادیا خۆیکوشت. هەر وەك دیارە کە خۆکوشتنی هاوسەرەکەی پەیوەندی بە چیرۆکێکی خۆشەویستی یەوە نیە بەڵکو بەهۆی ئەو خەمە زۆرەوە بو کەتوشی هات لەدەرەنجامی ئەو توندوتیژییەی کە هاوسەرەکەی ئەنجامیدا لە دژی نەیارەکانی کە نادیا پێی وابو لە ڕوی ئاینییەوە برای ئەون.

ڕۆزا کانمافولیتش خوشکی لازار کانمافولبیتشە کە سەرکردەیەکی کۆمۆنیستی بەناوبانگ بو لە سەردەمی ستالین و ئەندام بو لە مەکتەبی سیاسی (پۆلیتبرۆ) پارتی کۆمۆنیستی یەکێتی سۆڤێت، ستالین ڕۆڵی سەرکردایەتی لە شۆڕشدا پێ بەخشی و کردیە سەرپەرشتیاری پیشەسازی قورس. دواتر بوە کەسێکی زۆر نزیك لە ستالین تا کاتی مردنی و هاتنی سەرۆکی نوێی یەکێتی سۆڤێت کە خرۆتشۆف بو، بە هاتنی خرۆتشۆف بەرکەنار کرا لە کاری سیاسی... ناوبراو توانی کە کچەکەی ستالین سفتلانا لە کوڕەکەی خۆی میخائیل مارەبکات لە ١٥ تەموزی ١٩٥١ . لە ڕاستیدا سفتلایا هاوسەری کەسێکی دیکە بو کە بڕیار لەسەر ئەم هاوسەرگیرییە درا و کەسیش هیچی

لەبارەی هاوسەری یەکەمەوە نەبیست جگەلەوەی کە لە ناکاو لەسەر ڕێگە لادرا.. هەروەك چۆن کە ستالین ڕۆزا کنمالوڤیتشی هێنا دوای ئەوەی کە هاوسەری دووەمی لە ڕێگەی خۆکوشتنەوە لەسەر ڕێگە لابرا...

ڕاستی گەلێکی سەرنج ڕاکێش:

بەم شێوەیە ستالین ئەژیا لە خێزانێکی نیمچە جولەکەدا: هاوسەرەکەی جولەکە بو و هاوسەری کچەکەشی جولەکەبو و هاوڕێ نزیکەکەشی برای خێزانەکەی بو کە ئەویش جولەکە بو.. ئەمانە ڕاستی گەلێکی مێژوین کە ناکرێت مشت و مڕی لەبارەوە بکرێت.. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەوە تەواوی ڕاستیەکە نییە لەبەر ئەوەی کە جێگری سەرۆك لە سەردەمی ستالین و وەزیری دەرەوەی کە ناوی مۆڵۆتۆف بو هاوسەرەکەی جولەکەبو و لەهەمان کاتدا خوشکی سەرمایەدارێکی ئەمەریکی گەورە بو بەناوی "سام کارب" کە خاوەنی کۆمپانیای مەزنی "کارب ئکسپۆرتینگ" بو کەلەبواری هێنانی کاڵادا کاری ئەکرد و نێوەندەکەی دەکەوتە ویلایەتی "کونیکتیکوف" لە وڵاتە یەککرتوەکانی ئەمەریکا... کچەکەی مۆڵۆتۆفیش دەستگیرانی ڤاسیلی کوڕی ستالین بو.. بەم شێوەیە بە ڕونی دەردەکەوێت کە مەکتەبە سیاسیەکەی ستالین کە دەستی گرتبو بەسەر تواناو دارایی پارتی کۆمۆنیستی یەکێتی سۆڤێت و جیهانی کۆمۆنیزم وەك خێزانێك وەهابو کە هاوسەر و کوڕەکان تیایدا جولەکە بون[٨٦]..

گومانی تێدا نیە کە ئەمە ڕۆشنایی ئەخاتە سەر لایەنە شاراوەکانی ئەو گۆڕانکارییە پیشەییانەی کە لە یەکێتی سۆڤێت ڕویان دا لە کاتی هاتنە سەرکاری خرۆتشۆف و بوە هۆی ئەوەی کە هەڵوێستی دوژمنکارانە وەربگرێت بەرامبەر بە هاوەڵە کۆنەکان و پاکتاو کردنی سەرکردەکانی دەوڵەت و پارتی

---

(٨٦) لێرەوە دەردەکەوێت کە چۆن وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا و یەکێتی سۆڤێت هەر لە سەرەتاوە لە کێبرکێی ئەوەدابون کە کامیان دان بە دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسرائیل دا بهێنێت.

کۆمۆنیستی و مەکتەبی سیاسی. هەربەوەش نوەستایەوە بەڵکو هەڵسا بە گۆشەگیرکردنیان لە ڕوی ژیانی سیاسی و پەرە لەسەر لادانیان لە بەرامبەر گەلی ڕوسیا و جیهان.

بەر لە شۆڕشی ئۆکتۆبەر لە ساڵی ١٩١٧ دەرفەت بۆ ستالین ڕەخسا تا دەربکەوێت لەنێو شۆڕشگێڕەکاندا کە زۆربەیان لە ناو زیندان دا بون. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نەیتوانی هیچ ڕۆڵێکی ڕێبەرایەتی وەربگرێت لەناو پارتی کۆمۆنیستی تەنها ئەو کاتە نەبێت کە لینین نەخۆش کەوت، دوای دروست بونی ململانێش لە نێوان خۆی و ترۆتسکی دا و دواتر بە پاکتاو کردنی توانی دەسەڵات بگرێتە دەست و تا کاتی مردنی لەو پۆستەدا بمێنێتەوە.

قۆناغەکانی سەرکەوتن:

ڕەنگە لێرەدا پێویست بێت کە باس لە قۆناغەکانی سەرکەوتنی ستالین بکەین لەدەسەڵات دا. کاتێک کە لینین نەخۆش کەوت لە یەکی ئازاری ١٩٢٢، دەسەڵات بەخشرا بەهەر یەک لە ستالین و زینۆڤیف و کامینیف، دوای ئەو ڕوداوەش ئەوەندەی نەخایاند کە لینین کۆچی دوایی کرد.

سەرکردایەتی مەکتەبی سیاسی ئەو کاتە پێک هاتبو لە هەر یەک لە لینین، زینۆڤیف، کامینیف، ترۆتسکی، بوخارین، تۆمسکی و ستالین.

زینۆڤیف و کامینیف دەستە ڕاستی لینین بون، ئەمەش وای لەو دو کەسە کردبو کە وەک ئەندامانی مەکتەبی سیاسی سەیری خۆیان بکەن. ترۆتسکی لە کتێبەکەی کە دواتر و لە ژێر ناوی ستالین چاپی کرد لە پەڕەکانی ٤٨ - ٣٢٧ دەڵێت: "زینۆڤیف بە شێوەی سەرۆک و ژێر دەست مامەڵەی لەگەڵ ستالین نەکرد، کامینیفیش بە شێوەیەکی گاڵتە جاڕیانە مامەڵەی لەگەڵ ستالین نەکرد".

ئەم دوانە وەک ئەیاری سەرەکی بۆ دەسەڵات سەیری ترۆتسکیان ئەکرد لەدوای مردنی لینین، ئەو کاتە ئەندامانی مەکتەبی سیاسی وا سەیری

زینۆفیفیان ئەکرد وەك تەنها کاندید بۆ سەرۆکایەتی کردنی مەکتەبی سیاسی، هەر بۆیە ئەرکی وتاردانیان پێدا لە کۆنگرەی دوانزەهەمی پارتی کۆمۆنیستی، ئەو ئەرکە تەنها لینین پێی هەڵ دەستا بەر لە مردنی، بەلام هەر زو زینۆفیف لەو ئەرکەدا شکستی هێنا و بەمەش ستالین ئەو هەلەی قواستەوە و دەستی کرد بە بەڕێوە بردنی کۆبونەوەکان، کاتێکیش کە کۆنگرە کۆتای پێهات، ستالین توانی بوی کە پۆستی یەکەمی پارتەکە بۆ خۆی مسۆگەر بکات، دۆخەکە بەم شێوەیە مایەوە تا کاتی مەرگی لینین لە ساڵی ١٩٢٤.

دواتر ستالین لە نیسانی ساڵی ١٩٢٥ توانی کە ترۆتسکی کەنار بخات لە پۆستەکەی خۆی وەك نوێنەری گەل بۆ کاروباری بەرگری (وەزیری بەرگری)، دواتر دژایەتی هەر یەك لە زینۆفیف و کامینیفی کرد و لە بری ئەوان لەگەڵ بوخارین و ڕیکۆف و تۆمسکی یەکی گرت، بەمەش زینۆفیف و کامینیف لەگەڵ ترۆتسکی یەکیان گرت و بەرەیەکی ئۆپۆزسیۆنیان لە دژی ستالین دروست کرد، بەلام ئیدی ئەم هەنگاوە درەنگ بو... بەم شێوەیە ستالین توانی لە شوباتی ١٩٢٦ زینۆفیف لە مەکتەبی سیاسی دەر بکات و دواتر لە سەرۆکایەتی یەکێتی سۆڤێت و سەرۆکایەتی ئەنتەر ناسیۆنالی سێهەمیش دەری کرد، دواتر نۆبە هاتە سەر کامینیف و ترۆتسکی و لە ساڵی ١٩٢٦ ئەوانیشی دەری کرد لە مەکتەبی سیاسی، لە ساڵی دواتریشدا هەر سێ نەیارەکەی لە لیژنەی ناوەندی پارتی کۆمۆنیست دەرکرد و دواتر لەتەواوی پارتەکە دەری کردن... لە ساڵی ١٩٢٧ ترۆتسکی دوا هەوڵی دا بۆ ڕاپەڕین لە دژی ستالین و تاوانباری کرد بەوەی کە لە ئایدیۆلۆجیای مارکسیەت هەڵ گەڕاوەتەوە و دەسەلاتێکی دیکتاتۆری دامەزراندوە، وەلامی ستالین بۆ ئەم تۆمەتانە زۆر توند بو و دەستی کرد بە هەڵمەتێکی پاکتاوکردنی گەورە کە تیایدا بە ملیۆنەها کەس گیانیان لەدەست دا و بە هەزارەها کەس ڕەوانەی سایبیریا کران... ئەڵبەتە ئەم ڕاستیانە دواتر لە لایەن خرۆشۆفەوە ئاشکرا کرا...

ستالین له هەڵمەتی پاکتاو کردندا که دورخستنەوە و زیندانی کردن و له سێدارەدانی له خۆ دەگرت، زۆرینەی سەرکردەکانی پارتی کۆمۆنیستی له ناو برد له جولەکەکان ئەوانەی که یەکەمین کەس بون که شۆڕشی کۆمۆنیستیان دەست پێکرد که له نێویشیاندا کەسانێکی ترۆتسکی، زینۆڤیف، کامینیف، مارتینۆف، زاسولیتش، ئاکسلرود و مارتۆف و هتد هەبو... بەم شێوەیە له کاتی مردندا ستالین کەس له دەورووبەری نەبو جگە له خێزانەکەی ڕۆزا کاگانوفیتش و خوشکەکەی لازار کاگانوفیتش، لێکۆڵینەوەیەکی شیکاریش له هەڵمەتی پاکتاوکردن و قۆناغەکانی ژیانی ستالین پێمان دەڵێت که پەیوەندییەکی توندوتۆڵی شاراوە هەبوە لەگەڵ هێزە شاراوەکاندا، ئەو کۆمەڵەیە دەستی ستالینی کردەوە تا هەمو نەیارەکانی له ناو ببات تەنانەت بە جولەکەکانیشەوە، لەمەشدا بەڵگەی یەکلا کەرەوە هەیە لەسەر ئەوەی که ئەم هێزانە هیچ قورساییەك دانانێن بۆ هیچ هاوپەیمانێك تەنها ئەو کاتە نەبێت که بونی له بەرژەوەندی خۆیاندا بێت.

جەنگی ئابوری جیهانی

زنجیرەی ڕوداوەکان ئەمان گەیەنن بە جەنگێکی ئابوری سەرتاسەری هەمە لایەن، ئەو شەڕەی کە تەواوی جیهانی گرتەوە لە پێش جەنگی جیهانی دووەم لەبەر ئەوەی ئەو جەنگە ئابورییەی کە بە کورتی دێینە سەری بەڵگەیەکی حاشا هەڵنەگرە لەسەر هاوپەیمانی نهێنی لە نێوان ستالین و هێزە شاراوەکان:

■ دوای کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی یەکەم، هێزە شاراوەکان کاریان بۆ دو ئامانج ئەکرد و ئەوانیش بریتی بون لە:

- ئامادەکاری کردن بۆ جەنگی جیهانی داهاتوی دووەم.
- دەست گرتن بەسەر زۆرترین پارەی کەلان، ئەمەش ئامانجێکی هەمیشەییە.

بێ گومان ئامانجی یەکەم وای ئەخواست کە پیلانگێڕان دو هۆکاری سەرەکی بەدەست بهێنن، یەکەمیان هۆکاری دەرونی واتە ئامادەکردنی جیهان – بە تایبەت ئەوروپا – لە ڕوی دەرونی و بیرەوە بۆ شەڕ و دروست کردنی کینە و ڕق و هتد... لەم بارەوە قسەمان زۆر کرد، بەڵام هۆکاری دووەم بریتی بو لە دروست کردنی جۆرێك لە هاوسەنگی لە نێوان ئەو دو سەربازگەیەی کە ئامادە دەبون تا بچنە شەڕەوە.. بەو پێیەش کە ئەو دەوڵەتانەی کە بە سەرکەوتویی لەجەنگی جیهانی یەکەم هاتبونە دەرەوە وەك ئەمەریکا و فەڕەنسا و بەریتانیا، بەهێزتر و دەوڵەمەند تربون لە ئەڵمانیای بریندار، کەواتە دەرەنجامی لۆژیکی بۆخۆی ڕون دەبێتەوە: ئەویش بریتیە لە دوبارە چەکدار و پیشەسازی کردنی ئەڵمانیا و ئەو وڵاتانەی کە سەرمایە دارە جیهانیەکان ئەیخەنە پاڵ ئەڵمانیا... هەروەها لە هەمان کاتدا کار ئەکەن لەسەر لاوزا کردنی

بەرەی ڕۆژئاوا تا ئاستی پێویست و هێنانی سەرمایەکان بۆ بواری پیشەسازی سەربازی تا بتوانێت لە کاتی پێویست دا چالاکی ئابوری بخاتە پێناو بەرهەم هێنانی جەنگی یەوە .

لێرەدا ڕونکردنەوەی پێویست ئەدۆزینەوە بۆ ئەو مەتەڵە سەرسوڕهێنە کە جیهان سەراسیمە لە بەرامبەریدا وەستا لە دوای جەنگی جیهانی دووەمەوە، ئەو نهێنیەش بریتیە لە بێدەنگی وڵاتە ڕۆژئاواییەکان و حکومەتەکەی ستالین لە بەرامبەر دوبارە خۆ پڕچەك کدرنەوەی ئەڵمانیای نازی و دەرکەوتنی هیتلەر و هێدی هێدی بە هێز بون و پەلامارە یەك لە دوای یەکەکانی (داگیر کردنی ئەمسا و هتد...) و دەستەوەستان لە بەرامبەریدا لە کاتێك دا کە هیتلەر زۆر بەهێز نەبو[87]...

لەگەڵ ئەوەشدا پیلانگێڕەکان چاویان هەڵنەبڕی لە ئامانجی دووەمیان کە بریتی بو لە هەڵمژینی دارایی گەلان، ئەو پلانەش کە بۆ ئەم قۆناغە دایان نابو بریتی بو لە جەنگێکی ئابوری سەرتاسەری.

لە نێوان ساڵەکانی ١٩٢٢ - ١٩٢٥ ئەو جەنگە ئابورییە ئەزمون کرا بە شێوەیەکی ئاسایی و ڕێکخراوە ماڵییە جیهانیەکان پارەی زۆریان خسە بازاڕی وڵاتە سەرکەوتو و بێ لایەنەکان ئەمەش بوە هۆی بەرز بونەوەی نرخ و زۆر بونی بەرهەم هێنان و چالاکی ئابوری، دواتر لە ناکاو ئەو پارانە کێشرانەوە و لە ساڵی ١٩٢٥ قەیرانێك دروست بو بوە هۆی دابەزاندنی بەهای دراو. کاتێکیش کە ئەو ڕێکخراوە جیهانیانە پارەکانیان خستەوە بازاڕ لە ڕێگەی قەرز

(٨٧) بەم شێوەیە جیهان ڕاستیەکی ترسناکی بۆ ئاشکرا ئەبێت لەسەر کوشتاری جولەکە لەسەر دەستی هیتلەر و زایۆنیزمیش وەك پاساوێکی سەرەکی بەکاری ئەهێنێت بۆ ڕاکێشانی هاوسۆزی جیهان بەلای خۆیدا لە کاتێکدا کە ئەو کارە لە لایەن سوخۆرە جیهانیەکانەوە بەرنامەی بۆ داڕێژرابو ئەو کەسانەی کە بێ باکن بەرامبەر بە بەقوربانی کردنی ملیۆنەها کەس تەنانەت لە خۆشیان تەنها لە پێناو سەرخستنی پلانە دزێوەخییەکەیان..

و کڕینەوە دوبارى بەهاى دراو گەڕایەوە و ڕوى له بەرز بونەوە کرد و بەو شێوەیەش ئەو ڕێك خراوانە قازانجى پێویستیان کرد...

ئەو کاتە سوخۆرە جیهانەیەکان دڵنیا بون له سەرکەوتنى پلانەکەیان لە دواى ئەم تاقى کردنەوەیەوە هەر بۆیە دەستیان کرد بە چالاکى سەرەکى کە بریتى بو له کارى سەرەکیان و بوە هۆى دروست کردنى قەیرانێکى جیهانى کە زۆرینەى وڵاتانى ناوچەکەى گرتەوە لە ساڵى ١٩٣٠، ئەو قەیرانەى کە ناوى لێنرا قەیرانى گەورە، ئەم پلانە جێبەجێ کرا بە هاوکارى ستالین و سوخۆرە جیهانیەکان.

ئەم پرۆسەیە بەوە دەستى پێکرد کە ڕێکخراوە داراییە جیهانیەکان دەستیان کرد بە کێشانەوەى پشتیوانى دارایى لە کۆمپانیاکانى گواستنەوەى وشکانى ئەمەریکا بە تایبەت و ڕۆژئاوا بە شێوەیەکى گشتى و له هەمان کاتدا دەستان کرد بە پێدانى قەرزى گەورە بە مەرجى سەرنج ڕاکێش و ئاسانکارى کردن بە کەشتیە ئەڵمانیەکان بە تایبەتى و یابانى و ئیتاڵیەکانى بە شێوەیەکى گشتى و ئەمەش بوە هۆى بوژانەوەى جوڵانەوەى کەشتیەکان بە تایبەت کەشتیەکانى گواستنەوەى دانەوێڵە و گۆشتى بەستوى ئەمەریکى و یابانى کە بە بێ وەستان بەناو دەریاکانى جیهاندا لە سوڕانەوەدابون.

دواتر قۆناغى دووەمى پرۆسەکە دەستى پێکرد، بانکە گەورەکان و لقەکانى ئەو قەرز و سلفانەیان ڕاگرت کە دەیان دا بۆ ناردنى دانەوێڵە و گۆشتى بەستو و له قوتونراو بۆ بازاڕەکانى جیهان سەربارى وەستانى پێدانى قەرز بۆ قۆناغەکانى بەرهەم هێنانى لە ئەمەریکا بە تایبەت و ڕۆژئاوا بە شێوەیەکى گشتى، تا واى لێهات کە ئەو کاڵایانە لە ئەمبارەکاندا کەڵەکە بون و لە لایەکى دیکەوە تێچونى هەڵگرتنیان تا دەهات زیادتر دەبو و سودى قەرزەکانیش تا دەهات زیادتر دەبو... لە لایەکى دیکەوە ڕێژەیەکى زۆر لە گۆشت و دانەوێڵە بە نرخى هەرزان ڕژانە ناو بازاڕەکانەوە بە کەمتر له نرخە جیهانیەکەى.. سەرچاوەى گۆشتەکان ئوستوڕالیا و ئەرجەنتین بون، بەڵام دانەوێڵەکە سەرچاوەکەى ڕوسیا بو، ستالین زۆرینەى بەروبونى ناوخۆى دانەوێڵەى

دابەڕێکخراوە داراییە جیهانیەکان بە نرخێکی زۆر کەم ئەوانیش ئەو دانەوێڵە هەرزانەیان خستە ناو بازاڕەکانەوە، ئەڵبەتە ستالین ئەو دانەوێڵەیەی بە زۆر لە کێڵگە هەرەوەزیاکان و جوتیارە ئۆکرانیەکان وەرگرتبو کە دەرەنجام بوە هۆی دروست بونی نائارامی خوێناوی و بڵاو بونەوەی برسێتی لەناو ڕوسەکاندا.. ئەمانە ڕاستی گەلێکی حاشا هەڵنەگرن و ڕاشکاوانەن کەسەرۆک خرۆشۆف لە کۆنگرەی گشتی پارتە کۆمۆنیستیەکان ئاشکرای کرد و تیایدا هێرشی کردە سەر ستالین و وتی کە بەنرخێکی زۆر هەرزان دانەوێڵەی ڕوسی فرۆشتوە بە سەرمایە دارە جیهانیەکان و جوتیارە ڕوسەکانی برسی کردوە، هەوەرها بە ڕاشکاوی باسی لە کوشتارەکانی کردوە کە ئەو کاتە و لەسەر دەستی ستالین ئەنجامدراوە.. ئەو دەرەنجامەی کە ستالین دەیویست لە خستنە ڕوی دانەوێڵە بەو نرخە هەرزانە بریتی بو لەوەی کە یەکی ئابوری ئەوروپا و ئەمەریکا بخات لە دەرەنجامی ئەو بێ بازاڕییەی کە هەردو کەرتی دانەوێڵە و گۆشت ئەگرێتەوە، ڕەنگە ئەو پێی وابوبێت کە ئەو قەیرانە ئابورییە و ئەو نائارامییە کۆمەلایەتی و سیاسیانەی کە لە دەرەنجامی ئەو قەیرانەوە ئەکەوێتەوە ئەبێتە هۆی هەڵگیرساندنی شۆڕی کۆمۆنیزم لە ڕۆژئاوا. ئەڵبەتە ڕوداوەکان دەریان خست کە ئەو بۆچونە زۆر ساویلکانە بوە، هەر وەك چۆن خرۆشۆفیش باسی لێوەکرد و ڕەتی کردەوە. بەلام سوخۆرە جیهانیەکان گەیشتنە ئەو ئامانجەی کە مەبەستیان بو، قەیرانی ئابوری گەورە دروست بو لە ئەمەریکا بە تایبەت دواتر ئەورووپا و جیهان بە گشتی و بە تایبەت کەرتی کشتوکاڵ و خۆراکی گرتەوە لە ئەمەریکا و خۆرئاوا و کاری کردە سەر ئابوری گوند لە تەواوی ئەو وڵاتانەی جیهان کە دانەوێڵە و گۆشتیان بەرهەم ئەهێنا. بەم شێوەیە داڕمان لە بوارەکانی ئابوری و کۆمەلایەتی دا هاتە ئاراوە و بەهای دراو و پشك و موڵك هاتە خوارەوە لە بەرامبەر ئەو ڕەهن و بیمەو سودانەی کە بانکەکان لە سەرتاسەری جیهاندا دابویان بۆ برەو دان بە کەرتی کشتوکاڵ. کاتێکیش کە قەیران گەیشتە ترۆپك ڕێکخراوە داراییە جیهانیەکان دەستیان کرد بە کڕینی سەنەد و پشك و ڕەهنەکان بە نرخێکی زۆر کەم. بەم شێوەیە بە ملیۆنەها دۆلار

چوە خەزێنەی سوخۆرە جیهانیەکانەوە.. ئەڵبەتە بە ڕێك کەوتن لەگەڵ ستالین و بە پێك هاتن لەگەڵی..

ئەم قەیرانە بوە هۆی خۆکوشتنی زۆرێك لە زیان لێ کەوتوان و وێران بونی ماڵانێکی زۆر و بڵاو بونەوەی گەندەڵی و لەشفرۆشی و دزی کردن بە شێوەیەکی بەرفراوان، ئەڵبەتە ئەمە شتێك نیە کە سوخۆرە جیهانییەکان هیچ بایەخێکی پێ بدەن، بەڵام ستالین وەك دەرکەوت بە ملیۆنەها جوتیاری کردە قوربانی بۆ سوخۆرە جیهانیەکان، ئەو کارەشی زۆر بە خوێن ساردی ئەنجام دا وەك هەنگاوێکی ستراتیجی لەو گەمە ترسناکەی کە خۆشی نە هیچ بەهایەکی بۆ دانا و نە هیچ بەهایەکیشی دانا بۆ ئازاری مرۆڤایەتی بە گشتی و گەلەکەی بە شێوەیەکی تایبەت.

بۆ ئەوەش کەلە ناوەڕۆکی ڕاستەقینەی ئەم پرۆسە ئەهریمەنیە تێ بگەین پێویستە لەسەرمان کە هەل و مەرجی ئابوری جیهان بە نمونە بهێنینەوە لەکاتی توند بونەوەی قەیرانە گەورەکە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٢٩-١٩٣٠، بێ بازاڕی باڵی کێشاوە بەسەر ئەمەریکا و وڵاتە ئەوروپیەکان ئەوانەی کە دانەوێڵە و گۆشت بەرهەم ئەهێنن، بەرهەمەکانیان لە کۆگاکاندا بەسەر یەکدا هەڵدراوەتەوە بە بێ ئەوەی کەس لێیان بکڕێت، کەشتیەکان لە شوێنەکانی خۆیاندا چەقیان بەستوە و ناتوانن بجوڵێن، لە کاتێك دا کە برسێتی بە ملیۆنەها کەس لە زۆر شوێنی جیهان لەناو ئەبات، تەنانەت لەو وڵاتانەی کە بۆخۆیان دانەوێڵە و گۆشت بەرهەم ئەهێنن... لەو قەیرانەدا ئەڵمانیا و ئیتاڵیا و یابان بەدەر کردان و کەشتیەکانیان بەکار هێنرا بۆ گواستنەوەی دەریایی بە تایبەت گواستنەوەی دانەوێڵەی ڕوسی و گۆشتی ئوستوڕالی و ئەرجەنتینی و کاڵا هەرزان بەهاکانی یابان ئەمەش بوە هۆی بوژانەوەی ئابوری ئەو وڵاتانە و بەهێز بونیان.. هەروەها لە دەرەنجامەکانی ئەو قەیرانە دەرکەوتنی فرانکلین ڕۆزفێڵت بو لە وڵاتە یەککگرتوەکانی ئەمەریکا کە هەستا بە گرتنە خۆی سیاسەتی بەناوبانگی گۆڕینی سەرمایەی ئەمەریکی بۆ پیشەسازی و بە جێهێشتنی زەوی و زارێکی زۆر بۆ کشتوکاڵ کردن تیایدا لە بەرامبەر قەرەبو

کردنەوەی خاوەنەکانی کاتێکدا کە سێ بەشی جیهان ئەناڵێنن بە دەست برسێتی یەوە . ڕۆزفێڵت لە سەر بنەمای ئەم سیاسەتە لەهەڵبژاردنەکاندا سەرکەوتنی بەدەست هێنا و قەیرانیش کۆتایی پێ هات و سەرمایەکانیش کە خرانە بواری پیشەسازییەوە بو بە پیشەسازی لە جەنگی جیهانی دووەمدا.. سوخۆرە جیهانیەکان هەروەك ئەبینین بە دو ئامانج گەیشتن: هاوسەنگی ئابوری و پیشەسازی لە نێوان ئەورووپای ڕۆژئاوا و ئەمەریکا لایەك و ئەڵمانیا و ئیتاڵیا و یابان لە لایەکی دیکەوە و ئاڕاستی کاری هەموان ڕووە و پیشەسازی گۆڕا و ئەوەندەی ئەبرد کە بەرەو بەرهەم هێنانی جەنگی گۆڕا، واتە ئامادەکاری کردن بۆ جەنگ و ئەمەش هەروك پێشتر ئاماژەمان پێدا ئامانجی سەرەکی بو.

بەڵام ئامانجی دووەم بریتی بو لەوەی کە دەست بگرن بەسەر زۆرترین موڵك و ماڵی خەڵکی لە بەر فراوانترین ئاستدا.

سیماکانی ئەم قەیرانە کە لە مێژودا بە قەیرانی گەورەی سەرمایەداری ناسراوە نێوان ساڵەکانی ١٩٣١-١٩٣٢ ڕوی لە کەم بونەوە کرد ئەوەی لە ساڵی ١٩٣٣ بەیەکجاری کۆتایی پێ هات ئەمەش لە دەرەنجامی ئەوەی کە سوخۆرە جیهانیەکان سەرمایەیەکی زۆریان خستە بازاڕەوە و ئەمەش دوبارە ئاڵوگۆڕی بازرگانی و سەرف بونی کاڵای دروست کرد، ئەو کاڵایانەی کە سوخۆرەکان زۆر بە هەرزان دەستیان کەوت، بەڵام ستالین بێ گومان سەرکەوتو نەبو لەوەی کە شۆڕی کۆمۆنیستی لە ڕۆژئاوا دروست بکات بەڵکو تەنها سەرکەوتو بو لەوەی کە ژمارەیەك بکاتە خاوەن ملیارەها دۆلار لە سەر شانی گەلی ڕوسیا بە تایبەت جوتیار، سەرباری گەلانی دیکەی جیهان. ستالین دوای ئەوەی کە ئیدی کار لە کار ترازابو بۆی دەرکەوت کە ئەو لایەنێك بوە لەو ڕێك کەوتنە شارەوەییەی کە لەگەڵ سەرمایەدارە جیهانیەکاندا بەستراوە، ڕەنگە هەر ئەمەش بێت هۆکاری سەرەکی ئەو ململانێیەی کەلە نێوانیاندا هەبوە و سیماکانی لە ساڵی ١٩٣٦ ەوە ئیدی وردە وردە دەردەکەوت و شکایەوە بەسەر ژمارەیەکی دیکە لە سەرکردە کۆنەکانی کۆمۆنیزم و پاکتاوکران. کاتێك کە

قەیرانە گەورەکە دروست بو جیهان نەیدەزانی کە ڕووە و چارەنوسێکی دیاری کراو ئەچێت کە ئەویش جەنگی جیهانی دووەمە.. هەروەها ژمارەیەکی کەم ئەوەیان دەزانی کە کرێکاری ئەمەریکی و کارمەندی فەڕەنسی وجوتیاری ڕوسی و تورکی دەست گێڕی ڕۆژهەلاتی سەرجەمیان لە ناو ئەو قەیرانەدان و قوربانی پیلان گێڕییەکن کە جولێنەرەکانی سەرانی سەرمایەی جیهانن و جولەکەن.

بەشی دەهەم

ئەو ڕوداوانەی کە هۆکار بون بۆ هەڵگیرساندنی جەنگی جیهانی دووەم

لێرەدا ئەگەینە قۆناغێکی نوێ لە قۆناغەکانی مێژوی مرۆڤایەتی کە بۆ ئەوەی ئێستا زۆر جێگەی بایەخە لەبەر ئەوەی ئەوە ئەو قۆناغەیە کە تیایدا ئەو جیهانە دروست بو کە ئێستا ئێمەی تێدا دەژین و بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە ژێر کاریگەرییەکانی داین، مەبەستیشمان لێی ئەو قۆناغەیە کەلەدوای جەنگی جیهانی یەکەمەوە دەستی پێکرد و بە جەنگی جیهانی دووەم کۆتای پێهات لە ساڵی ١٩٣٩. ئێمە لە دوبەشی پێشودا پەردەمان لەسەر ڕاستی هەڵوێستی جیهانی و لایەنە شاراوەکانی سیاسەتی ئەورروپی هەڵماڵی. هەروەها دەرمان خست کە چۆن سوخۆرەکان دەرفەتیان ڕەخساند بۆ دوبارە خۆ پڕ چەك کردنەوەی ئەڵمانیا بە بێ ئەوەی کە ستالین و ڕۆژئاوا هیچ جۆرە هەڵوێستێکیان هەبێت. هەروەها ئەو هۆکارانەشمان ڕون کردەوە کە وای لە ستالین کرد بەڵێن بدات بە مەشق کردن بە ئەفسەرەکانی ئەڵمانیا. تێکڕای ئەمانەوە خاوەن سەرمایە جیهانیەکان پشتیوانیان دابین ئەکرد بۆ پیشەسازی ئەڵمانیا. هەر وەك باسمان کرد ئەو دۆخەی کە هێزە شاراوەکان دروستیان کرد دەرەنجامەکەی دروست بونی کەسێکی وەك هیتلەر بو. ئەڵبەتە ئەبێت ئێمە بۆ ئەوەی لە ڕاستی ئەو هۆکارانە بگەین کە ڕێگەی خۆش کرد بۆ دەرکەوتنی

هیتلەر و دواتر دروست بونی هەڵوێستی ئەوروپا پێویستە لێکۆڵینەوە بکەین لە لایەنە شاراوەکانی سیاسەت لەو ماوەیەی کە لە ساڵی ١٩٢٤ەوە درێژ بۆ وەتا ساڵی ١٩٣٤.

گەلی ئەڵمانی لە جەنگی جیهانی یەکەم هاتەدەرەوە بە دڵێکی پڕ لە پەژارە لەبەر ئەوەی پێی وابو – هەر وەك پێشتر باسمان لێوەکرد – پەیماننامەی ڤێرسای کۆتی کردووەو مەرج و سزا گەلێکی زۆری بەسەردا سەپاندووە، هەروەها بینی کە نائارامی کۆمەڵایەتی و سیاسی تەواوی وڵاتی گرتبۆوە و سیستەمی دەسەڵاتیش بێسەرەوبەری تێکەوتبو و دەسەڵات پەرە و پوخان ئەبزێش لە کاتێکدا کە گەلی ئەڵمانیا لە جیهاندا بەوە ناسراوە کە گەلێکی چالاك و زیندووە و گەلانی دیکە ئێرەییان بەو گەلە دەبرد. ئەو نائارامییە لە دەهات زیادو زیادتر دەبو بە تایبەت ئەو کاتەی کە ڕۆژئاوا زیادتر گەلی ئەڵمانی بریندار ئەکرد، ئەو گەلەی کەلەسەر چۆك کەوتبو. لەگەڵ ئەوەشدا کە گەلی ئەڵمانیا ئەو سوکایەتی کردنەی ڕۆژئاوای بە بێدەنگی قبوڵ ئەکرد بەڵام لە ناخیدا خەم تێکەڵی کینە و ڕق دەبو و لە دەهات گەورەتر دەبو. زۆرینەی ئەڵمانەکان ئەیانزانی کە ئەڵمانیا شکستی نەهێناوە بەڵکو زیادتر لە سەرکەوتنەوە نزیك بوە لە شکست: باشە ئەوە سوپای ئەڵمانیا نەبو کە لە ساڵی ١٩١٨ دا لەتەواوی بەرەکان هێرشی دەست پێ کرد؟ ئەڵمانیا لە کۆتاییەکانی جەنگدا هێشتا هەر خاوەن دەست پێشخەری بو لە شەڕدا... بەڵام لێدان لە پشتەوە و ناپاکی جولەکەکان و هەستانیان بە ڕێکخستنی نائارامی و خۆپیشان دان لەناو ڕیزی هێزە چەکدارەکان لە لایەك و جوڵاندنی وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا و تەواوی وڵاتانی جیهان لە دژی ئەڵمانیا لە لایەکی دیکەوە، سەرباری ئەو ڕۆڵەی کە کۆمۆنیستەکانی ئەڵمانیا بە ڕابەرایەتی ڕۆزا لۆکسمبۆرگ گێڕایان لە دژی ئەڵمانیا وای کرد کە گەل وا لە کۆمۆنیستەکان بڕوانێت کە هاوپەیمان و هاوبەشی جولەکەکان بون تا پێکەوە گورزێکی کەمر شکێن لە ئەڵمانیا بدەن.

دواتر پەیماننامەی ڤێرسای هات لە ناو گێژاوی قەیرانی سیاسی دا و جولەکەکان ڕۆڵێکی دیاریان هەبو تیایدا هەر وەك پێشتر بە درێژی ئاماژەمان پێدا، سەرجەم ئەم ڕوداوانە هۆکار بون تا هێندی هێندی بیری تۆڵە سەندنەوە بە قوڵی ڕەگ دابکوتنێ لە لای گەلی ئەڵمانیا.

هۆکاری ئابوری:

ئەوە تەنها گەلی ئەڵمانیا نەبو کە ئەو هەستەی هەبو بەرامبەر بە جولەکە و کۆمۆنیستەکان، بەڵکو ئەو هەستە هاوبەش بو لە نێوان گەل و بڕیارە دەستە بژێرەکاندا و لە سەروی هەموشیانەوە پیاوانی دەوڵەت و پسپۆڕە ئابورییەکان. ئەڵبەتە کە ئەو پسپۆڕانە زیادتر بایەخیان بە بوارێکی دیکەی گرنگیش ئەدا کە ئەویش بواری ئابوری بو... ئەو پسپۆڕانە درکیان بەو چاڵە کردبو کە تێی کەوتبوون دوای ئەوەی کە سوخۆرە جیهانیەکان توانیان دەست بگرن بە سەر ئابوری ئەڵمانیا و وای لێ هاتبو کە ئابوریەکەی تەنها و بە شێوەیەکی سەرەکی پشت ببەستێت بە قەرزی دەرەکی کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یاخود ناڕاستەوخۆ ئەو قەرز دەرانە پەیوەندییان بە ڕێکخراوە جیهانیەکانەوە هەبو.. سیاسەت مەدارو پسپۆڕانی ئەڵمانیا بێ ئاگا نەبون لە مەترسی ئەو سود و بەهرانەی کە کەڵەکە دەبو لە دەرەنجامی قەرزە دەرەکیەکان... بەو پێیەش کە تەنها ڕێگە بۆ دانەوەی قەرزەکان دانانی باجی زیادتر بو لەسەر گەلی ئەڵمانیا و پیشەسازی و کشتو کاڵ و بازرگانی و سەرچاوەکانی داهاتی نەتەوەیی کە دواجار هەر ئەبێت هاوڵاتی سادە بەهاکەی بدات، کەواتە مانای ڕاستەقینەی قەرز بریتییە لە چەوساندنەوەی ئابورییانەی نەتەوە. پیاوانی دەوڵەت و پسپۆڕە شارەزاکانی دەوڵەتی ئەڵمانیا هەستیان بە مەترسی ئەو دۆخە کردبو، هەر بۆیە جۆرێك لە کۆدەنگی لە نێوانیاندا دروست بو بۆ دۆزینەوەی ڕێگە چارەیەك بۆ هاتنە دەرەوە لەو دۆخە و دواجار ڕزگار کردنی ئەڵمانیا.

کەواتە دۆخەکە لواو بو بۆ هەر کەسێك کە بێت و مزگێنی چارەسەر کردنی ئەو دۆخە بدات، بانگەشەیەکی لەو چەشنە بەسە تا وا لەگەل و دەستەبژێرە سیاسی یە بۆ شنبیرەکان بکات کە لە دەوری ئەو کەسە کۆببنەوە. بەم شێوە نازیزم بینی کە ڕێگە کراوەیە لە بەردەمی دا و ئەو بانگەشانەی کە ئەیکات مەموان بە شەرقەوە وەریئەگرن. هیتلەر هات و لە لایەك بانگەشەی ژیانێکی نوێ بۆ ئەلمانیا و دوبارە دروست کردنەوەی پیشەسازییەکەی ئەدا و لە لایەکی دیکەوە بانگەشەی ئازاد کردنی ئابوری ئەلمانیا ئەکات لە کۆت و بەندی بیگانە و دروست کردنی دراوێکی ئەلمانی کە پشت بە قەرز نەبەستێت بەلکو پشت بە داهاتی نەتەوەیی و داهاتی پیشەسازی و کشتوکال و سامانی سروشتی و وزەی نەتەوە ببەستێت.

ئەم سیاسەتە لە ڕاستی دا بریتی بو لە بەرجەستە کردنێکی زیندوی ئاوات و ئارەزوی گەلی ئەلمانیاو گۆڕانکردنێکی ڕاستەقینە لە خواستەکانی هەر بۆیە زۆر جەماوەری پارتی نازی زیادی کرد و بوە هێزی یەکەم و لە لایەك لاوانی لەدەور کۆبونەوە و لە لایەکیش سەرکردەکانی ئاواتە خوازی ئەوە بون کە دوبارە ئەلمانیا بگەڕێتەوە پێگەکەی پێشوتری. ئەوەش کە بوە ئەوەی زیادتر ئەم جۆش و خرۆشە ڕو بدات کەسایەتی پڕ جوڵەی هیتلەر بو . هۆکارێکی دیکەش بریتی بو لەو سەرکەوتنانەی کە موسولینی و فاشیستەکان لە ئیتالیا بە دەستیان هێنا و چەند سەرکردەیەکی دیکەش لە ئەورپا دەرکەوتن وەك فرانکۆ لە ئیسپانیا، هەڵوێستی سوخورە جیهانیەکانیش زۆر زیرەکانە بو، لە لایەك بانگەوازی نەتەوەیی و ئابوریان ئەکرد هاوشێوەی ئەوەی کە هیتلەر بانگەشەی بۆ ئەکرد سەرباری ئەوەی کە هیتلەر ڕقی تەواوی لە جولەکە هەڵگرتبو. لە لایەکی دیکەش دوای ئەوەی کە هیتلەر چوە دەسەلات مەرجە قورسەکانیان لەسەر قەرزەکانیان لادا و دەست بەرداری ئەوە بون کە هیتلەر لێی زەوت کردبون بگرە قەرزی دیکەشیان دا بە هەردو کەرتی پیشەسازی و بازرگانی ئەلمانیا بە ئاسانکاری زیادتر .. دواتر کاریان کرد لەسەر ئەوەی کە ڕۆژئاوا و ستالین بهێننە سەر ئەو باوەڕەی کە بێ دەنگ بن لە ئاست

خۆپڕچەك كردنی ئەڵمانیا، لێرەشدا ئەو نهێنیەمان بۆ دەردەكەوێت كە جیهان لە بەرامبەری دا سەراسیمەیە ئەویش ئەوەیە كە چۆن ئەورووپا و ستالین دەستەوەستان بون لە بەرامبەر هێرشەكانی ئەڵمانیا ئەو هێرشانەی كە لە نێوان ساڵەكانی ١٩٣٤ – ١٩٣٨ ئەنجامدرا و جیهانی شۆكە كرد لە كاتێك دا كە هێزی ئەو كاتەی ئەڵمانیا شتێكی ئەوتۆ نەب و ئەتوانرا زۆر بە ئاسانی لە ناو ببرێت لە لایەن فەڕەنسا یا بەریتانیاوە... ئایا نوسور، شرۆڤەكار یا مێژو نوسێك هەیە كە بە سەر سوڕمانەوە نەیپرسیبێت لە نهێنی ئەوەی كە بۆچی ئەورروپا دەستەوەستان بو لە بەرامبەر زنجیرەیەك هێرشی هیتلەر: پاشەكشێ لە پەیماننامەی ڤێرسای.. ڕەت كردنەوەی ژماردنی زیانەكان.. دوبارە دروست كردنەوەی سوپای ئەڵمانیا.. داگیر كردنی ناوچەی ڕوری پیشەسازی و دوبارە دورست كردنەوەی پیشەسازی جەنگی ئەڵمانیا.. داگیر كردنی سودیت.. پەلامار دانی چیكۆسلۆفاكیا و لكاندنی نەمسا.. هتد.

تێكڕای ئەم كارانە لە ناوەوە و دەرەوە پشتیوانی هیتلەر و نازیزمیان ئەكرد و هیتلەر بوە ئەو هێزەی كە دەوڵەتە زهێزەكان سڵیان لێ ئەكردەوە، لەو سەروبەندەدا سوخۆرە جیهانیەكان ڕێگەیان بە نهێنی بۆ هیتلەر ئەكردەوە و پشتیوانی یان ئەكرد و بەوەش ڕازی دەبون كەچەند هەزارێك لە هاو نەتەوەكانی خۆیان بكەنە قوربانی تا دواتر وەك پڕوپاگەندە بەكاری بهێنن بەڵام ئامانجی سەرەكیان لەم پلانەدا بریتی بو لەوەی كە لەبەشەكانی پێشوتردا باسمان لێوەكرد و ئەوەش بە بەشێك لە پلانە سەرەكی و درێژ خایەنەكەیان دادەنرێت.

ئامادەكاری بۆ جەنگی جیهانی دووەم:

هیتلەر توانی سەركەوتنی بەرچاو بەدەست بهێنێت بۆ ئەڵمانیا لە كاتێك دا كە هێندە بەهێز نەبو، بەڵام ناچار بو كە هێزێكی ڕاستەقینە دروست بكات لە شتی پشتی پێ ببەستێت هەر بۆیە خۆی بە ناچار بینیەوە كە خۆی پەیوەست

ببینێت بە چینی ئەرستۆکراتی سەربازی ئەڵمانیا کە لە جیهاندا بە (جونکەرز) ناسراوە ئەو چینەی کە لە دێر زەمانەوە هێزی جێرمانی لە ژێر دەستدایە، بەم شێوەیە ململانێ دروست بو لەناو بەرەی نازیزم لەنێوان میانڕەوەکان ئەوانەی کە دەیانویست دوبارە ئەڵمانیا دروست بکەنەوە و توند ڕەوەکان ئەوانەی کە پەیوەندییان هەبو بە ئەرستۆکراتیەتی سەربازییەوە و باوەڕیان بە بۆچونەکانی کاڕڵ ڕیتەرە و ئەیانەوێت دەوڵەتی خواوەند دروست بکەن و بیسەلمێنن کە نەژادی ئەڵمانی نەژادی سەرترە و دواجار دەست بگرن بەسەر ئەوروپاو جیهان لە ڕێگەی هێزی ئاگر و ئاسن.

زۆرێك لە شرۆڤەکارو لێکۆڵەران باسیان لەو ململانێ ناوخۆییە کردووە لەناو دڵی نازیزم دا، هەروەها لە زۆر بۆنەدا ڕۆژنامە و شاندە سیاسیەکان ئاماژەیان پێداوە، بەڵام سەرجەمیان باسیان لە هۆکارە قوڵەکانی ئەو ململانێ یە نەکردووە. هیتلەر بۆخۆی زۆر مەیلی بەلای بەرە توندڕەوەکەدا نەبو هەروەك ئەوەی بە شێوەیەکی گشتی لە بارەیەوە زانراوە بەڵکو تاساڵی ١٩٣٦ دودڵ بو تا ئەو کاتەی کە ئیدی ڕوداوەکان بە شێوەیەکی یەکلاکەرەوە خستیە ناو دڵی نازییە توند ڕەوەکانەوە، بەڵام پێش ئەوەی یەکلاببێتەوە زیادتر مەیلی بەلای بێلایەنی دا بو لە نێوان دو بەرەکەدا، ئەوەش لەو هەوڵانەیدا دەردەکەوێت کە دەیدا بۆ چاوپێکەوتن لەگەڵ بەڕیتانیا بۆ خۆلادان لە بەرکەوتن لەگەڵ کڵێساو مەسیحییەت دا، ئەو هەوڵانەی کە ئەیدا بۆ داخستنی کۆڕی ڕۆژهەڵاتی گەورەی ئەڵمانی کە ئەو کاتە ببوە بارەگای ڕێکخراو و شانەکانی سەر بە ئەرستۆکراتی سەربازی ڕەگەز پەرەست کە ڕێکخراوەکانیان زیادتر لە ڕێکخراوەکانی کۆڕی ڕۆژهەڵاتی گەورەی ئەکرد لە ئەوروپای ڕۆژهەڵات کە سەر بە سوخۆرە جیهانیەکان بون، ئەڵبەتە کۆڕەکانی ئەڵمانیا هەمیشە ڕێگری لە ئەندام بونی جولەکەی ئەکرد، ئەڵبەتە ئەمە ڕێگر نەبو لەبەر دەم هەوڵدانی لە پێناو بیرێکی بێبارەڕی دا کە هیچی کەمتر نەبو لە بنەماکانی سوخۆرە جیهانیەکان ئەویش بیری نازیزمی ڕەگەز پەرست بو کە لەسەر بنەمای دەوڵەتی جێرمانی دروست ببو، ئەو دەوڵەتەی دەبێت تەواوی جیهانی بەهێز ملکەچی بێت، ئەو جیهانەی

کە شارستانیەتەکەی لەسەر بنەمای سەرتر بونی ڕەگەزی جێرمانی دادەمەزرێت[٨٨].

بانگەشەی هەردو بەرەکەی نازیزم سەرباری جیاوازیەکانیان لە دەوری هیتلەر ئەسوڕایەوە. هیتلەر بۆ میانڕەوەکان سەرکردەی ئەڵمانیا و دروستکەری ڕێنیسانسەکەی بو و بۆ توندڕەوەکانیش "فوهرەری دەوڵەتی جێرمانی" و سەرکردەی نەژادی ئەڵمانی سەروەر بو، بەڵام هیتلەر بۆخۆی ئەوپەڕی هەوڵی خۆی دەدا کەنەکەوێتە ناو بەرەی ئەرستۆکراتیەتی سەربازییەوە ئەگەرچی کە ئەشیدەتوانی دەست بەرداری بێت لەبەر ئەوەی ئەوە تەنها ئەوبو کە دەیتوانی هێزی سەربازی ئەڵمانیا دروست بکات، هەروەها پێی وابو کە تەنها مەرج بۆ گەیشتن بە دەرەنجامێك و بەرقەرارکردنی ئاشتییەکی هەمیشەیی و ئاراستەکردنی لێدانێکی گورچك بڕ لە سەروەرانی سەرمایەی جیهانی کە جولەکەکان بون دەبێت کە هاوپەیمانێتییەك لەگەڵ بەریتانیای گەورە دروست بکرێت. لەبەر ئەوە چەقی سیاسەتەکەی کرد بە گەیشتن بەو جۆرە ڕێك کەوتنە. هیتلەر لە نێوان ساڵەکانی ١٩٣٣ – ١٩٣٦ دا نومێد نەبو لە هەوڵ دان بۆ پەیوەندی کردن لەگەڵ ئینگلتەرا لە پێناو بەستنی گرێبەستێك لەگەڵی دا، ئەم بیرۆکەیە لە مێشکی هیتلەردا بو لەو کاتەوەی کە لە زیندان دا بو، واتە بەر لەوەی دەسەڵات بگرێتە دەست، ئەو کاتەی کە کتێبی (نەبەردی من) ی دەنوسی و تیایدا بە وردی دەنوسێت:

١. گەر داوام لێبکرێت داکۆکی بە هێز لە ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانی بکەم، بەو پەڕی خۆشحاڵییەوە ئەو کارەم ئەکرد، بەڵام دو ڕێگر نایەڵن ئەو کارە ڕو بدات:

أ. سوخۆرە جیهانیەکان ئەیانزانی کە بە هاوکاردنی ئەڵمانیا بۆ بەهێز بون تا بتوانێت شەڕ هەڵبگیرسێنێت، ڕیسکێکی گەورە ئەکەن لەبەر ئەوەی

---

(٨٨) تێبینی لێکچونێکی سەیر ئەکرێت لەنێوان نازیزم کە باوەڕی بە نەژادی جێرمانی سەروەر هەیە لەگەڵ زایۆنیزم کە باوەڕی بە جولەکە هەیە وەك گەلی هەڵبژاردەی خوا.

یەکێك لە ئامانجە سەرەکییەکانی هیتلەر لەو ڕێك کەوتنەی لەگەڵ بەریتانیا بۆ ئەوەبو کە ڕێشەکێشیان بکات.

ب. ئەرستۆکراتیەتی سەربازی نەژاد پەرست لە ئەڵمانیا - پێشیان وە وترێت سەرکردەکانی جەنگ - تەنها شتێك کە پێی ڕازی دەبن سەروەری تەواوەتی نەژادی جێرمانە بەسەر زەوی و دروست کردنی شارستانیەتێك کە تیایدا نەژادی جێرمان باڵا دەست بێت.

ئەم دوهێزە ڕکابەرە واتە سوخۆرەکان و ئەرستۆکراتەکان پێك هاتبون لە سەر ئامانجێك کەئەویش ڕێك نەکەوتن لەگەڵ بەریتانیا و ئاڕاستەکردنی ئەڵمانیا بەو ئاڕاستەیەی کە ڕووە جەنگ بچێت، هەر بۆیە پەیوەندییە هەمە لایەنەکانی هیتلەر شکستی هێنا، سور بونی هیتلەر لەسەر ڕێککەوتن لەگەڵ لەگەڵ بەریتانیا نازییە توندڕەوەکانی توڕ کرد، هەر بۆیە پیلانیان دا تا کە تیرۆری بکەن، بەڵام ئەو هەوڵە شکستی هێنا، ئەم هەوڵە وای لە هیتلەر نەکرد کە دەستبەرداری هەوڵەکانی بێت هەر بۆیە لە ساڵی ١٩٣٦ دوا هەوڵی خۆی دا بۆ دروست کردنی هاوپەیمانێتییەك لەگەڵ بەریتانیا لەدژی جولەکەی جیهانی و کۆمۆنیزم، هیتلەر ئەم هەوڵەی دا لە کۆبونەوەیەك کە داوای بەستنی کرد لەگەڵ بەریتانیا، بەریتانیا بۆ ئەو کارە وەزیر لۆرد لۆندوندیری نارد تا نوێنەرایەتی بکات، هیتلەریش وەك نوێنەری ئەڵمانیا لەگەڵ دەستیاری ڕاستی گۆرنگ و وەزیری دەرەوەی ڤۆن ڕیبنترۆب بە شداری لەو کۆبونەوەیەدا کرد کەلە کانونی دووەمی ١٩٣٦ دا بەسترا لە بەرلین.

لێرەدا پێویستە ئاماژەیەك بدەین بەوەی کەلەو کۆبونەوەیەدا گوزمرا لەبەر ئەوەی بە خاڵی وەرچەرخان دادەنرێت لە هەڵوێستی هیتلەر و هەڵوێستی ئەڵمانیا بە شێوەیەکی گشتی. بۆ بە ئاگابون لە ناوەڕۆکی دانیشتنەکە ئەتوانین بگەڕێینەوە بۆ ئەو کتێبەی کە لە لایەن لۆرد لۆندنبیرییەوە نوسراوە لە ژێر ناونیشانی (ئێمە و ئەڵمانیا)، هەروەها ئەتوانین بگەڕێنیەوە بۆ ئەو باسەی کەلە ڕۆژنامەی (ئیڤنینگ ستاندار) دا بڵاو کرابۆوە کە ڕۆژنامەیەکی ئینگلیزی ناودارە بە تایبەت لەو ژمارەیەی کەلە بەرواری ١٩٣٦/٤/٢ دا دەرچو، لەم

کۆبونەوەیەدا هیتلەر بۆ لۆرد لۆندنبیری بەوردی هەڵوێستی ئەڵمانیای ڕونکردەوە بەرامبەر بە کێشە جیهانییە هەڵپەسێردراوەکان لەوانە کۆمۆنیزم و ڕێکخراوە سەرمایە داریە گەورەکان، هەروەها ڕونی کردەوە کە بۆچی دەیەوێت ڕوبەڕوی جوڵانەوەی جولەکەی جیهانی ببێتەوە و باسی لە نیگەرانی خۆی کرد لە خزینی جولەکە بۆ ناو قوڵایی ئەوروپا و ئەمەریکا، لەو کۆبونەوەیەدا هیتلەر ڕایگەیاند کە ئامانجی ڕاستەوخۆی بریتیە لە لەناوبردنی سوخۆرە جیهانیەکان بە شێوەیەکی ڕیشەیی و لە دوتوێی قسەکانیدا وتەیەکی (دزرائیلی) سەرۆک وەزیرانی بەناوبانگی ئینگلیزی لە سەدەی نۆزدەهەم وەک نمونەیەک هێناوەتەوە کە دەڵێت: "ئەوانەی جیهان بەڕێوە ئەبەن، زۆر جیاوازتر دەردەکەون لەبیری ئەو کەسانەی کە بێ ئاگان لەوەی چی لە پشت پەردەوە دەگوزەرێ".

دوتر ڤۆن دیبنترۆب جەختی لەسەر قسەکانی سەرۆکەکەی کردەوە و باسی ڕاپۆرتی "لیژنەی پادشایەتی" کرد کە لە ساڵی ١٩٢٧-١٩٢٨ ی خایاند و باسی لە گومرگی کەنەدی ئەکرد بە سەرۆکایەتی بەڕێز (ستیڤن)، ئەو کاتە ڤۆن دیبنترۆب بۆخی لە کەنەدا بو، ئەو ڕاپۆرتە بە بەڵگە ئەوە ئەسەلمێنێت کە چەتەکانی بەقاچاخبردن کە پەیوەندییان بە ڕێکخراوە سوخۆرە جیهانیەکانەوە هەبوە ساڵانە زیادتر لە سەد ملیۆن دۆلار سود ئەبەن بە دروای ئەو کاتە، ئەو پارەیە لە گەلی کەنەدی ئەدزن لە ڕێگەی بە قاچاخ بردنی ڕێک خراوەوە بە سەرپەرتی سەرچاوەی سوخۆرە جیهانیەکان لە ڕێگەی ئاسان کاری کردن بە پێدانی بەرتیل و کڕینی ویژدانیان لەسەر تەواوی ئاستەکان و ئەمەش ئەبێتە هۆی بلاو بونەوەی گەندەڵی لە ژیانی کۆمەلایەتی و دەزگای بەڕێوەبردن لە کەنەدا.

ڤۆن دیبنترۆب لە درێژەی قسەکانیدا پشت بە ڕاپۆرتێکی ئینگلیزی دەبەستێت و ئەڵێت کە گەندەڵی لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا و ئەوروپا دوهێندەی ئەو ژمارەیەیە. هەروەها ئەڵێت کە باشترین ڕێگە بۆ بنەبڕ کردنی گەندەڵی بریتیە لە ڕیشە کێش کردنی: واتە لە ناو بردنی تەواوی سوخۆرەکان.

قسەکردنەکان بە خستنە ڕوی لیکۆڵینەوە و بۆچونەکانی پرۆفیسۆر کارڵ ڕیتەر و چەند فەیلەسوفێکی دیکەی ئەڵمانیا کۆتایی هات لە لایەن فۆن دیبنترۆب و گۆرنگەوە.

دانیشتنەکە بەوە کۆتایی هات کاتێك کە هیتلەر داوای لە وەزیری ئینگلیزی کرد کە بگەڕێتەوە بۆ ئینگلتەرا تا حکومەتی بەریتانی ڕازی بکات و بە شێوەیەکی فەرمی پێشنیاری دروست کردنی هاوپەیمانێتییەکی بخاتە بەردەستی کە ڕایشی سێهەم و ئیمپراتۆریەتی بەریتانی لە خۆ بگرێت.

لۆرد لۆندنبیری گەڕایەوە بۆ ئینگلتەرا و پێشنیارەکانی هیتلەری خستە بەر دەستی و ئەویش بە نۆبەی ئەو داوایەی ڕەت کردەوە و داوای لێکرد کە ئەو وڵامە بگەیەنێتەوە حکومەتی ئەڵمانیا، ئەویش لە ٢١ شوباتی ١٩٣٦ نامەیەکی نارد بۆ ریبنترۆب و پێی ڕاگەیاند کەبۆچی حکومەتی بەریتانیا پێشنیارەکەی ڕەت کردۆتەوە.. ئیدی لەبەردەم هیتلەر تەنها یەك ڕێگە چارە مایەوە کە ئەویش بریتی بو لە ڕۆیشتن بە ئاڕاستەی ئەرستۆکراتیەتی سەربازی و قبوڵکردنی پرۆژەکانی، دوای ئەم ڕەت کردنەوەیە تێگەیشت لەوەی کە تەنها ڕێگ بۆ بەدەست هێنانی داواکاریەکانی ئەڵمانیا و لەناو بردنی دوژمنەکانی بریتیە لە جەنگ.

لەساڵی ١٩٣٦ ەوە قۆناغی دووەم لە حوکمڕانی هیتلەر دەستی پێکرد و تیایدا نازیزمە توند ڕەوەکان توانیان جڵەوی دەسەڵات بگرنە دەست و بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کار بۆ جەنگ بکەن. ئەوەش کەلە ئیتاڵیا ڕوی دەدا زۆر لەوە دەچو کەلە ئەڵمانیا ڕوی دا هەر بۆیە سروشتی بو کە لێك نزیك بونەوە لەنێوان هیتلەر و موسولونی دا دروست ببێت کە دواجار بوە هۆی دروست بونی بەرەیەك... ئیسپانیاش ئەو گۆڕەپانە بو کە هێزە ڕکابەرەکان -هیتلەر و ستالین و ڕۆژئاوا- هێزی خۆیان تیایدا تاقی کردەوە لە کاتی شەڕی ناوخۆی ئیسپانیا، ئەو شەڕەی کە کۆمۆنیستە ئیسپانیەکان لەلایەن ستالینەوە پاڵپشت ئەکران و نیشتمانیەکانیش لە لایەن فرانکۆوە پشتیوانی لێ ئەکران و

ئەوەندەشی نەبرد کە شەڕەکە کۆتایی هات لە ساڵی ١٩٣٦ بە سەرکەوتنی جەنەڕاڵ فرانکۆ کەوەک سەرکردەیەکی نوێ ئیسپانیا دەرکەوت.

ململانێ لە نێوان نازیزم و مەسیحیەت

پاڵپشت کردنی نیشتیمانیەکان لە ئیسپانیا کەلە لایەن کاسۆلیکەکانەوە پشتیوانیان لێ ئەکرا ئەبوە هۆی ئەوەی کە کێشە دروست بێت لە نێوان هیتلەر و کەنیسەی کاسۆلیکی دوای ئەوەی کە قۆناغی دووەمی دەسەڵاتەکەی دەستی پێ کرد، واتە دوای ئەوەی کە بە تەواووەتی چوە ناو بەرەی ئەرستۆکراتیەتی سەربازیی ئەڵمانیاوە، ئەو چینەی کەلە بنەمادا بێ باوەڕە و هەروەک پێشتریش باسمان لێوەکرد لەسەر بنەمای بیرۆکەی (دەوڵەتی خواوەند) و بیرۆکەی سەرتر بونی نەژادی جێرمانی سەروەر دامەزراوە .. ئەوەندەی نەخایاند کە پیاوانی ئاینی پڕۆتستانت چونە پاڵ کڵێسای کاسۆلیك لەوەی کە ناکۆکیان بەرامبەر ئەوەی کە هیتلەر دەیکرد، بەشێوەیەکی گشتی کڵێسا ئەو بنەما بێباوەڕییەی ڕەت نەکردەوە کە بە بنەمای لە زیەتی توند ڕەو دادەنرێت.. بەڵگەش بۆ ئەوە هەڵوێستی ڕونی کڵێسایە کە لە ساڵی ١٩٣٦ بەرامبەر بە هیتلەر، دواتر هەڵوێستی پاپای یانزەهەم لەو نامەیەدا دەرکەوت کە لە ١٤ ئازاری ١٩٣٧ ئاڕاستەی جیهانی مەسیحی و تیایدا بە ئاشکرا هێرشی کردە سەر نازیزم و ڕەخنەی بە تایبەت لە بیرۆکەی نەژادی سەرتر و بیرۆکەی خواوەندی نیشتیمانی گرت لە لایەن نەتەوەیەکی تایبەتەوە و ئەڵێت کە خواوەند خوای هەموانە و جیاوازی ناکات لە نێوان نەتەوە و نەژادەکاندا..

لە ١٩/ ئابی ١٩٣٨ پیاوانی ئاینی پڕۆتستان نامەیەکی ئاشکرایان بڵاو کردەوە و تیادا بە توندی هێرشیان کردە سەر هەڵوێستی نازیەکانی ئەڵمانیان بەرامبەر بە ئاینی مەسیحی.

کەنیسەی پرۆتستانت بەهەمان شێوە هاو هەڵوێست بو لەگەڵ کاسۆلیکەکان لەسەر دژایەتی کردنی بیرۆکەی خواوەندی نیشتیمانی کە تایبەت بێت تەنها بە یەك نەتەوە.. ئەمەش بەشێکە لە نامەکە:

"ئەوەی کە نازیەکان هەوڵی بۆ ئەدەن تەنها چەپاندنی کەنیسەی کاسۆلیك یاخود کەنیسەکانی پرۆتستانت نیە بەڵکو بریتی یە لە نەهێشتنی بیرۆکەی مەسیحیەتی ڕاستەقینە کەلە سەر بنەمای باوەڕ هێنان بە یەك خەواوەندە بۆ ئەموان دامەزراوە و نازیزم ئەیەوێت بیگۆڕێت بە خواوەندی جێرمانی.. بیرۆکەی خواوەندی جێرمانی چی ئەگەیەنێت؟ ئایا جیاوازە لە خواوەندی گەلانی دیکە؟ ئەگەر وابێت ئەوە مانای ئەوەیە کە هەر نەتەوەیەك خاوەنی خواوەندێکی تایبەت بە خۆیەتی؟ مانای ڕاستەقینەی ئەم بیرۆکەیەش ئەوەیە کە بەهیچ شێوەیەك خواوەند بونی نیە".

نازیە توند ڕەوەکان بەتەنگ هاتن ■ هەڵوێستی کەنیسە بەرامبەریان و ئەوەندەی نەمابو کە جەنگێکی ئاینی لەنێوانیاندا دروست بێت، هەر بۆیە هیتلەر بە ئامانجی ئارام کردنەوەی نازییەکان بڕیاری دا کە یاسایەك دەر بکات تیایدا ڕێگە نەدرێت بە پیاوانی ئاین کە ڕەخنە لە دۆخی بار و بیرۆکەی سەرۆمری ڕەهای دەوڵەت بگرن... ئەم یاسایە دۆخەکەی هێور کردەوە بەڵام نەمە کۆتایی بە دژایەتی کردنی نەهێنا لەنێوانیاندا.

دۆخ لە ئیتاڵیا بە شێوەیەکی گشتی لە دۆخی ئەڵمانیا ئەچو، سەرباری بونی ململانێ لە سەر داگیر کەکان لە نێوان ئیتاڵیا لە لایەك و ئینگلتەرا و فەرەنسا لە لایەکی دیکە، لەم حاڵەتەدا موسولینی هاوپەیمانی سروشتی هیتلەر بو، پەیوەندی ئەمدوانەش واتە نازییەکان و فاشیستەکان کاتێك بە هێز بو کە بەشداریان لە جەنگی ناوخۆی ئیسپانیا کرد پێکەوە و توانیان سەرکەوتن بەدەست بهێنن..

بەم شێوەیە میحوەری بەرلین – ڕۆما دروست بو.. سەرەتا پێیان وابو کە جەنەراڵ فرانکۆش لەگەڵیان نەبێت، بەڵام ئەو سەرباری گوشارەکانی هیتلەر و موسولینی هەر لەسەر هەڵوێستی خۆی مایەوە و نە بوە هاوپەیمانیان.

ئەو کاتە ئەو میحوەرە رووە و ڕۆژهەڵاتی دور ڕۆیشت و لەوێ بە شێوەیەکی سروشتی هاوپەیمانی سێهەمی دۆزییەوە: ئەو کاتە شەڕی بازرگانی لە ترۆپکی دا بو لە نێوان یابان و وڵاتانی ڕۆژئاوا، بەرهەمی یابانی لەبەر هەرزانی نرخ و هەمەڕەنگییەکەی توانی بوی کە جیهان داگیر بکات و بە مایەپوچ کردن هەڕەشە لە ئابوری پیشەسازی ئەوروپا بکات و وڵاتانی رۆژئاواش لەلای خۆیەوە شەڕێکی قورسی ئەکرد لەدژی بازرگانی و پیشەسازی یابان و هە وڵی ئەدا کە لە ناوی بەرێت.. لەبەر ئەوە سروشتی بو بۆ یابان کە بەدوای هاوپەیماندا بگەڕێت و پێشوزای بکات لە نزیک بونەوە لە بەرەی میحوەری بەهێز کە ئەویش بە نۆبەی خۆی هەمان دوژمنی یابانی هەبو.. بەم شێوەیەش بەرەی بەرلین – ڕۆما – تۆکیۆ دروست بو.

سوخۆرە جیهانەیکان درکیان بەوە کرد ئەخشەکانیان ڕووەو ئەوە ئەڕوات کە سەرکەوتن بەدەست بهێنێت و توانیویانە کە پاڵ بە جیهانەوە بنێن تا بکەونە سەر ڕێگەی شەڕ هەبۆیە دەستیان کرد بە ئامادەکاری کردن بۆ ئەو کارە، لە ئینگلتەرا ئەو پیاوەی کە ئامادەیان کردبو بۆ ئەو کارە بریتی بو لە وینستن تشێرشل، بەڵام سەبارەت بە ئەمەریکا ئەوەندە بەسە کە بڵێین کە سەرۆک ڕۆزفێلت لە ماڵی برنارد باروخی کۆچی دوایی کرد ئەو کەسەی کە ڕۆڵێکی گرنگی گێڕا لە پشت پەردەوە لە جوڵاندنی ڕوداوەکان لە ئەمەریکا لە ماوەی چل ساڵدا، هیچ گومانیشی تێدا نیە کە ناوبراو یەکێك بو لە سەرانی ئەو هێزە شاراوەیەی کە لەم سەردەمەدا بونی هەبوە.. ئەوەش کە ڕۆڵی پڕ مەترسی تر ئەکات ئەوەیە کە ئەو یەکێك بو لەو سەرکردانەی کە زاڵ بوە بەسەر جوڵانەوەی زایۆنیزم و بەیەکەمین سەرکردەی جولەکەی جیهانی دادەنرێت بۆ ماوەی نیو سەدە و پەیوەندی نێوان بێرنارد باروخ و تشێرشل بۆ هەموان ناسراوە، ئەم دوانە بە شێوەیەکی ڕێك خرا و بۆ ماوەی چەند ساڵێکە دانوستان ئەکەن و بەناو بانگترین کۆبونەوەش لە نێوانیاندا ئەو کۆبونەوەیە بو کە لە کاتی سەردان کردنی تشێرشل ڕوی دا لە ساڵی ١٩٥٤ کاتێك کە بە

شێوەیەکی ئاشکرا ڕایگەیاند کە لە دێر زەمانەوە پەیوەندی هەیە بە زایۆنیزمەوە..

ململانێی شاراوە لە ئینگلتەرا: پاشەکشێی شا ئیدواردی هەشتەم لە دەسەڵات

پێویستە پێمان وا نەبێت کە ڕێگە ئاسان بوە بۆ سوخۆرە جیهانیەکان لە ئینگلتەرا، لەبەر ئەوەی کە ئەوان بەردەوام ڕوبەڕو ئەبونەوە لەگەڵ بەرگرییەکی ڕێکخراو کە لە لایەن ئەو کەسانەوە بە ڕێوە ئەبرا کە سەر بە چینێکی بیریاری ئاست بەرز بون، ئەو چینەی کە لە دێر زەمانەوە درکی بە ئاستی مەترسی جولەکە سوخۆرەکان کردبو..

ئەو کەسەی کە یەکەمین قسەی لەسەر ئەو شتە کرد کەلە پشت پەردەوە لە گوزەردا بو ڤیکتۆر مارسدن بو کەلە ساڵی ١٩٢١ لە ڕوسیا گەڕایەوە.. مارسدن لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە پەیامنێری ڕۆژنامەی "مۆرنینگ پۆست" ی ئینلیزی بو کەلە مۆسکۆ دەردەچو، ئەو کەسە لە نزیکەوە ئامانجەکانی ڕوسیای بینی بو، ئەو کەسە توانیبوی کە وێنەیەکی ئەو کتێبەی دەست بکەوێت کە لە ساڵی ١٩٠٥ پرۆفیسۆر سرجی نیلۆس نوسیبوی بە ناو نیشانی مەترسی جولەکە، پرۆفیسۆر نیلۆس بەشێکی ئەو بەڵگەنامانەی کە لەکتێبەکەیدا خستبوە ڕو، لە ڕێی ئافرەتێکی لەش فرۆشەوە دەستی کەوتبو کە ئەویش بە نۆبەی خۆی توانیبیوی لە کەسێکی بدزێت کەلەگەڵیدا دەخەوت. ئەوکەسەش یەکێك بوە لە گەورە جولەکە سوخۆرەکان لە مۆسکۆ کە دوای ئەوەی لە کۆبونەوەیەکی تایبەتی سەرانی کۆڕی ڕۆژهەڵاتی گەورە گەڕابۆوە، ئەو کۆبونەوەیەی کە ئەو کەسە لە پێناویدا لە مۆسکۆوە چوە لەندەن و لەوێشەوە چوە پاریس. ڤیکتۆر مارسدن سەری سوڕما لەوەی کەلەو کتێبەدا بینی هەر بۆیە بڕیاری دا کە میللەتەکەی لەو مەترسیە ئاگادار بکاتەوە بەڵام لە ساڵی ١٩٢١ نەیتوانی بگەڕێتەوە بۆ لەندەن لە بەر ڕوداوەکانی ڕوسیا و جەنگ، کاتێکیش کە گەڕایەوە بڕیاری دا کە ئەو کتێبە وەر بگێڕێتە سەر زمانی

ئینگلیزی و له ژێر ناونیشانی (پرۆتۆکۆڵەکانی سەرانی زایۆنی) بڵاوی بکاتەوە، دەیزانی بە بڵاو کردنەوەی ئەو کتێبە مەترسییەکەی گەورە ئەکات. لەبەر ئەوەی چەند جار هەڕەشەی لێکرا بەڵام ئەو پاشەکشێی نەکرد.

بڵاو کردنەوەی ئەو کتێبە هەڵایەکی گەورەی نایەوە سەرەتا لە ئینگلتەرا و دواتر لە تەواوی جیهان، سوخۆرە جیهانیەکان هەوڵیان داکە خۆیان بەدور بگرن لەو ئابڕوچونە و دەستیان کرد بە هێرشێکی پێچەوانە دژی مارسدن و تۆمەتباریان کرد بەوەی کە دژی جولەکەیە.. من بۆخۆم ئەم کتێبەم کردە سەرچاوەی سەرەکی لێکۆڵینەوەکانم و دوای گەڕانێکی زۆر بۆم دەرکەوت کە دۆکیومێنتەکانی پرۆفیسۆر نیلۆس هەمان ئەو وتانە هاتوە کە لە کۆبونەوەی ئەمشل ڕۆتشیڵدا لە ساڵی ١٧٧٣ لە فرانکفۆرت دا وتراوە هەروەك ئەوەی کە پێشتر ئاماژەم پێدا، پێویستە لێرەدا ئەوە بڵێم کە دۆکیومێنتە سەرەکیەکان چەند برگەیەکی زیادەیان تێدابوە کە گوزارشتیان لە نیەتی سەرانی پیلانگێران کردوە لە دروستکردنی ڕێکخراوێك کە خاوەن شانەی زۆر بێت لە جیهاندا لە بتوانن بەکاری بهێنن وەك ئامرازێکی سەرەکی بۆ کاری تێکدەرانە لە جیهاندا، ئەو ڕێك خراوەش شتێك نەبو جگە لە زایۆنیزم. سوخۆرە جیهانەیکان نەیان توانی بە ئاشکرا لە مارسدن بدەن لەبەر ئەوەی هاوەڵەکانی و پیاوانی ئینتگلتەرا هەستیان بە مەترسی کرد و بە شێوەیەکی بەهێز پاراستیان، ناوبراو لە پۆستەکەی خۆی لە ڕۆژنامەی "مۆرننگ پۆست"مایەوە تا ساڵی ١٩٢٧ ئەو کاتەی کە چەن لایەنێکی بەهێز لەناو دەسەڵات دا لەوانە کە درکیان بە مەترسی جوڵانەوەی جولەکەی جیهانی کردبو حکومەتی بەریتانیایان ناچار کرد لە مارسدن هەڵبژێرێت وەك یاوەری دۆك ئۆف وێڵز بەو پێیەی کە ناوبراو ئەیویست گەشتێکی درێژ بکات بە دەوری ئیمپراتۆریەتی بەریتانیادا .

دۆك ئۆف وێڵز دوای گەڕانەوەی لە گەشتەکەی هەر هەمان کەس نەبو... ئیدی ئەو میرە دەست بڵاو خۆشحاڵە نەبو، بەڵکو ببوە خاوەن بیرکردنەوەیەکی قوڵ... لەبەر ئەوەی مارسدن بە دوورودرێژی باسی لەو دۆکیومێنت و بەڵگەنامانە کردبو کە لەبەر دەستی خۆیدا بون، هەروەها باسی لە لایەنە

شاراوەکانی ئەو پیلان جیهانیە و ئەو ڕۆڵە کردبوکە سوخۆرە جیهانیەکان ئەیگێڕن لە پشت پەردەوە..

هیچ ڕێکەوت نییە کاتێك کە دەبینین مارسدن لەناکاو دەمرێت لە هەل و مەرجێکی تەم و مژاوییدا هەر دوای ئەوەی کە لەو گەشتە دەگەڕێتەوە.. ئەو گۆڕانەی کەبەسەر دۆك ئۆف وێلز دا هات زۆر قوڵ و بەرفراوان بو بەو پێیەی کە لەناکاو تەکییەوە لە ئاهەنگ و شوێنەکانی ڕابواردن و تەواوی کاتی خۆی تەرخان کرد بۆ لێکۆڵینەوە کردن لە کاروباری سیاسی و ئابوری و ناسینی کاروباری چینی کرێکاری گەلەکەی، بەو شێوەیە لە ڕێوڕەسمی باوی بۆمارەی لای دا کە ڕێگری ئەکات لە شا یاخود وەلی عەهد کە بۆچونی خۆی دەر ببڕێت لەکاروباری گشتی، ناوبراو دژایەتی هەر یاسایەکی دەکرد کە ئەگەر هەستی بکردایە دستی سوخۆرەکانی تێدایە، هەروەك دیاربو ئەو دەیەوێت بچێتە ململانێیەکی سەختەوە لەگەڵ ئەو هێزە شاراوانەی کە حوکمڕانی ئینگلتەرایان ئەکرد.. ئەم خواستەشی هاتە دی کاتێك کە ٢٠ حوزەیرانی ١٩٣٦ بەناوی شا ئیدواردی هەشتەم دەسەڵاتی گرتە دەست.

سوخۆرە جیهانیەکان درکیان بەوە کرد کە شەڕیان لەگەڵ شای بەریتانیا شەڕێکی یەکلا کەرەوە دەبێت هەر بۆیە چرکەیەکیشیان بە فیڕۆ نەدا، بەڵکو هەر لەگەڵ دەست بەکار بونی ئیدواردی هەشتەم دەستیان کرد بە هێرشکردنە سەری، ئەبێت ئەوە لەیاد نەکەین کە ئەوان لەم بوارەدا خاوەن ئەزمونێکی زۆرن لەم جۆرە چالاکیانەدا.. بەم شێوەیە هەڵمەتی ناوزڕاندنی ناسراو دەستی پێکرد، ئەوەشیان دەزانی کە ئەو لەدوای گەڕانەوەی ژیانێکی وای گرتۆتە بەر کە بە زەحمەت دەتوانن نێوبانگی لەکەدار بکەن.. بەڵام ئەوەندەی نەبرد کە ئامانجی خۆیان دۆزییەوە لە خانمێك دا کە ناوی (والی سمبسۆن) بو ئەویش خانمێکی ئەمەریکی بێوەژن بو کە شا دەیویست بیێتە هاوسەری.. دەزگاکانی ڕاگەیاندن بەو ئاڕاستەیە دەستیان بە جوڵە کرد و ڕای گشتیان جوڵاند لە دژی ئەو خانمە و ئەو پرسە بوە پرسی یەکەمی ئینگلتەرا و ئیدواردی هەشتەم بە ناچار خۆی لەبەر دەم دو ڕیانێکدا بینییەوە: دەست بەردار بونی دەسەڵات

یاخود دەست بەردار بونی هاوسەر گیرییەکەی لەم خانمە دوای ئەوەی کە وەك دەست گیران و هاوڕێی نزیکی شا ناوبانگی دەرکردبو، بەم شێوەیە سەرۆك وەزیران بەڕێز "بالدوین" هۆشداری ئەوەی پێدا کە یەکێك لەو دو بژاردەیە هەڵ بژێرێت ئەویش بژاردەی یەکەمی هەڵبژارد کە بریتی بو لە دەست بەردار بونی دەسەلات.

دوای کشانەوەی ئێدواردی هەشتەم ئینگلتەرا چوە قۆناغێکی دیکەوە و ململانێی شاراوەی نێوان سوخۆرە جیهانیەکان و نێوەندە ئینگلیزیەکان کە پەیەڕویان دەبونەوە بوە ململانێیەکی ئاشکرا، سوخۆرەکان سور بون لە سەر بردنەوەی ئەو شەڕە بە هەر نرخێك کە بوە و دەیانویست کە ونستون تشێرشلی هاوڕێیان هەر چۆنێك کەبوە بکەیەننە دەسەلات تا هەڵگیرساندنی شەڕ مسۆگەر بکەن.

دۆکیۆمێنتەکان

بابەتی دۆکیۆمێنتەکان خاڵێکی سەرەکی لەخۆ دەگرێت کە وا ئەخوازێت جارێکی دیکە بگەڕێینەوە سەری تا بەتێروتەسەلی قسەی لەسەر بکەین.

پرۆتۆکۆلەکانی سەرانی زایۆنیزم:

بێگومان... هەر وەك چۆن من پێشتر پرسیارم کرد، خوێنەریش پرسیار ئەکات لە سەر هۆکاری دەرکەوتنی ئەو دۆکیۆمێنتانە لە سالی ١٩٠١ – کاتێك کە پرۆفیسۆر نیلۆس دۆزییەوە – لە کاتێکدا کەلە سالی ١٧٧٣ هوە کەس باسی لەبارەوە ناکات؟ بە شیکردنەوەی ئەو قۆناغە دەتوانین وەڵامی ئەم پرسیارەمان دەست بکەوێت.. سەرانی پیلانگێڕی جیهانی خۆیان بەناچار بینیەوە لەوەی کە کۆبونەوە ببەستن و پیلان گەلێك دابنێت کە بە درێژایی مێژو وێنەی نەبوە.. جیهان ئامادە بو بۆ جەنگی جیهانی یەکەم دوای ئەوەی

ی ئامادەکاری بۆکرا، بەو شێوەیە ناچاربون کە لەسەر ئاستی سەرکرە کۆبونەوە بکەن لە بارەی ئەو شەڕەوە و لەسەر گەلان زانیاری بگۆڕنەوە..

ئەمە تەنها شت نەبو کە سروشتێکی نائاسایی بەخشیبو بەو قۆناغە، بەڵکو زنجیرەیەك ڕوداوی ترسناك هەبو کە پیلانگێڕان ئامادە کارییان بۆ دەکرد کەلە پێشوتردا وێنەی نەبو – ئێستە دێینە سەر باسکردنی – ئەمەش وای کرد کە بۆ یەکەمین جار بە درێژایی مێژو سەرانی پیلانگێڕەکان لە ساڵی ١٨٩٣ لە سەرتاسەری جیهانەوە ڕو لە لەندەن بکەن و لەگەڵ خۆیاندا هەرچی دۆکیۆمێنت و نەخشە و لێکۆڵینەوەش هەیە لەگەڵ خۆیان بیهێنن. ئەم کۆبونەوانە چەند ساڵێکی خایاند ئەمەش وای خواست کە زۆرینەی لێکۆڵینەوەی سوخۆرە جیهانیەکان لە لەندەن بمێنێتەوە دوای ئەوەی کە خاوەنەکانیان گەڕانەوە. کاتێکیش کە سەرانی کۆڕی ڕۆژهەلاتی گەورە کۆبونەوەکەیان بەست لە ساڵی ١٩٠١ لە پاریس، یەکێك لە سوخۆرە جولەکە ڕوسەکان ئەو دۆکیۆمێنتانەی لە لەندەنەوە بردە پاریس و هەر لەوێ دوای ئەوەی کەلەگەڵ لەشفرۆشێکدا دەخەوێت لێی بەجێ دەمێنێت .

وەلێ ئەو ڕوداوە گرنگانەی کەبەهۆی ئەو کۆبونەوانە کەوتەوە شەڕی بوێر بو کە لە ساڵی ١٨٩٦دەستی پێکرد، ئەو شەڕەی کەلە باشوری ئەفەریقا کەوتەوە و دەرەنجام سوخۆرە جیهانیەکان توانیان دەست بگرن بەسەر کانەکانی ئەڵماسدا وهەروەها توانیان کە بە ملیۆنەها ئەفەریقی بکەنە کۆیلەی خۆیان.. دای ئەوەی زنجیرەیەك تیرۆری بەناوبانگ ڕویان دا – وەك ئەوەی لە بەشی پێشوتردا باسمان لێوە کرد – دواتر ڕوداوەکانی ڕوسیا سەریان هەڵدا کە لە شوێنی خۆیدا ئاماژەمان پێدا. ڕاستەوخۆ دوای هەڵگیرساندنی شەڕی بوێر شەڕێکی دیکە هەڵگیرسا لە ساڵی ١٨٩٨ لە نێوان ئیسپانیا و ئەمەریکا. سوخۆرەکان لە دەرەنجامی ئەم شەڕە توانیان دەست بگرن بەسەر ئەوەی کە کوبا بەرهەمی ئەهێنا کە موڵکدارییەکەی دەگەڕایەوە بۆ کۆمپانیایەکی شەکری ئەمەریکا.

پێویستە بەر لە کۆتایی هێنان بەم بەشە ئاماژە بە ڕووداوێك بكەین كە سادە دێتە پێش چاو بەڵام خاوەن ئاماژەی قوڵە، ئەویش ئەوەیە كە ونستون تشێرشل بۆیەكەمین جار لە شەڕی بوێر دەركەوت وەك پەیامنێرێكی جەنگ لە باشوری ئەفەریقا.

بەشی پانزەهەم

پشت پەردەی جەنگی جیهانی دووەم

■ دوای جەنگی جیهانی یەکەمەوە لەئینگلتەرا ڕوداوە یەك لەدوای یەکەکان ڕویان دا و سەرجەمان نیشانەی پرسیار ئەخەنە بەردەم کەسانی دەستە بژێری ئینگلیز، ئەگەر دەزگاکانی ڕاگەیاند لەوانەی کە کۆمەڵەی سوخۆرەکان توانیویانە دەست بگرن بەسەری دا توانیبێتیان کە ئاڕاستەی بیرکردنەوە و هەست و سۆزی چینەکانی ناوەند و هەژارەکان بکەن، ئەوا ئەم کارە جیاواز بو بۆ چینە باڵاکان...

بەم شێوەیە ئینگلیزەکان تێگەیشتن لەوەی کە بە شێوەیکی گشتی هێزێکی شاراوە هەیە لە پشت پەردەوە کە ڕۆڵی سەرەکی ئەگێڕت و ڕوداوەکان ئاڕاستە ئەکات بە پێی نەخشە گەلێکی نهێنی بۆ ئامانج گەلێکی دور مەودا.. ڕوداوی دەست بەردار بونی دەسەڵات لە لایەن شا ئێدواردی هەشتەم لە دەسەڵات هێشا بێ کاریگەری نەبوە، لەبەر ئەوەی هەندێك لە کەسایەتیە دیارەکانی ئینگلتەرا هەستیان بە سەرچاوەی مەترسی کرد و لەوە تێگەیشتن کە ئەوە سوخۆرە جیهانیەکانن کە هێزی شاراوە پێك ئەهێنن یاخود لانی کەم نوێنەرایەتی ئەکەن، هەر ئەوانیشن کە لانی کەم یاری بە چارەنوسی گەلانی ئەورووپاوە ئەکەن، هەروەها بۆیان دەرکەوت کە زایۆنیزم ڕێکخراوێکی سیاسی نیە کە

ئامانج گەلێکی ئاسایی هەبێت بەڵکو لە ڕاستیدا ڕێکخراوێکی سەرەکیە کە ئەرکی جێبەجێکردی پیلانگێڕە جیهانیەکانە.

لەسەر ئەو کەسایەتیە ئینگلیزیانەی کە درکیان بەو ڕاستیەکرد، ئەدمیراڵ سێر باری دومنفیل و کۆلۆنێل هـ. ڕامزی بو. ئەدمیراڵ دومفیل چەند جارێك پۆستی باڵای بەدەست هێنابو لە هێزی دەریایی بەریتانیا لە ماوەی چل ساڵی ڕابوردودا کە تیایدا بەوە ناوبانگی دەرکردبو کە کەسێکی زۆر بەهێز بو وەك فەرماندەی تۆپی دەریایی و بەڕێوەبەری کۆلێجی دەریایی پادشایی لە کاتی جەنگی جیهانی یەکەم، دواتر پۆستی بەڕێوەبەری دەزگای هەواڵگری دەریایی وەرگرت بۆ چەند ساڵێکی دورودرێژ، هیچ گومانی تێدا نیە کە ئەو زانیارییە ترسناکانەی کە بینیویەتی لەبەر ئەو پۆستە بوە کە هەیبوە و هەر لەو ڕێگەیەشەوە توانیویەتی بزانێت کە چی لە پشت پەردەوە دەگوزەرێت. بەڵام کۆلۆنێل ڕامزی کە دەرچوی کۆلێژی "کلایتۆن"ی بەناوبانگ و ئەکادیمیای "سانت هورست"ی سەربازییە وەك سەربازێك لەناو گاردی پادشایی بەریتانیا خزمەتی کردوە و دواتر گوازراوەتەوە بۆ سەرکردایەتی سوپای بەریتانیا، دواتر هاتە ناو کاری سیاسیەوە و وەك نوێنەر لەئەنجومەنی نوێنەران لە ساڵی ١٩٣١ هەڵبژێردرا و لە ساڵی ١٩٤٥ لە پەرلەمان مایەوە لە ساڵی ١٩٤٥ ئەو کاتەی کە دەستی لە کاری سیاسی کێشایەوە.

ئەمیراڵ دومنفیل و بەڕێز ڕامزی لە پێشەنگی ئەو کەسانە بون کە درکیان بە ڕاستی ئەو مەترسیە کرد کە سەرانی جولەکە و سوخۆرە جیهانیەکان نوێنەرایەتیان ئەکرد، هەر بۆیە بە ئەرکی خۆیان زانی کەلە ساڵی ١٩٣٨ ەوە هۆشداری بدەنە حکومەتی بەریتانیا و ئاگاداری بکەنەوە. هەروەها درکیان بەوە کرد کە ئامانجی ڕاستەوخۆی ئەو پیلان گێڕییە هەڵگیرساندنی شەڕ و دروست کردنی گومانە لەلای گەلان لە یەکدی لەناو بەرن تا ئەو شەڕە ببێتە هۆی لەدایك بونی جیهانێکی نوێی ترساو و شەکەت و تیایدا پیلان گێڕان ئەتوانن بچنە قۆناغی دواترەوە کە ئەویش بریتی یە لە دروست کردنی دەوڵەتێکی جولەکە بۆ فەلەستین تا ببێتە بنکەی سەرەکی بۆ هێزە

خراپەکارەکان لە تیایدا کۆببنەوە و ڕێنماییەکانی خۆیان وەربگرن و دواتر لەوێوە بچن بۆ گەلانی دیکە بۆ وێرانکردنیان بە پێی ئەو پلانەی کە پێشتر دانراوە وەك پێشەکییەك بۆ دامەزراندنی دیکتاتۆریەتێکی جیهانی بەربلاو بۆ تەواوی سەرانی جولەکەی جیهان، بەم شێوەیەش هێنانە دی ئەو خەونە شێتانەیەی کە چەندین نەوەیە کاری بۆ ئەکەن.

دیدێکی شیکارییانە:

من لێرەدا بە پێویستی ئەزانم کە دان بەوەدا بنێم تا ساڵی ١٩٣٧-١٩٣٨ دڵنیا نەبوم لە ئامانجی کۆتایی پیلانگێڕان و ئاستی پەل هاویشتن و دەسەڵاتەکەی. بەڵام لەگەڵ ئەوەدا هاوڕای ئەو دەرەنجامانە بوم کە ئەدمیراڵ دومفیل و بەڕێز ڕامزی پێی گەیشتبون لەسەر جولەکەی جیهانی... بەڵام هێدی هێدی لە ساڵی ١٩٣٩ و ساڵانی دواترەوە تا ١٩٥٠ لەو ڕاستەیە ترسناکە تێگەیشتم، ئەو ڕاستییەی کە هیچ مۆرکێکی مرۆڤایەتیان پێوە ناهێڵێت... پێویستە هەر جولەکەیەك ئەم بڕگانەی لای خوارەوە بخوێنێتەوە و باش بیری لێ بکاتەوە، ڕەنگە بە هۆیەوە بە ئاگا بێنەوە و لە لێواری مەترسی بگەڕێنە دواوە:

ستالین لە ساڵی ١٩٣٩ هەڵمەتێکی دیکەی پاکتاوکردنی دەست پێکرد، لە ناو ئەوانەی کە تیاچون ژمارەیەك جولەکە هەبون کە نیشیان ئەکرد لە خزمەتی ستالین و بەرژەوەندی کۆمەڵەی پیلانگێڕان، ئەو جولەکانە پێیان وابو کە ڕۆڵێکی پێشەنگ ئەگێڕن بەڵام دوای ئەوەی کە ئیدی کار لەکار ترازا بۆیان دەرکەوت کە تەنها دارەدەست بون... سەرانی جولەکەی جیهانی هیچ بەلایەوە گرنگ نەبو کە چی بەسەر براکانیاندا دێت بەڵکو بەپێچەوانەوە لە کاتی جەنگ لە هاوکارییەکانیان ڕەوانەی ستالین ئەکرد و من بۆخۆم لەو کەسانە بوم کە بەشداریم کرد لە گواستنەوەی ئەو هاوکارییانە لە ئەورووپا و ئەمەریکاوە بۆ ڕوسیا لە ڕێگەی کەنداوی فارسەوە. سەبارەت بە جەنگیش، ئێمە لە بەشەکانی

پێشوتردا بە ئەندازەی پێویست ئاماژەمان بەوە کردوە کە ئەوە جولەکە سوخۆرەکان بون کە پلانیان بۆ ئەو کارە دانا و ئاسانکاریان بۆ کرد، بە پێچەوانەشەوە سەرانی جولەکەی جیهانی بانگەشەی ئەوە ئەکەن کە ئەوان ئەو شەڕەیان کرد تا جولەکەکان ڕزگار بکەن لەدەستی نازییەکان... ئەمەش هەر ئەو شتە بو کە هاوپەیمانەکانیان ئاماژەیان بۆ ئەکرد وەك تشێرشل و ڕۆزفلت و.. هتد، ئەو بیرۆکەیەش کە جولەکە لە گشت شوێنێکی ئەوروپا بلاوی ئەکاتەوە بریتیە لەوەکەی کە ئەلمانی نازی بەنیاز بوە ڕەگەزی جولەکە نەهێلێت و ئەوە شەڕ بوە کە جولەکەی لەو چارەنوسە ڕزگار کردوە.. دەرەنجامیش ئەوەیە کە جولەکە باوەڕیان بە زایۆنیزم هەیە و هاوسۆزن لەگەڵی دا... هەروەها دەزگاکانی ڕاگەیاندن ئەوانەی کەلە ژێر ڕکێفی خۆیاندا بون دەستیان کرد بە ڕاکێشانی سۆزی گەلانی ئەمەریکا و ئەوروپا بۆ زایۆنیزم بەو بیانوەی کە ڕێکخراوێکن هیچ ئامانجێکیان نیە جگە لە داکۆکی کردن لەو جولەکانەی کە دوچاری چەوساندنەوەی هیتلەر بونەتەوە و هاوکاریان ئەکەن لە نیشتمانێکی نەتەوەیی خۆیاندا بژین... هتد، کەواتە ڕاستی ئەو جولەکە چەوساوانە چییە؟ ئایا ڕاستی چەوساندنەوەی جولەکە چییە؟ هەروەها ڕاستی زایۆنیزم چییە؟ لێرەدا پێویستە بوەستین لە چارێکی شیکارییانەی قوڵ بخشێنین تا ڕاستیمان بە بێ ساختەکاری بۆ ڕون بکاتەوە. هیچ گومانی تێدا نیە کە ئەلمانیای نازی دژی جولەکە بوە بەلام ئەم دوژمنایەتیە لە ساڵی ١٩٣٩ تێنەپەڕیوە و لەدوای ئەوە یا دورخراونەتەوە یا زیندانی کراون یا لە پۆستە گشتیەکانیان دور خراونەتەوە، ئەڵبەتە ئەلمانەکان هەر وەك پێشتر باسمان لێوە کرد بەهانەیان هەبوە بۆ ئەوکارە.. ئەو جولەکانەش کە لە ئەلمانیا ئەژیان ئەوانەبون کە ئەلمانیەکان ڕقیان لێیان بو، بەلام جولەکەکانی دیکەی جیهان بەدور بون لەو دوژمنایەتییە، بەو شێوەیە زۆرترین شتێك کە جولەکەکان ڕو بەڕوی دەبونەوە بریتی بو لە دور خستنەوەیان لە ئەلمانیا.

داگیر کردنی پۆلۆنیا لە ئەیلولی ١٩٣٩ و دواتر هەڵگیرساندنی جەنگ بوە هۆی ئەوەی کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ هەڵوێستەکە لەدژی جولەکە

هەڵبگەڕێتەوە لەبەر ئەوەی شەڕ ئەورووپای خستە ژێر دەستی ئەڵمانیای هیتلەرەوە، بەم شێوەیە ئەڵمانەکان توانیان تەواوی تورەیی خۆیان بەسەر جولەکەکانی پۆڵۆنیا و بەلجیکا و فەرەنسا و هۆڵەندادا بەتاڵ بکەنەوە.. لە کاتێکدا ئەگەر شەڕ نەبوایە ئەوان بێ وەی دەبون، بینیمان کە چۆن ئەو شەڕە سەرانی جولەکە کاریان بۆ ئەکرد لە جەنگی جیهانی یەکەمەوە.. هۆکارێکی دیکە ئەوەیە کە دوژمنایەتی ئەڵمەنەکان بۆ جولەکە لە پێش جەنگ بریتی بو لە ڕق لێهاتنەوە و زیندانی کردن و دورخستنەوەی جولەکە، بەڵام دوای هەڵگیرساندنی جەنگ جولەکە لە سەرتاسەری جیهان لە دژی ئەڵمانیا وەسانەوە، دوای ئەوەش کە خوێنی سەربازە ئەڵمانیەکان ڕژا لە بەرەکانی جەنگ ئیدی ئەو دوژمنایەتیە زۆر پەرەی سەند بە وپێیەی کە ئیدی جولەکە بەو هەڵوێستەیان بونە دوژمنی هاوبەش لە شەڕ لە دژی ئەڵمانیا هەر بۆیە سروشتی بو کە ئەڵمانیا شەڕیان لەگەڵدا بکات و لێیان بکوژێت، ئەڵبەتە تەواوی ئەو گەلانەی کە بەشداری شەڕیان کرد لێیان کوژرا بگرە بە ملیۆنەها کەس لە ڕوس، ئینگلیز، ئەمەریکی و ئەڵمانەکان کوژران... بەم شێوەیە ئەبینین کە ئەوە سەرانی جولەکەی جیهانی بون کە پاڵیان بە جولەکەکانەوە نا تا بکەونە ئەم هەڵوێستە خراپەوە. ئەم حاڵەتەمان بە باشی لە حاڵەتی پۆڵۆنیادا بۆ دەر ئەکەوێت، پەیماننامەی ڤێرسای ململانێی نێوان ئەڵمانیا و پۆڵۆنیای کردە ڕاستی لەبەرئەوەی بە ڕێڕەوێك بروسیای ڕۆژهەڵاتی جیا کردەوە – کە هەرێمێکی ئەڵمانی بو – لە تەواوی ئەڵمانیا، بەپێی پەیماننامەی ڤێرسای ئەم شارە لە ئەڵمانیا جیا کرایەوە و کرا بە شارێکی نێو دەوڵەتی...

ئەو پڕوپاگەندانەی کە سوخۆرە جیهانیەکان سەرپەرشتیان ئەکرد زنجیرەیەك درۆی دروست کرد تا ڕای گشتی پێی وابێت کە ئەوە هیتلەر بو کە ویستی بە زۆر پرسی دانزینگ چارەسەر بکات، بەڵام لە ڕاستی دا هیتلەر ویستی کە پرسی دانزینگ و ڕێڕەوی پۆڵەندی بە شێوەیەکی ئاشتیانە چارەسەر بکات بە پێی ئەو یاداشتەی کە لە ئازاری ساڵی ١٩٣٩ دا ناردی بۆ پۆڵۆنیەکان و تیایدا بۆ دواجار داوا ئەکات کە ئەو پرسە بە شێوەیەکی دروستانە چارەسەر بکرێت

تا بگەنە چارەسەرێكی ئاشتیانە، پێشتریش چەند جارێك ویستبوی بكاتە ڕێگە چارەیەكی ئاشتیانە ئەمەش شتێكە كە ڕاگەیاندن باسی لێوە ناكات.. ئەم یاداشتەش بۆ ماوەی چەند مانگێك بە بێ وەڵام مایەوە، ئەڵبەتە حكومەتی پۆڵۆنیا بە مەبەست ئەو یادشتانەی پشت گوێ ئەخست ئەمەش وای كرد كە هیتلەر پشودرێژی خۆی لەدەست بدات و لە لایەكی دیكەوە ئەو پڕوپاگەندانەی ئەو ڕۆژنامانە بلاو یان ئەكردەوە بەناڕاستەی جولەكەكان وایكرد دواجار لە مانگی ئەیلول ١٩٣٩ پەلاماری پۆڵۆنیا بدات...

بەلام ئەوەی كە وای لە حكومەتی پۆڵۆنی كرد كە یاداشتەكەی ئەڵمانیا پشت گوێ بخات، ئەو جەخت كردنەوانەی ئینگلتەرا بو كە ئەیوت لە حاڵەتی جەنگدا دەیپارێزێت، هەر واشبو لە مانگی ئازاری ١٩٣٩ حكومەتی بەریتانیا یاداشتێكی واژۆ كرد و تیایدا بەڵێنی ئەوەی دا كە پۆڵۆنیا ئەپارێزێت.. ئەڵبەتە حكومەتی ئینگلیز لە ژێر گوشاری زۆری نهێنی و ئاشكرای سوخۆرە جیهانیەكان ئەو بەڵێن نامەیەیان دەركرد . ڕەنگە پێمان وابێت كە بەریتانیا وادەكەی خۆی بردۆتە سەر بەلام لە ڕاستیدا حكومەتی بەریتانیا دەستەوەستان بەو لەوەی كە هاوكاری پۆڵۆنیا بكات نە لە ڕێی دەریا و نە لەڕێی وشكایی و ئاسمان، بەمشێوەیە گرەنتی پشتوانی كردنی بەریتانیا شتێك نەبو جگە لە توش كردنی پۆڵۆنیا... سەرانی جولەكەی جیهانی باش ئەوەیان ئەزانی كاتێك كە بەریتانیایان ناچار كرد لە واژۆ لە سەر ئەو بەڵێن نامەیە بكات، هەر ئەوانیش بون كە هانی سەرانی حكومەتی پۆڵۆنیایان كرد لە هەڵمەتێكی توند بكەنە سەر ئەڵمانیا و دەشیان زانی كە بەریتانیا ناتوانێت هاوكاری پێش كەش بە پۆڵۆنیا بكات.. لێرەوە ئەو ڕاستیەمان بۆ دەر دەكەوێت كە ئەو یش ئەوەیە: سەرانی جولەكەی جیهانی ئەم چارەنوسەیان بۆ هاو نەتەوەی خۆیان هەڵبژارد و بە نەخشەیەكی پێش وەخت پلان بۆ داڕێژراو پێشكەشی ئەڵمانەكانی كردن دوای ئەوە كە بەر لەوە هیتلەریان ناچار كرد كە بچێتە سەر باوەڕی سەركردەكانی نازیزم ئەوانەی كە بە شێوەیەكی سروشتی ڕقیان لە جولەكە بو دوای ئەو هەڵوێستەی كە سەرانی جولەكە هەیان بو

بەرامبەر بە ئەڵمانیا لە جەنگی جیهانی یەکەمەوە.. ئەمەش بە شێوەیەکی یەکلا کەرەوە ئەوەمان بۆ دەر دەخات کە سەرانی جولەکەی جیهان هیچ نین جگە لە کۆمەڵێك چاوچنۆك کە ئەوە لە دوای ئەوە ئەو پلانە تەرمیمەنانەین بۆ دەمێنێتەوە کە بریتیە لە چەوساندنەوەی جیهان لە پێناو بەرژەوەندی خۆیاندا.. پێویستە تەواوی جولەکە ئەوە بزانێت کە تەنها ئەوە سەرکردەکانیان بەرپرسن لەو کارەساتانەی کە بەسەریاندا دێت بە درێژایی مێژو کە لێوان لێوە بە شەڕ و ناکۆکیان لەگەڵ تەواوی گەلاندا، هەروەها پێویستە ئەوە بزانن کە سەرکردەکانیان یاخود سەرانی زایۆنیزم یا نورانیەکان یان هەر ناوێکیان لێ ئەنێیت لە ڕاستیدا تا ئەمڕۆکە سەر بە هیچ ئایین و ئەژادێك نین و باوەڕیان بە هیچ ئاینێك نیە جگە لە چاوچنۆکییەکی شێتانەی بۆماوە، هیچ ڕۆژێکیش هەر لە دێر زەمانەوە لە ئەمڕۆکە سڵیان لەوە نەکردۆتەوە کە جولەکە بخەنە ناو دژوارترین دۆخەوە تەنها لە پێناو بەرژەوەندی خۆیاندا. گەر ئامانجیان داکۆکیکردن بوایە لە جولەکە هەر وەك ئەوەی کە خۆیان باسی لێوە ئەکەن، کاریان ئەکرد لەسەر ئەوەی کە خۆیان لە جەنگ لابدەن و خۆشیان بەدور بگرن لە پاڵ نان بە پۆلۆنیاوە لە بەشداری شەڕ بکات لەبەر ئەوەی ئەیانزانی کە چیان بەسەر دێت.

ڕەنگە هەندێك لەو جولەکانەی کە ستەمیان بەرامبەر کراوە بڵێن کە لە ڕێگەی ڕێکخراوی فەڵەستینی و تۆڕەکانییەوە دزەیان کردۆتە ناو ئەمەریکا و وڵاتانی ئەوروپا و فەڵەستینەوە، بەڵام لە ڕاستی دا جولەکە ئاساییەکان ئەوانەی کە بەفەرمانی سەرکردەکانیان کارئەکەن لەناکاو خۆیان لەناو جەنگدا دۆزییەوە، بەڵام خودی سەرۆك و نوێنەرەکانیان ئەوانەی کە بە کورتی هەستان بە ڕێکخستنی تۆڕەکانی تێك دان لە گشت شوێنێك و ئاسانکارییان کرد بۆ دورست بونی جەنگ، ئەوە هەر ئەوان بون کە دزەیان کردە ناو ئەوروپا و ئەمەریکا و فەڵەستینەوە، هەر ئەوانیش بون لە بەرامبەر گەلانی ڕۆژئاوا بەرگی کەسی ستەملێکراویان ئەپۆشی و وایان بانگەشە ئەکرد کە قوربانی دەستی چەوساندنەوە و ستەمن، لە کاتێك دا کە ئەوە هەر خۆیان بون کە ئەو

چەوساندنەوە و ستەمەیان ڕێك خست و دواتر هاتن لە ژێر ناوی زایۆنیزمدا بانگەشەیان کرد بۆ داکۆکی کردن لە گەلی جولەکە.

ئەگەر جیهان بە ڕاستی بیەوێت کە داکۆکی لە جولەکە بکات، ئەوا باشترە کە ئەو کۆمەڵە تاوانبارە لەناو بەرێت.. ئەگەر جولە بیەوێت بە ڕاستی داکۆکی لەخۆی بکات[٥٩]، پێویستە سەرەتا جیهان ڕزگار بکەن لەو کەسانە و لەو کۆڕی ئەو خراپەیەی کە سەرۆکایەتیان ئەکات.

(٥٩) پێ ئەچێت هەندێك لە جولەکەکان لێرە و لەوێ هەستیان بە مەترسیەکردبێت هەر بۆیە دەستیان کرد بە دروست کردنی چەند کۆمەڵەیەکی دژ بە جولەکە بە تایبە لە ئەمەریکا کە بانگەشەی یەکخستنی ئەو جولەکانە ئەکات لە وڵاتەکانی خۆیاندا و کار ئەکات لەسەر قوتار بون لەدەست ئەو سەرکردانەی کە ناچارین کردون وەك کەمایەتییەکی دورەخراو ژیان بەرنە سەر.

لایەنە سیاسیە شاراوەکانی جەنگی جیهانی دووەم

. ئینگلتەرا: تشەرلین و تشێرل
ئەڵمانیا: هیتلەر و نازیزم

لە سەرەتای ئەم بەشەدا وتمان کە چۆن دەستەبژێرێک لە ئینگلیزەکان هەڵبژێردران کە لە سەرویانەوە دۆمفیل و کۆلۆنێل ڕامزی کە ئامانجیان بریتی بو لە هۆشداری دان بە بە حکومەتی ئینگلیز لە مەترسی جوڵانەوەی جولەکەی جیهانی، کاتێک کە تشمبرلین سەرۆک وەزیرانی ئینگلیزی بەدەست هێنا، ئەمیراڵ دومفیل و ڕامزی ئەو ئەرکەیان لە ئەستۆ گرت کە لایەنە شاراوەکانی ڕوداوەکانی بۆ باس بکەن و پێی بڵێن کە سوخۆرە جیهانیەکان کار ئەکەن لەسەر هەڵگیرساندنی شەڕ لە نێوان ئینگلتەرا و ئەڵمانیا، هەروەها باسیان لەئامانجەکانی ئەو شەڕە کرد.. ئەوان پێویستیان بە بەڵگەیەکی یەکلاکەرەوە بو لە تشمبرلین لەو ڕاستیانە ئاگادار بکەنەوە بەڵام لە کۆتاییدا توانیان کە ئاگاداری بکەنەوە لە سەرچاوەی مەترسیەکان.. بەم شێوەیە حکومەتەکەی هەڵوێستێکی وریایانەی گرتەبەر لە بەرامبەر قەیرانە سیاسیە جیهانیەکان و ئەوەی ڕەت کردەوە کە گوێ لە خواستی سوخۆرە جیهانیەکان وەربگرێت، تشمبرلین درکی بە نیەت خراپی پەیمان نامەی ڤێرسای کردبو، هەر بۆیە بڕیاری دا کە بە نەفەس درێژی تاوتوێی کێشەکان بکات، دەرەنجامی ئەوەش بوە هۆی ئەوەی کە سوخۆرە جیهانیەکان وەک دوژمن سەیری بکەن، کاتێکیش کە قەیرانی (سودیت) وروژا بەهۆی ئەوەی کە هیتلەر ئەو ناوچەیەی داگیر کرد

لە بەر ئەوەی بە پێی پەیماننامەی ڤێرسای ئەو ناوچەیە لەئەڵمانیا جیاکراوەتەوە و خراوەتە سەر چیکۆسلۆڤاکیا، تشمبرلین پەنای نەبردە بەر ڕاگەیاندنی جەنگ بەڵکو پێی باشتر بو کە بانگەشە بکات بۆ بەستنی کۆنگرە بۆ چارەسەر کردنی ئەو کێشەیە بە تایبەت [redacted] بەر ئەوەی ئەو زانیارییانەی کە ئەمیراڵ دومفیل و ڕامزی پێیان دابو بە ئاگایان هێنابو لەو پلانەکانی سەرانی جولەکە. هیتلەریش خواستی کەمتر نەبو لە بەریتانیا هەروەك چۆن دواتر دێینە سەری، بەڵام ئەو سور بو لەسەر ئەوەی کە ڕوبەڕوی تەواوی ئەو ستەمانە بێتەوە کە پەیماننامەی ڤێرسای بەسەر ئەڵمانیادا سەپاندبوی و کاربکات لەسەر سڕینەوەی تەواوی دەرەنجامەکانی ئەو پەیماننامە شومە.. کۆنگرەی میونخ بەسەرکەوتویی ئەنجامدرا و جیهان لە دوا ساتدا توانی خۆی لابدات لەشەڕ، تشمبرلینیش گەڕایەوە بۆ ئینگلتەرا تا مزگێنی ئاشتی بدات بە وڵاتەکەی..

دوای ئەوەی کە سوخۆرە جیهانیەکان پلانەکانیان سەری نەگرت بەهۆی هەڵوێستی تشمبرلین و زانیان کە ناتوانن شەڕ هەڵبگیرسێنن تەنها بە ناچار کردن و لابردنی نەبێت، بۆیان دەرکەوت کە هێدی هێدی ئەم کەسە دەبێتە نەیاریان، هەر بۆیە فەرمانیان [redacted] بە دەزگا و ڕێکخراوەکانیان تا شەڕ لە دژی تشامبرلین هەڵبگیرسێنن، چەکی یەکەمیان لەو شەڕەدا بریتی بو لە دەزگاکانی ڕاگەیاندن و پڕوپاگەندەکردن کە خۆیان زاڵ بون بەسەری دا.. ئەم دەزگایانە پێکەوە دەستیان کرد بە هێرش کردنە سەر تشامبرلین و تۆمەتباریان کرد بە پیلان گێڕان و گوێکرتن [redacted] هیتلەر و بگەرە پێشیان وت کە مەیلی بەلای فاشیزم دا هەیە، دەزگاکانیان لە ئەوروپا ئەو تۆمەتانەیان دوبارە کردەوە تا وای لێهات کە لکا بە کەسایەتیەکەیەوە.. تا ئێستەش زۆرینەی سەرچاوە جیهانیەکان و کتێبەکانی مێژو کەلە بارەی ڕێککەوتنەکانی میونیخەوە لێکۆڵینەوەی کردەوە ئەڵێت کە ئەوە شکست بوە بۆ ئاشتی و ئەوروپا و تشمبرلین ئەگەرچی ئەو ڕێککەوتن نامەیە تارمایی شەڕی دورخستەوە و ئاشتی جیهانی پاراست...

ڕامزی و ئەدمیراڵ دۆمفیل هەولیان دەدا کە بەڵگەی حاشا هەڵنەگر بدۆزنەوە تا بتوانن بیخەنە پێش چاوی سەرۆك وەزیران ـ بەشێوەیەکی یەکلا کەرەوە بیهێننە سەر ئەو بڕوایەی کە چ مەترسییەك ڕووبەڕوی دەبێتەوە.. دواجار بەخت یاوەری بو بەهاتنی کەسێك بە ناوی "تایلەر کانت" ئەو ئەفسەرە ئەمەریکییەی کە بەرپرسی وەرگرتن و ناردنی بروسکە بو بە شێوەی هێما وشیفرە لە باڵوێزخانەی ئەمەریکا لە لەندەن، ئەڵبەتە بەهاوکاری کەسێك کەناوی خاتو "ئانا ولکوف"، ئەم دوکەسە بە پێی پۆستەکەیان ئەیانتوانی دەسیان بگات بەو دۆکیۆمێنتە نهێنیانەی کە دەهاتە ناو باڵوێزخانەی ئەمەریکاوە و دواجار لەو زانیارییانە ئەوە تێگەیشتن کە جەنگ نزیکە بە بێ ئەوەی کەسانی دیکە بەو ڕاستیە بزانن و بە بێ ئەوەش هیچ کام لە گەلەکان بەرژەوەندییان هەبێت لە شەڕێکی لەو چەشنەدا، ئەو کاتەش کە زانیان لایەنی سودمەند تەنها کۆمەڵەی جولەکە خاوەن سەرمایە جیهانیەکانن، ویژدانیان جولا و بیریان لەوە کردەوە کە هەولێکی شێلگیرانە بدەن بۆ ڕێگرتن لەو شەڕە. زانیارییە سەرەکیەکانیان لەو بروسکانەوە وەرگرت کەلە نێوان تشێرشل و سەرۆکی ئەمەریکی ڕۆزفێلت ئاڵوگۆڕی پێ ئەکرا، ئەو بروسکانە پەردەی لەسەر ئامانجی ئەو کەسانە لادا کە بە شێوەیەکی نهێنی دەسەلاتیان بەدەستە و ڕێنمایی دەدەن بە تشێرشل و ڕۆزفێلت.. تایلەر ئەیزانی کە ڕامزی و ئەدمیراڵ دۆمفیل نوێنەری ئەو دەستە بژێرەن لە کەسایەتیە ئینگلیزەکان کە کاردەکەن لەسەر دژایەتی کردنی سەرانی جولەکە و دورخستنەوەی جیهان لە شەڕ.. بەم شێوەیە دواجار تایلەر چو بۆ بینینی ڕامزی و ئەوەی خستە ڕو کە بچێت بۆلای تا دۆکیومێنتە سەرەکیەکانی بۆ بهێنێت تا بیبینێت لە ماڵەکەی کە دەکەوتە گۆڕەپانی گلۆستو لە لەندەن ژمارە ٤٧، ڕامزی وێنەیەکی ئەو دۆکیومێنتانەی دەست کەوت و خستیە بەردەست تشامبرلێن و ئەویش بۆی دەرکەوت کە جیهان بەرەو چ چارەنوسێك دەڕوات.. بەلام لە ئەڵمانیا ململانێی شاراوە لە نێوان هیتلەر و نازییە توند ڕەوەکاندا بو کە نوێنەری چینی ئەرستۆکراتی سەربازی جێرمانی بون، ئەگەرچی هیتلەر بە شێوەیەکی تەواوەتی لە ساڵی ١٩٣٦ ەوە گونجاو بو لەگەڵ

ئەو چینە، هیتلەر لەو باوەڕدا بو کە دەتوانێت بکاتە ڕێککەوتن لەگەڵ بەریتانیا و رۆژئاوا و ئامانجەکانی دیاری بکات لە ڕێگەی هێنانەدی داواکارییەکانی ئەڵمانیا بە تایبەت نەمێشتنی تەواوەتی کاریگەرییەکانی پەیماننامەی ڤێرسای، بەڵان نازییە توندڕەوەکان بڕیاریان دابو کە هاوڕێیەتی هیتلەر بکەن تا کۆتایی و دواتر دەست بەرداری بن یاخود ناچاری بکەن تا بەردەوام بێت لەسەر هێنانەدی ئامانجەکانیان کە بریتی بو لە زاڵ کردنی نەژادی ئەڵمانیا بەسەر جیهان لە ڕێگەی مێژەوە، هیتلەر لە لایەکی دیکەوە لە دوای کۆبونەوەی لەگەڵ تشیمبرلین هاتبوە سەر ئەو باوەڕەی کە سەرۆک وەزیرانی ئینگلیز هاتبوە سەر ئەو باوەڕەی کە درك بە مەترسی جولەکەی جیهانی بکات و دڵسۆزی ئەوە بو کە گوێ لە خواستی سوخۆرە جیهانیەکان نەگرێت، هەر بۆیە ئەمە پاڵی بە هیتلەرەوە ئەنا تا خۆی لابدات لە بەرکەوتن لەگەڵ ئینگلتەرا. هەر بۆیە بۆچەند مانگێك بێدەنگی و گوێ پێ نەدانی یاداشتەکەی کرد لە لایەن پۆڵۆنیاوە، هەروەها بێ دەنگی کرد لەو سوکایەتیانەی کە ڕۆژنامەکانی ڕۆژئاوا دەیکرد بە خۆی و بە ئەڵمانیا، ئەو ڕۆژنامانەی کە جولەکەکان زاڵبون بەسەریدا.. ئەڵبەتە تەنها لەوەدا سەرکەوتوبو کە ساتی یەکلا کەرەوە دوابخات. لەبەر ئەوەی نیگەرانی تا دەهات زیادتر دەبو و شاڵاوی پڕوپاگەندە لە ئەوروپا و گوشاری نازییە توند ڕەوەکان دەهات زیادتر دەبو لەسەری بە شێوەیەك کە ئیدی بەریەك کەوتن ببوە کارێك کە نەدەکرا خۆی لێ لابدات. دواجار لە یەکی ئەیلولی ١٩٣٩ جەنگی جیهانی دووەم هەڵگیرسا کاتێك کە سوپای ئەڵمانیا چوە ناو پۆڵۆنیاوە و داگیر کرد.

هیتلەر لەو کەسانە نەبو کە بە ئاسانی لە بۆچونی خۆی پاشگەز بێتەوە. ئەگەرچی کە جەنگی لە دژی بەریتانیا و هاوپەیمانەکانی ڕاگەیاند دوای ئەوەی کە ئیدی هیچ ڕێگەیەکی دیکە نەما. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا باوەڕی بەرەمەبو کە باشترین ڕێگە چارە ئەوەیە کە لە گەڵ بەریتانیا ڕێك بکەوێت و بە یەك لێدان کۆتایی بهێنێت بە سوخۆرە جیهانیەکان. ئەڵبەتە سوخۆرە جیهانیەکان ئەوەیان ئەزانی کە گەمە بە چارەنوسی خۆیانەوە ئەکەن بە درێژایی مێژوی

پیلانگێڕی خۆیان، وەئەگەر هیتلەر بیتوانیایە خۆی لەشەڕ لابدات، دواجار هەر لەناوی ئەبردن. ئەو ئازیانەش کە خۆیان هێزیان پێ بەخشی تەنها لەبەر ئامانجێك بو کە ئەویش هەڵگیرساندنی جەنگێکی سەرتاپاگیر بو کە ئەڵمانیا تیایدا ببێتە یەکێك لە سەربازگەکانی. لەو سەروبەندەدا تشمبرلین هەروەك ڕێگرێك وابو بۆیان تەنانەت دوای هەڵگیرساندنی جەنگیش.. لەبەر ئەوەی تشمبرلین ئاواتە خوازی ئەوەبو کە دەرفەتێك بۆ ئاشتی بێتە پێشەوە و ئەویش قبوڵی بکات.

سوپاکانی ئەڵمانیا وەك گەردەلول هەڵیانکرد و پۆڵۆنیایان داگیر کرد، دواتر فەڕەنسا و ئەڵمانیای ڕۆژئاواشیان داگیر کرد، یەکەی تانکەکانی ئەڵمانیا کە بە پانزەر ناوبانگیان دەرکردبو دەیانتوانی کە ڕوبەڕوی سوپای بەریتانی ببنەوە و شکستی بدەن بەڵام هیتلەر لە ٢٢ ئایاری ١٩٤٠ فەرمانی وەستانی دا.. دەقی ئەو بروسکەیەی کە جەنەڕاڵ "ڤۆن کلایست" فەرماندەی تانکەکان بەدەستی گەیشت بەم شێوەیەی لای خوارەوە بو:

"ئەبێت تەواوی یەکەی تانکەکان هەر ئێستا بوەستن لە مەودایەکی مام ناوەندا لە شاری دنکرك... تەنها ڕێگە ئەدرێت بە جوڵەی بەرگریکارانە و نواڕین بۆ کۆکردنەوەی زانیاری".

جەنەڕاڵ ڤۆن کلایست هیچی نەمابو کە تێك بچێت کاتێك کە فەرمانی پێکرا ڕابوەستێت لەبەر ئەوەی هێزەکانی ئەیتوانی بە تەواوەتی سوپای ئینگلیز تێك بشکێنێت. زۆری نەخایاند کە بروسکەیەکی سەیرتری بەدەستگەیشت کە فەرمانی پێ ئەکات پاشەکشێ بکات بۆ پشت هێڵەکانی شەڕ کردن کە دەکەوێتە نزیك ناوەندی شارەوە دوای ئەوەی کە تانکە ئەڵمانیەکان بەر لە سێ ڕۆژ ئەو شوێنەی تێ پەڕاندبو..

کاپتن لیدڵ هارت کە یەکێك بو لە ئەفسەرەکانی جەنەڕاڵ ڤۆن کلایست لە کتێبەکەی کە دواتر نوسی لە ژێر ناوی "لایەکی دیکەی گردەکە" باس لەوە ئەکات کەلە چاوپێکەوتنی هیتلەر لەگەڵ مارڵ ڤۆن ڕۆتشید دا ڕویدا کە فەرماندەی باڵای هێزەکانی ئەڵمانیا بو لەگەڵ جەنەڕاڵ ڤۆن کلایست هات تا

نارەزایەتی دەر بڕن بەرامبەر بەو فەرمانە سەیرانە: ئەو دو فەرماندە سەربازییە سەریان سوڕما کاتێك کە هیتلەر پێی ڕاگەیاندن کە بە تایبەت ئەو فەرمانانەی دەرکردوە تا ڕێگە بە سوپای بەریتانیا بدات پاشەکشێ بکات و بتوانێت هێز و ناوبانگەکەی بپارێزێت.. لەبەر ئەوەی باوەڕی بە مانەوەی ئیمپراتۆریەتی بەریتانی هەیە و ئومێدی وایە لەو ڕێگەیەوە بتوانێت بکاتە ڕێك کەوتنێکی ئاشتی لەگەڵ لەندەن تا دەستبەجێ کۆتایی بەجەنگ بهێنێت لەسەر بنەمای دانانی ئینگلتەرا بە دەستکەوتەکانی ئەڵمانیا.

لێرەدا ئەبێت ئەوە بهێنینەوە یاد کە هێزی ئاسمانی ئەڵمانیا لە ماوەی چەند مانگی سەرەتای شەڕدا بۆردومانی بەریتانیایان نەدەکرد. گەر بە شێوەیەکی وورد تر بڵێین دەڵێین لەکاتی بونی تشامبرلین لە دەسەڵاتدا، بەریتانیاش بۆردومانی خاکی ئەڵمانیای نەدەکرد وەك جێبەجێکردنێك بۆ ئەوەی تشامبرلین ڕای گەیاند لە ٢ ئەیلولی ١٩٣٩ واتە ئەو ڕۆژەی کە جەنگ ڕاگەیەنرا و تیایدا وتی کە فەرمان ئەکات بە هێزەکانی لە جگە لە ئامانجی سەربازی، لە هیچ ئامانجێکی دیکە نەدەن.. واتە لە هاوڵاتی سیڤیل نەدرێت و شارەکان بەئاسایش بمێنێتەوە.

شەڕ بۆ ماوەیەك بەردەوام بو دوای پاشەکشێی ئینگلیزەکان لە دنکرك بە شێوەیەکی نیمچە ئاشتیانە، ئەڵمانەکان پەلاماری ئینگلیزەکان نادەن و ئینگلیزەکانیش بە شێوەیەکی سنوردار چالاکی ئەنجام دەدەن.. تەنانەت ئەو کاتە ناوی ئەو شەڕە نرا شەڕێکی هیچ و پوچ، ئەمەش ئەو شەڕە نەبو کە نازییە توند ڕەوەکان لە ئەڵمانیا و سوخۆرەکان لە بەریتانیا دەیان ویست، هەر بۆیە هەڵمەتی پڕوپاگەندە کردن لە دژی تشامبرلین لە ئینگلتەرا دەستی پێکرد و هاوکات هەڵمەتی گوشار دەستی پێکرد تا هاوشێوە لۆرد ئاسکویت دەستی لە کارکێشایەوە و کەسێك جێگەی گرتەوە کە هەمان سیمای ئەو کەسەی هەبو کە لە ساڵی ١٩١٦ جێگەی ئاسکویتی گرتەوە، ئەو کەسەش کە جێگەی تشامبرلینی گرتەوە کەسێك بو بە ناوی ونستۆن تشێرشل. ئەو ڕۆژەش کە چوە دەسەڵات لە ١١ مارسی ١٩٤٠ فەرمانی دەرکرد بۆ فڕۆکە بەریتانیەکان تا

هێرش بکەنە سەر شارە ئەڵمانیەکان بۆ یەکەمین جار و بەوەش دەرگا کرایەوە بە ڕوی هێرش کردنە سەر هاوڵاتی سیڤیل لە ناو شارەکاندا. ئەمەش تەواوی ئەو شتە بو کە نازییە توند ڕەوەکان ئەیانویست، ئەوانەی کە خۆشحاڵبون بە توند بونەوەی جەنگ و پێیان وابو کە ئەوە دەرفەتێکی گونجاوە بۆ داگیرکردنی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا لەیەك کاتدا بە تایبەت کاتێك کە سەر سام بون بەو سەرکەوتنانەی کە سوپای ئەڵمانیا بەدەستی هێنا لە ساڵی یەکەمی جەنگدا هەر بۆیە لە ساڵی ١٩٤١ کۆبونەوەیەکی گشتی سەرکردایەتیان ئەنجامدا و تیایدا بڕیاریان دا کە سود وەربگرن لە سیاسەتی مەیل داری هیتلەر بە لای ئینگلتەرا لە ڕێڕەوی جەنگ بگۆڕن ئەویش لە ڕێگەی ناردنی نوێنەرێکی تایبەتی خۆیان بۆ بەریتانیا تا حکومەتی بەریتانیا ڕازی بکات بەوەی کە لەگەڵ ئەڵمانیا بەشەڕ نەیەت و بێ لایەن بێت لە ڕێگە بە سوپای ئەڵمانیا بدات یەکێتی سۆڤێت داگیر بکات و کۆتایی بە کۆمۆنیزم بهێنێت.

بۆ ئەو کارە کەسایەتییەکی دیاریان هەڵبژارد کە ئەویش ڕۆدۆڵف هس بو کە بەدەستە ڕاستی هیتلەریش دادەنرا لە ببێتە نێردەیان بۆ لای ئینگلیزەکان.. جیهان ئەو کاتە سەری سوڕما کاتێك کە بیستی هس هەڵهاتوە و پەنای بۆ ئینگلتەرا بردووە، هیتلەریش یەکێك بەو لەو کەسانەی کە سەریان سوڕما لەبەر ئەوەی نەیدەزانی کە بۆچی یاریدەدەرەکەی هەڵهاتوە، هس لەگەڵ تشێرشل بە ئامادە بونی لۆرد هامیلتۆن کۆبوەوە و بۆچونی سەرکردەکانی ئەرستۆکاتیەتی سەربازی ئەڵمانیای ڕونکردەوە کە کورت دەبێتەوە لە پێك هات لەسەر ئاگربەست لە نێوان هەردولا و بەڵێنی ئەوان بۆ دەستبەجێ خستنی هیتلەر و کۆکردنەوەی توانایان بۆ یەکێتی سۆڤێت، ئەڵبەتە کە تشێرشل ئەو پێشنیارەی ڕەت کردەوە.

هەر ئەو کاتە سەرکردە نازییە توند ڕەوەکان ڕویان لەهیتلەر کرد و بۆچونی خۆیان ڕا گەیاند و بە هیتلەریان وت کە پێویستە پەلاماری یەکێتی سۆڤێت بدات تا پشتی پارێزراو بێت کاتێك کە دەست دەکات بە چالاکییە سەربازییە دور مەوداکانی، هیتلەر ڕێگەیەکی دیکەی نەدۆزییەوە جگە لە ڕەزامەند بون بە

بۆچونەکەیان، هەر بۆیە ٢٢ حوزەیرانی ١٩٤١ سوپاکانی ئەڵمانیا چونە ناو سنوری یەکێتی سۆڤێتەوە.

بە ڕاگەیاندنی شەڕ لە لایەن ڕۆزفێڵتەوە لە دژی ئەڵمانیا، جەنگەکە بوە جیهانی و تشێرشل بو بە پیاوی یەکەمی ئەو هاوپەیمانێتییەی کەلە دژی ئەڵمانیا ڕاگەیەنرا و بو بە پیاوی بە هێزی بەریتانیا، یەکەم کار کە کردی بریتی بو لەدەستگیر کردنی تەواوی نەیارە سیاسیەکانی و بۆ ماوەیەکی دیاری نەکراو خستنیە زیندانەوە کە هەندێکیان تا کۆتایی جەنگی خایاند ئەویش بە پێچەوانەی ئەوەی کە بەریتانیا زانیویەتی لە بارەی مێژوەکەی خۆیەوە، هەر یەك لە ئەدمیراڵ دومفیل و بەڕێز ڕامزی و هاوسەرەکانیان و ژمارەیەك لە هاوڕێکانیان دەستگیرکران سەرباری سەدان هاوڵاتی دیکە، هۆی بێدەنگی گەلی بەریتانیاش دەرهەق بەم دەستگیرکردنانە دەگەڕایەوە بۆ ئەو هەڵمەتی پڕۆپاگەندەیەی کە دەزگاکانی ڕاگەیاندنی سەر بە سوخۆرەکان دورستیان کرد لەمەڕ ئەوەی کە تابورێکی پێنجەمی هیتلەری گەورە لەناو بەریتانیادا هەیە و داواکرا کە دەستگیر بکرێن.

لێکۆڵینەوەکانی دەزگای هەواڵگری بەریتانیا و هێزی دادوەری لە بەریتانیا ئەو بوختانانەی بەدرۆ خستەوە و لەسەر دەستگیرکراوەکان هیچ بەڵگەیەك بەدەست نەهات کە هاوکاری ئەڵمانیایان کردبێت. سوخۆرەکان ویستیان کە هەمان تۆمەت بۆ خاتو نیکولسون دروست بکەن کە هاوسەری ئەمیراڵ نیکولسون بو، کە یەکێك بو لە گەورە ئەفسەرە دەریاییەکان، بەڵام دادگا هیچ بەڵگەیەکی لەسەر ئەویش بەدەست نەکەوت و بە بێ تاوان لە قەڵەمی دا بەڵام حکومەتی تشێرشل دەستگیری کرد بە بێ بونی هیچ تۆمەتێك وەك تۆڵە کردنەوەیەك بەرامبەر بەو داواکارییانەی کەهەیبو دژ بە بەرپاکردنی جەنگ، بەر لەوەی کە جەنگ هەڵبگیرسێت.

تەواوی فەرمانەکانی دەستگیر کردن و تەواوی ئەو کارانەش کە نەدەهاتەوە لەگەڵ دەستور و ئینگلتەرا بەناوی "هێربێرت مۆریسۆن"ەوە دەردەکرا کە وەزیری ناوخۆ بو حکومەتەکەی تشێرشل، مۆریسۆن لە ساڵی ١٩٥٤

جارێکی دیکە دەرکەوتەوە لە کەنەدا کاتێك پێشەنگی هەڵمەتێکی دەکرد بۆ کۆکردنەوەی هاوکاری دارایی بۆ زایۆنیزم.. بەم شێوەیە پەیوەندییەکە ڕون و دیارە لە نێوان حکومەتەکەی تشێرشل و سەرانی جولەکەی جیهانی. زیندانیش نەیتوانی فەرمانداندەیەکی وەك ئەدمیراڵ دومفیل بێ دەنگ بکات، هەر ئەوەندەی کەلە زیندان ئازاد کرا؛ کتێبە بە ناو بانگەکەی "لە ئەدمیراڵێکی دەریاوانی تازەکارەوە" بڵاو کردەوە و تیایدا نهێنی ڕوداوەکانی دەرخست و ئەو لایەنانەشی خستە ڕو کە هۆکار بون بۆ هەڵگیرساندنی جەنگی جیهانی دووەم و لەوەش گەڵ ئینگلیزی ئاگادار کردەوە و دواتریش جەنەڕاڵ ڕامزی هەستا بە چاپکردنی کتێبێك بە ناو نیشانی "جنگێکی بێ ناونیشان"، ئەم دوکتێبە سەرباری نەمانی لە کتێبخانەکاندا توانی نهێنییەکانی پیلانگێران ئاشکرا بکات بۆ ڕای ئینگلیز و ئەورووپا. سەرۆك وەزیرانی پێشو بە ئازارەوە کۆچی دوایی کرد دوای ئەوەی کە بینی وڵاتەکەی بەرەو هەڵدێر ئەبرێت تەنها لە پێناو بەرژەوەندی کۆمەڵێك سوخۆری جولەکە، تا ڕۆژی مردنیشی ناوی زڕێنرا لەلایەن ئەو کەسانەوە، تەنانەت ئێستا لە کتێبەکانی مێژودا ئەو ناوزڕاندنە بەدواوەیەتی وەك کەسێکی ترساو لە هیتلەر باسکراوە لە کاتێك دا کە ونستون تشێرشل ڕو لە هەرکوێیەك بکات هەڵئەنرێت و لێوان لێوە لە سەروەری.. من لێرەدا ئەمەوێت ئەم بەشە کۆتایی بهێنم بە باسکردن لە دو ڕاستی سادە و لەهەمان کاتدا قووڵ، پێشکەشی ئەکەم بە سێر ونستون تشێرشل و ئەوانەی کە بوغرا ئەبن بە سەرکەوتنێکی کاتی لە ڕۆژئاوا:

ڕاستی یەکەم ئەوەیە کە مرۆڤ ناتوانێت لەگەڵ خۆیدا هیچ جۆرە پیاهەڵدان و ڕێزلێنان و زێڕ و زیوێك بەرێتە گۆڕەوە.

ڕاستی دووەم ئەوەیە کە گۆڕ کۆتایی نییە بەڵکو ئەو ڕێگەیەیە کە دەرباز بون لێی نییە، لە دوای گۆڕیش هیچ ڕێگەیەك نییە بۆ خۆلادان لە سزا، هەر بۆیە سوخۆرە جیهانییەکان هیچ دەرفەتێکی دەرباز بونیان نیە.

بەشی دوانزەهەم

جیهانی ئێستامان

شوێن پێی پیلانگێڕی جیهانیمان هەڵگرت بە درێژایی چەند سەدەیەک تا ئەو کاتەی کە گەیشتینە کۆتایی ڕێگەکە لە جەنگی جیهانی دووەمدا، ئەو جەنگەی کە بەڵاکانی تەواوی نەتەوەکانی گرتەوە بە شێوەیەک کە پێشتر نەبو، لە هەموشوێنێنێک ویرانی و بەدەیان ملیۆن قوربانی و ملیۆنەها هەتیو و بێلانە و بریندارو پەک کەوتوی بەجێهێشت...

تەواوی ئەو تاوانانە ئەنجامدرا لە پێناو هێنانە دی خەونی کۆمەڵێک شێتی خۆپەرست، ئەو کۆمەڵەیەی کە چەندین سەدەیە داهێنەرانە خراپە بەڕێوە ئەبەن و ناسەقامگیری مادی و ڕۆحی و بەدڕەوشتی بڵاو ئەکەنەوە نەوە لە دای نەوە.. ئەم جەنگە ئەبوایە ببێتە وانەیەک بۆ مرۆڤایەتی لە بە شێوەیەک ئاڕاستەی بکات کە ئیدی بتوانێت خۆی بپارێزێت لە کارەساتێکی دیکە و بگەڕێت بە شوێن هۆکاری قەیران و نائارامیەکان تا چارەسەری بکات بە پێی بنەماکانی دادپەروەری و لۆژیک و ڕاستی، ئەو بنەمایانەی کە تەواوی ئاینە ئاسمانیەکان و یاساکان بانگەشەی بۆ ئەکەن و ڕێگەیان بۆ دیاری کردوە و هێزە چاکەکارەکان ئەوپەڕی هەوڵ ئەدەن کە داکۆکیان لێ بکەن و بیچەسپێنن لەناو مێشکی کەسەکاندا.

بەڵام جیهان جارێکی دیکە دەستی کردوە بە ڕێکردن لەسەر ڕێگە کۆنەکە و ڕوداوەکان وەك کۆن دوبارە بونەوە هەروەك ئەوەی کە جیهان هیچ لە ڕوداوەکانی پێشوەوە فێر نەبوبێت و بە بەردەوامی خۆی دوبارە بکاتەوە. ڕەنگە پێویست بێت کە کەمێك لەسەر ئەم وشانەی دوای بوەستین: هیچ شتێك لە ژێر خۆردا نویێ نییە... ئەمڕۆکە چەند لە دوێنێ ئەچێت.. یاخود مێژو خۆی دوبارە ئەکاتەوە... هەر وەك ئەوەی کە گەلەکان بە شێوەیەکی نائاگایانە درکیان بە تێکەڵ بونی ئەو ڕوداوانە کردبێت کە لەسەردەمەکانی پێشوتردا ڕویان داوە، ئەمەش شتێکی سروشتییە لەبەر ئەوەی ئەو کەسانەی کە ڕوداوەکان بە ڕێوە ئەبەن لە پشت پەردەوە هەر ئەو کەسانەن کە هیچ ئەگۆڕاون و پلانەکانیشیان تا ئەمڕۆکە جێبەجێ ئەکرێت.. ئەم کتێبەش شتێك نیە جگەلە هۆشدارێك بۆ ئەو کەسە بێ ئاگایانەی کە لە ئەمەریکا و ڕۆژئاوا دەژین، هۆشدارییەکە لەسەر ئەو مەترسییەی کە ڕوبەڕویان ئەبێتەوە و لەناویان ئەبات ئەگەر بەر لە کاتی خۆی نەکەونە خۆیان.. ئەو مەترسییەی کە لە ڕێکخراوی زایۆنیزم و هێزە شاراوەکاندا خۆی دەبینێتەوە، ئەو هێزەی کە باڵادەستە بەسەریدا و لە بەرژەوەندی ئەو کاردەکات[٩٠]...

ئەمڕۆکە کەس ناتوانێت بزانێت کە جیهانی ئێمە بەرەو کوێوە ئەچێت جگە لە ڕێگەی هەڵهێنجانی ئەوەوە نەبێت کە بە شێوەیەکی گشتی بەراوردی ئێستا بکات بە ڕابوردو لە ژێر ڕۆشنایی ئەوەی ئێستا ئەیزانین لەسەر پلانەکانی هێزە شاراوەکان.. ئەڵبەتە ڕاستییەك هەیە هەموان ئەیزانن: نەخشە کێشان بۆ ژیانی ئەمڕۆمان لە کۆنگرەکانی تاران و یالتا و ئەمستردام کێشرا (١٩٤٣-١٩٤٦) لە نێوان سێ سەرکردە "تشێرشل و ڕۆزفێلت و ستالین" هەروەها هیچ کەسیش ناتوانێت پەی بەو نەخشانە بەرێت کەلەو کۆبونەوانەدا کێشراون تەنها ئەو

---

(٩٠) نوسەر لەم کتێبە و چەند بڵاوکراوەی تر کە کۆمەڵەیەك لە ئەمەریکیە بە ئاگاکان دەری ئەکەن بانگەوازێکی دیکە ڕادەگەیەنێت داوا لە دەنگدەرە ئەمەریکیەکان دەکات و دەڵێت پێویستە شیکاری مەیل و بیرکردنەوەی هەر کەسێك بکەین کە هەڵی دەبژێرین بۆ پۆستێکی گشتی تا ئەگەر هیچ جۆرە پەیوەندییەکیان دۆزیەوە لە نێوان ئەو کەسە و جوڵانەوەی جولەکەی جیهانی و زایۆنیزم دەنگی پێ نەدەن..

کەسانە نەبێت کە لە پۆستی بالادا بون، ناوەڕۆکی ئەو کۆبونەوانە تا ئێستا شاراوەیە و کەس لە بارەیەوە هیچ نازانێت.. ڕەنگەی گۆڕانکاری نوێ ڕۆژێك لەداهاتودا ئاشکرای بکات. کەس ناتوانێت نکوڵی لەوە بکات کە ئەوە ئەوانە بون ئەم جیهانەیان دروست کرد و ڕێنمایی ئەو سێ گەورە سەرکردەیەیان ئەکرد، ئەمەش ڕوداو گەلێکمان بۆ ڕون ئەکاتەوە کە جێگەی سەر سوڕمانە وەك دانپیادانانی ئەمەریکا وستالین بە دەوڵەتی زایۆنیزم هەر لەسەرەتای ڕاگەیاندنیەوە.. ئەڵبەتە ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت کە ئەو سێ گەورە سەرکردەیە یەك دڵ بوبێتن و لەیەك بەرەدا بو بێتن بەڵکو پێچەوانەکەی ڕاستە لەبەر ئەوەی کە ستالین لە پێش جەنگ لە سوخۆرە جیهانیەکان هەڵگەڕایەوە و توانی لە ڕێگەی پاکتاوکردنەکانەوە ڕزگاری بێت لە سەرجەم سەرکردە جولەکە کۆمۆنیزمەکان، دروست کردنی هاوپەیمانێتیش لەگەڵ ڕۆژئاوا و دواجار لەگەڵ سوخۆرە جیهانیەکان تەنها دەرەنجامێك بو بۆ ڕوبەڕوبونەوەی دوژمنێکی هاوبەش کە نازیزم بو: بە مانایەکی دیکە ئەرستۆکراتیەتی سەربازی نەژاد پەرستی جێرمانی.

بۆمبی ئەتۆمی: هێرۆشیما و ناکازاکی

لەگەڵ نزیك بونەوەی کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی دووەم، سوخۆرە جیهانیەکان دركیان بەوە کرد کە ستالین ئامادەیە ئەورووپا داگیر بکات و پەلاماری ئەمەریکا بدات و بەیەکجاری لەناوی بەرێت و دەسەڵاتی کۆمۆنیزم بڵاوە بکاتەوە لە بەسەر سەرتاسەری جیهاندا.. سەرکردە سەربازی و سیڤیل و نیشتیمانیەکانیش دركیان بە مەترسیەکە کردبو، بەڵام ئەوان پێیان وابو کە تەنها ڕێگە چارە بۆ ڕوبەڕوبونەوەی ئەو حاڵەتە کۆتایی هێنانە بە جەنگ لەگەڵ یابان و ئاشکرا کردنی ئەو پرسە لەگەڵ گەلەکانی خۆیان و لەهەمان کاتا ئەنجامدانی دانوستانی ئاشکرا لەگەڵ ستالین.. ئەڵبتە ئەم ڕێگە چارەیە بە مانای ئاشکرا بونی سوخۆرە جیهانیەکانیش دێت بۆیە هیچ دودڵ نەمان لە

هەڵبژاردنی بژاردەیەکی دیکە کەلە بیرکردنەوەیانەوە نزیک بو ئەویش بریتی بو لە نیشان دانی هێزێکی یەکلاکەرەوە بۆ ستالین و نمایشی ئەوەی کە وەڵامیان چۆن ئەبێت ئەگەر پەلاماری ڕۆژئاوا بدات... یابانیش بۆ ئەوە هەڵبژێردرا ▪ ببێتە قوربانی، یاخود کێڵگەی تاقیکردنەوە، ئەڵبەتە بیریان لەوە نەکردبوەوە کە ئەو تاقیکردنەوەیە بە سەدان هەزار کەس لەناو ئەبات لە بروسکەیەکی ترسناکدا لەبەر ئەوەی ئەو هێزە یەکلاکەرەوەیە شاراوە بو لەناو ئەو چەکە ترسناکەی کە ئەو کات بەچەکی ئەتۆمی ناسرابو.

ناڕەزایەتی هەندێك لە گەورە ئەفسەرانی ئەمەریکی کارساز نەبو ئەوانەی کە بێزار بون لە بەکارهێنانی ئەو ڕێگە وەحشیگەرییە لەبەر ئەوەی برنارد باروخ و سوخۆرە جیهانیەکانی دیکە توانیبویان سەرۆك ڕۆزفێڵت بهێننە سەر ئەو بڕوا دڵڕندانەیەی کە پێویستە ئەو چەکە بەکار بهێنن و بەو شێوەیەش یەکەمین بۆمبی ئەتۆمی کەوتە سەر هیرۆشیما و ئەوەندەی نەخایاند کە بۆمبی دوەمیش درا بەسەر ناکازاکی دا.

دوای تێپەڕ بونی چەند ڕۆژێکی کەم لە بەکارهێنانی ئەو دو بۆمبە ئەتۆمییە یابان خۆی دا بەدەستەوە، لە بەرامبەردا هەڵمەتێکی پڕوپاگەندەی گەورە دەست پێکرا و تەواوی دەزگاکانی ڕاگەیاندن خرایە کار ▪ پاساو بهێنێتەوە بۆ ئەو کارە دزێوە بەو بیانوەی کە بەهۆی ئەوەوە بو کە یابان خێرا خۆی دا بەدەستەوە و دواجار هەر بەو هۆیەوەبو کە جەنگ زو کۆتایی پێهێنرا.. بەڵام ▪ ڕاستیدا یابان بەر ▪ بەکار هێنانی ئەو دو بۆمبە هیچی نەمابو کەخۆی بدات بەدەستەوە، ئەم زانیارییەش خودی مارك ئارسەر ڕایگەیاند کە فەرماندەی هێزەکانی ئەمەریکا بو لە ڕۆژهەڵاتی دور لەگەڵ چەند فەرماندەیەکی دیکەی هێزەکانی ئەمەریکادا.. بگرە دواتر پەردە لادرا لەسەر ئەوەی کە یابان چەند جارێك هەوڵی داوە داوای خۆ بەدەستەوەدان بکات و بچێتە دانوستانی ئاشتیەوە، بەڵام هەولەکانی ڕەت کراوەتەوە و ئەمەش ئاماژەیەك بە ئاڕاستەکردنی کەسانێك بو کە خۆیان ئامادە کردبو بۆ هەڵدانی بۆمبە ئەتۆمیەکان.

جیهانی ئەمڕۆمان

دەرەنجامی شەڕ بەم جۆرە و هەڵدانی دو بۆمبی ئەتۆمی هۆکار بو بۆئەوەی که ڕێك کەوتننامەکانی تاران و یالْتا و بۆتسدام چەق ببەستێت، ئەو ڕێك کەوتننامەیەی کە سەرلەنوێ جیهانی دابەشکردەوە بۆ ناوچەی جێ هەژمون، بەمەش ئاواتی گەلانی بچوکی بردە ژێر گڵەوە، ئەم ڕێککەوتننامەیە لەناوەڕۆکدا جیاوازییەکی ئەوتۆی ئەبو لەگەڵ پەیماننامەی ڤێرسای.. بەم شێوەیە گەلان لە جەنگی جیهانی دووەم هاتنە دەرەوە تا دوبارە خۆیان بێ توانا ببیننێتەوە لەوەی کەبتوانن چارەنوسی خۆیان دیاری بکەن و بۆیان دەربکەوێت کە ئەو هێزە شاراوانەی کە یاری بە چارەنوسیان ئەکات هیچ قورساییەك دانانێت بۆ بەها ڕۆحی بنەماکانی ڕەوایەتی و دادپەرەری.. بەڵام ئەم جارە کارەکە جیاوازە لەچاو پێشتر، ئەم جارە مرۆڤایەتی بەئاگا بۆتەوە و ئیدی ناکرێت شتێکی هاوشێوەی پەیماننامەی ڤێرسای بەزۆر بسەپێت بەبێ ئەوەی چاوەڕوانی بەرگری توند نەکرێت.. شاندی وڵاتە یەککگرتوەکان هەوڵێکی دا لە ڕێگەی ئاشتیەوە چارەسەری کێشەکان بکات بەڵام هێزە شاراوکان هەروەك هەمیشە چوە ناو ئەو شاندەوە و زاڵ بو بەسەری دا، لە هەندێك بڕیارەکانیشدا بە ڕونی کاریگەری ئەو هێزانە هەست پێ ئەکەین بەتایبەت کاتێك دەستەوەستان ئەبێت لەبەرامبەر وەڵامدانەوەی هەندێك لەو ستەمە ئاشکرایانەی کە دەکرێت و چەندین گەلی پێ دوچار ئەبێت، یاخود دەستوەستان ئەبێت کە هەندێك لە بڕیارە دادپەروەرانەکانی جێبەجێ بکات، هەر بۆیە پێویستە لەسەر جیهان کە ئاگاداری ئەوەبێت کە ڕو ئەدات لە نەتەوەیەککگرتوەکان و هێندەش بە ئاگابێت کە بتوانێت ڕێگری بکات لەوەی کە هێزەکانی خراپە کاری تێ بکات.

ئەڵبەتە نەتەوە یککگرتوەکان تەنها هەمو شتێك نییە لەبەر ئەوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ڕۆژهەڵاتی دور و ئەفەریکا و ئەمەریکای باشور و تەنانەت

وڵاتەکانی هەردو سەربازگەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا دوچار بە کێشمەکەلێکی هەمەچەشن دەبنەوە کە ڕێگە چارەیەکیان بۆ نەدۆزیوەتەوە.. پڕوپاگەندە چەواشەکارییەکانیش بە شێوەیەکی ئەهریمەنانە دادەرێژرێن لە بیری گەلان ژەهراوی بکەن و مێشکی پڕ بکەن لە زانیاری چەواشەکارییانە بە ئامانجی دابەشکردنی هێزەکەی و لابردنی لە سەر ڕێگەی ڕاست. ئێستاکە جیهانی ئێمە و بۆیەکەمین جار لە مێژودا گۆڕانکاری قوڵ بە خۆوە دەبینێت کە تەواوی لایەنەکانی دەگرێتەوە، شەپۆلی ڕزگاری خوازی گەلانی بچوکی گرتۆتەوە، ئێستا یاری کردن بە چارەنوسی گەلان ئاسانتر بوە لە چاو پێشوتردا. دەڵبەتە ئەمە ڕێگری نەکردووە لە هێزەکانی خراپە تا سود لە سادەیی ئەو گەلانە وەربگرێت تا لە ڕوی مادی و بیر و ئابورییەوە گەمارۆیان بدات و بەهاکەلە ڕۆحی و ئاکارییەکانی تێك بشکێنێت و بەرتیل و گەندەڵی و کینە بڵاو بکاتەوە تا بتوانێت هەژمونی خۆی ڕابگرێت بەسەریدا.. لەدوای مردنی ستالینەوە گۆڕانکاری ڕیشەیی هاتە ئاراوە لە یەکێتی سۆڤێت. بەرپرسە نوێکان ئەو دێوەزمەیەیان لادا کەلەسەر سینەی گەلی یەکێتی سۆڤێت بو و بەبێ ترس پەردەیان لادا لەسەر لایەنە شاراوەکانی سیاسەتی ستالین و ڕەوش و ڕێگەکانیان ئاشکرا کرد و وڵاتەکەیان دەرکرد لەو گۆشەگیرییە ئاسنینەی کە تیایدا دەژیان.. گۆڕانکارییەکی گەورەش لە ئەمەریکا ڕویدا بەتایبەت لە کاتی سەرۆکی کوچ کردو کەنەدی کە چەند هەوڵێکی دڵسۆزانەی دا لە لەپرسی گەلان و تارمایی شەڕ و گەلی ئەمەریکی تێبگات.. لە ئێستاکەش گۆڕانکارییەکان بەردەوامن لە ژیانی ئەمەریکادا.

گومانی تێدا نییە کە جیهان ئەپرسێت ئەبێت قۆناغی داهاتو چی لە هەگبەی خۆیدا هەڵگرتبێت؟ بەڵام ئەڵبتە داهاتو موڵکی کەس نییە و تەنها شتێك کە ئەتوانین بیکەین ئەوەیە کە ڕابوردو بە داهاتو بەراورد بکەین و بیرۆکەیەکی گشتی هەڵهێنجین لە لێکۆڵینەوەی مێژو.. ڕەنگە بتوانین بە پشت بەستن بەو دەرەنجامە بڵێین کە ساڵانی داهاتو ڕوداو گەلێکمان بۆ ئاشکرا ئەکات کە جیاواز لە هەر جۆرە پێش بینی کردنێك و پلان دانانێك و ڕەنگە درێژ مەوداش بێت بە شێوەیەك کە بتوانێت سیمای جیهانی ئێستا بگۆڕێت.. هێزە

پیلانگێڕە جیهانیەکانیش ئامۆ نابن لەم حاڵەتە بەڵکو ئەو پەڕی هەوڵی خۆیان ئەدەن کە ڕۆڵی شاراوەی خۆیان بگێڕن: لەناوبردنی ئازادی و پارچە پارچە کردنی گەلان چ لەسەر ئاستی ناوخۆ و چ لەسەر ئاستی نەرەکی و هێدی هێدی زاڵ بون بەسەریدا هەم لە ڕوی مادی و هەم لە ڕوی بیر و ئابوریەوە جا ئیتر بە هەر ڕەوش و لە ژێر هەر دەمامکێك دا بێت تا وای لێدێت تەواوی جیهان لەبەرژەوەندی ئەو کار دەکات..

پێمان وایە ئەمەی لەم کتێبەدا باسی لێوە کرا بەسە تا "هۆشداریمان پێ بدات لەسەر ئەو پیلانگێڕییە بەردەوامە جیهانیەی تا پەردە لەسەریان هەڵبماڵرێت و ڕاستەیەکانیان ئاشکرا بکرێت".. پێویستە جیهان ئێستا بە ئاگابێت لەوەی کە هێزە شاراوەکان کارئەکەن لەسەر ئەوەی کە جەنگی جیهانی سێهەم هەڵبگیرسێنن کە ئەگەر ڕو بدات لێدانێکی یەکلا کەرەوە ئەبێت بۆ مرۆڤایەتی و ئیدی ئەو کاتە کەس ناتوانێت لەبەرامبەریدا بوەستێت.. بۆیە پێویستە لەسەر گەلان ئەوە لەبەرچاو بگرن کە دەبێت ئاگایانە ڕوبەڕوی هەر لایەنێك ببێتەوە کە جیهان بەرەو جەنگی جیهانی سێهەم ڕابکێشێت، ئەوەندە بەسە کە باس لەوە بکەین کە وێرانییەکی سەرتاسەری دەرەنجامی ئەو شەڕە ئەبێت و تیایدا براوە و دۆڕاو و بینەر وەك یەك ئەبن.. تەنها براوە بازرگانانی شەڕ ئەبن یاخود بە مانایەکی دیکە سەرانی جولەکەی جیهانی.

شەڕی مرۆڤایەتی تاقەت پڕوکێن ئەبێت لەگەڵ دوژمنەکانی لەبەر ئەوەی زیرەك و خاوەن ئەزمونن و دەستیان گرتوە بەسەر وزەیەکی مادی و بیری مەزن دا.. ئەوان ئەتوانن هەر دەمامکێك بکەن و بچنە ناو دڵی هەر گەلێکەوە لە ژێر سیمای جیاوازدا، بەڵام تۆ هەمیشە دەیاندۆزیتەوە لەپاش گەندەڵی و لەشفرۆشی و کینە و ئەو قەیرانە کۆمەڵایەتی و ئابوریانەی کە ژیانی گەلان تێك ئەدات.. ڕێگە ڕزگاربونیش بریتیە لە ڕێگەی پاراستنی بەها گەلە فیکری و ڕۆحیەکان.. ئەو باها گەلەی کە ئەوە لە دوای ئەوە مرۆڤایەتی دروستی کردووە بە درێژایی مێژوی خۆی و یاسا ئاسمانی مرۆییەکانیش پاڵپشتی ئەو بەهاگەلەن.

"من باخی بونی ئێوە و دڵە ڕەقەکەتان ئەناسم. ئێوە لە دوای مردنی من لەو ڕێگەیە لادەدەن کە من بۆم دیاری کردون و دواجار توشی خراپە دەبن"

"موسا د.خ"

هەندێك لە هێڵكارییەكانی جولەكە و پەیپیان بە هەندێك لە تاوانەكانیان بردووەو دواتر دوچاری ترسی "ڕێكخراوی جیهانی" بون وایان لێ هاتوە كە هەر شتێك بگێڕنەوە بۆ ئەو هێزە شاراوانە. هیچ گومانی تێدانیە كە جولەكە جۆرێكی دیكەن لە مرۆڤ. خاوەن خەسڵەتی دیاری كراو و تاوانی تایبەتن. لە تەواوی ڕوداوە مێژووییەكاندا خاوەن ڕۆڵێكی ناشرین بون، هەر ئەوانن كە هۆكاری ئازار وماڵوێرانیەكانی مرۆڤایەتین. بەڵام دەرەنجامی كارەكانیان زیادتر لە هەر كەسێكی دیكە ئەگەڕێتەوە بۆ خۆیان. هەمیشەش سەركەوتن هاوپەیمانیان نەبوە لە قۆناغەكانی ژیانیاندا سەرباری ئەوەی كە هەندێك جار سەركەوتنی كاتیان بەدەست هێناوە، ئەمەش ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی كە ئەوان جۆرێكی دیكەن لە مرۆڤ.

موسا ئایینی جولەكەی هێنا بۆ گەلێكی دیاری كراو لە دۆخێكی دیاری كراودا، لەناو ئەو ئاینەدا كۆمەڵێك بیرو بۆچون هەیە كە گەورەترین كاریگەری هەبوە لەسەر جولەكە بە درێژایی مێژو. گەلەكەی موسا لە میسر نامۆ بون، فیرعەون ئەیچەوساندنەوە، لە لایەن میسرییەكانەوە دورخراوە بون و بەسوك سەیر ئەكران، جولەكەكان ڕاهاتبون بە چەوساندنەوە و زەلیلی، هەر بۆیە پێویست بو كە هەست بە خۆیان بكەن و بگەڕێنرێنەوە بۆ ئاستی مرۆڤایەتی، هەر بۆیە پێغەمبەرەكەیان پێی وتن كە ئەوان هەڵبژێردراون تا ئەو ئەمانە هەڵگرن كە پێیان سپێردراوە، تا متمانەیان بگەڕێتەوە بۆ خۆیان و هەستیان بەرز بێتەوە بۆ ئاستی هەستی مرۆڤایەتی، ئەوان بۆ ئەو ئەركە هەڵبژێردران بەڵام بۆ ئەو كارە نەشیاوبون هەربۆیە لە لایەن خوا و مرۆڤەوە كەوتنە بەر ستەم. ئەمەش لە ناخیاندا كینەیەكی قوڵی چاند كە ئەوە لە وای ئەوە بۆیان مایەوە و وایكرد كە ئەستەم بێت دەركردنی ئەو هەستە لە دڵیان و گێڕانەوەیان بۆ ناو مرۆڤایەتی. پیاوە ئاینیەكانیان ئەم هەڵەیان قواستەوە و ئەمەش پێگەیەی تایبەتی پێ بەخشین هەر بۆیە هەستان بە شێواندنی ئایین ئەوەش كە هاوكاری كردن ئەوە بو كە ئاینی جولەكە كۆنترین ئاینی ئاسمانییە، ئەو كۆنییە هاوكاری كردن تا گۆڕانی زۆر لەو ئاینەدا بكەن و لە ڕێی لابدەن و لە

هەمان کاتدا هەستی خۆ بە گەورە زانی و دەسەلات و کینە و حەزی تۆڵە سەندنەوە تیایاندا گەشەی کرد.

بەم شێوەیە مێژویان ئاوێتەی پلاندانانی تاوان کارانە و نهێنی تەواوەتی بو. ڕێگەیان بە خۆیان ئەدا ڕێگە گەلێك بگرنە بەر کە بەدەر بێت لە سەروشتی مرۆڤایەتی بە پاڵپشتی فەتوای حاخامەکانیان و هەمیشەش دەرەنجامەکانیان شکست و سەر شۆڕی بو. هەمیشە دوای شکست وێرانی و ئاوارەبون و دواتر پلان و کار و دوبارە شکست و سەر شۆڕی و... هەر هەوڵێکیش کە بیدەن بۆ دەس گرتن بەسەر قودس، بەدوایدا لێدانێکی قورس و ئاوارەبونێکی نوێ دێت. ڕەنگە هەر ئەم تێبینیە بێت کە وای لە دیگۆل کرد پێشبینی ئەوە بکات و بڵێت کە دوبارە لە جیهاندا دابەش دەبنەوە.

موسا لە ساڵی ١٤٥١ پێش زایین کۆچی دوایی کرد و نەچوە ناو ئۆرشەلیمەوە شائۆل و داود کە لە ساڵی ٩٥٠ پ ز کۆچی دواییان کرد سەرۆکایەتیان ئەکردن، لەو کاتەدا دابەش و دژ بە یەك بون، سەرباری ئەوەی کە چونە ناو ئۆرشەلیمەوە بەلام ولاتێکی سەربەخۆیان نەبو لە فەلەستین.

لە ساڵی ٧٢٢ پ ز سەرجوقی گریکی دەستی گرت بەسەر سامەڕا کە پایتەخی یەکێك لە شانشینەکان بو لەو کاتەدا.

لە ساڵی ٥٨٦ پ ز بەختنسر دەستی گرت بەسەر شانشینی یەهزا و دەستی گرت بە سەر پایتەختەکەی کە قودس بو و پەیکەری سلێمانی تێکدا و خەڵکەکەی بە دیل گرت و بردنی بۆ بابل و حەفتا هەزاری لێ کوشتن. لە ساڵی ١٦٠ پ ز کەوتنە ژێر دەسەلاتی ڕۆمانەکان.

لە ساڵی ٧٠ ز تیتسی ڕۆمانی شۆڕشێکی لەناو برد کە ئەوان پێی هەڵسابون و قودس لەو سەرو بەندەدا وێران کرا و پێش بینییەکەی مەسیح هاتە دی.

لە ساڵی ١٣٥ ز هەوڵیان دا دەوڵەتێك دروست بکەن و بۆ ئەو کارە هەستان بە کوشتاری مەسیحیەکان لە قودس، لە وەلامدا ڕۆمانەکان تێکیان شکاندن و

نزیك به ملیۆنێكیان لێ لەناو بردنن و ئەوەش كە لێیان مایەوە بەناو وڵاتدا بڵاو بونەوە.

لە سەدەی چوارەم هەوڵیان دا پەیكەرەكە دروست بكەن بەڵام بە زەمین لەرزەیەك بەسەر دروست كەرەكانی دا ڕوخا.

لە سەدەی شەشەم كۆبونەوە و كە سێكیان لە سامرییەكان كردە شای خۆیان و دوبارە هەستان بە كوشتنی مەسیحەكان، بەڵام ئەم جارە جوستنیانوس تێكی شكاندن.

لە سەرەتاكانی سەدەی حەوتەم هەوڵیان دا پشتیوانی لەفارسەكان بكەن لە كوشتاری مەسیحیەكان لە فەلەستین لە ڕێگەی دروست كردنی حكومەتێك بۆیان لەوێ بەڵام شكستیان هێنا و پەرش و بڵاویان بەردەوام بو لە تەواری جیهاندا.

ئەو وڵاتانەش كە تیایدا پەرش و بڵاو ببونەوە حاڵیان لەو حاڵەی كە لە فەلەستین هەیان بو باشتر نەبو، خراپەیان هەبو بۆ تەواوی ئەو گەلانەی كە لەگەڵیاندا ژیاون. هەر ئەوەندەی كە هەستیان بە بەهێزی خۆیان كردورە هەوڵیان داوە ئەو دەستە ببڕن كە چاكەی لەگەڵ كردوون، بۆیە هەر تەریك و دورخراوە بون و بەسوك سەیریان كراوە و كار گەیشتۆتە ئەوەی كە دەركراون و لەناو براون.

بە درێژایی مێژویان تەنها توانیویانە هەندێك لە سەركردەكان بخەڵەتێنن، ڕەنگە بۆ ماوەیەك توانیبێتیان ئەو كارە بكەن بەڵام زۆر بەردەوام نەبون. بانگەشەشیان بۆ ئاشتی نەیتوانیوە كەس بخەڵەتێنێت.

مەسیح د خ پێیان ئەڵێت:

"ئەی ئەوەی مارەكان، چۆن ئەتوانن باس لە ئاشتی بكەن لە كاتێكدا نێوە خۆتان خراپن؟".

جۆرج واشنتۆن سەرۆكی وڵاتە یەككرتوەكانی ئەمەریكا پێیان ئەڵێت:

"جێگەی داخە کە دەوڵەتێك نەیتوانیوە خاکەکەی خۆی لەو مێش و مەگەزە پاك بکاتەوە سەرباری ئەوەی کە زانیویەتی کە چین. جولەکەکان دوژمنی خۆشبەختی ئەمەریکا و تێکدرەی ئەو خۆشگوزەرانیەن کە هەیەتی".

کێش ئەزانێت؟ ڕەنگە ئەگەر کەنەدیش لەسەر دەسەڵات بەردەوام بوایە هەمان قسەی بکردایە بگرە ڕەنگە جولەکەش بەوەیان زانیبایە بۆیە هەستان بە کوشتنی بەر لەوەی کە بێتە قسە. بەڵام ئایا ئەیبەخشران لە لایەن گەلی ئەمەریکاوە؟

بەڵام ماسۆنیەت کە زایۆنیم پێی وایە کە دەستی گرتوە بەسەریدا، ئایا ڕاستە کە ئەندامەکانیان داردەستن بەدەست جولەکەوە؟ ئێمە پێمان وانیە، بۆنمونە لە وڵاتی ئێمەدا ماسۆنی زۆرە بەڵام تەنها ناوەکەیان بیستوە. بازرگان هەن کەتەنها لەپێناو پارە پەیوەست بون و کەسانی گێلیش هەن تەنها لە پێناو ناشتیدا پەیوەست بون، هەمو ئەوانەش کاتێك کە ڕاستی ئەزانن ئەبنە دوژمنی سەرسەختی زایۆنیزم لەبەر ئەوەی زیاد لە هەر کەسێکی دیکە هەڵخەڵەتاون.

کۆمۆنیزمیش لە سەردەمی خرۆشۆفەوە هەوڵ ئەدات کە خۆی ڕزگار بکات لە دەسەڵاتی جولەکە. ئەو کێشانەش کەلەم دواییانەدا دروست بون لە دژی یەکێتی سۆڤێت لە وڵاتەکانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات سەرجەمان دروست کراوی جولەکەن. لەوڵاتانی ئێمە کۆمۆنیست گەلێکی زۆر هەن کە داد پەروەرییە گەر پێمان وابیت پەیوەندییان بە دەرەوە نییە، زۆریش لەو کەسانە لە کۆمۆنیزم هیچ تێ ناگەن تەنها ئەوە نەبێت کە ئەیان خاتە ژیانێکی بەهەشت ئاساوە.

ئێمە کاتێك کە ئەم کتێبە بڵاو ئەکەینەوە تەنها لە پێناو ڕۆشنبیرکردنی خوێنەری عەرەبە، ئەمانەوێت لەوە تێ بگات کە جولەکە گەلێکی پیلانگێڕن، لە پێناو گەیشتن بە ئامانجەکانیان ناشرینترین ڕێگە بەکار ئەهێنن.. بەڵام ئێمە ئەمانەوێت ئەوەش بزانێت کە زایۆنیزم شتێك نیە کە نەتوانین خۆمان ڕزگار بکەین لە دەستیان، وەك خۆیان ئەڵێن "گەلی هەڵبژاردەی خوا"، بەڵام ڕێکخستن بێ سەردوبەردیی قبوڵ ناکات، زانستیش گێلی قبوڵ ناکات، ئیمانیش لەگەڵ

بیٚ ئیمانی نایەتەوە، کاریش بەرامبەر نییە تەنها بە نییەت هێنان، هاوکارییش بەرامبەر نییە بە دوبەرەکی.

داگیر کردنی قودس لە لایەن جولەکەوە ئاماژەیە بۆ وێرانکارییەکی نویٚ و کۆتایی هێنانی یەکجارەکی بە گاڵتەجاڕی "گەلی هەلٚ بژاردە خوا"، ئەمەش ئەبێت پاڵنەرێکی بەهێز بێت بۆ کاری شێلگیرانە بۆ ڕێکخستنەوە و گێڕانەوەی کارە نادروستەکان لەفەلەستین بۆسەر ڕێڕەوی سروشتی خۆیان لەبەر ئەوەی ئێستاش سەرکەوتن لە ئاسمانەوە دانابەزێت و لە ناخی زەویشەوە هەڵناقوڵێت، بەڵکو لە لایەن دەستانی کەسانی دڵسۆزەوە دروست ئەکرێت، ئەمەش سونەتی خوایە بۆ بەندەکانی و هیچ جێگرەوەیەکیش نیە بۆ ئەو سونەتە.

Pawns in the game

ولیام گای کار

له ١٨٩٥/٦/٢له بەریتانیا له دایک بوه. نوسەر، لێکۆڵەر، مامۆستای زانکۆ و شارەزا له تەورات و شوێنەوارە کۆنەکان. خوێندنی له ئوسکوتلەندا تەواو کردووە. ماوەیەک له فەلەستین ژیاوە و وانەی له زانکۆی عبری وتۆتەوە له قودس. سەردانی ناوچە جیاوازەکانی ڕۆژهەلاتی ناوەراستی کردووە. ئەفسەر له هێزی دەریایی بەریتانیا. له وەزارەتی ڕاگەیاندن و هەوالگری دا کاری کردووە. هەردو زمانی عەرەبی و عبری زانیوە. له سالی ١٩٥٢کتێبی دزینی نەتەوەیەک بلأو ئەکاتەوە. گرنگ ترین لێکۆلینەوەی لەسەر هەلگیرساندنی سێ جەنگی جیهانی بوە و (WW3)له کتێبەکەی بەرد گەلێکی سەر تەختەی شەترەنج بە تێروتەسەلی باسی لێوە کردووە. ٢/١٩٥٩/١٠له ئۆنتاریۆ کۆچی دوایی کردووە.

تەنها له سالی ١٩٥٠دا توانیم پەی بەو نهێنیە بەرم کاتێک کە زانیم ئەو شەڕ و شۆڕانەی ژیانمان ژێروژور ئەکات و ئەو بێسەرەوبەرەییەش کە بە بێ هۆ زاڵە بەسەر ژیانماندا هیچ نیە جگە له پلانێکی ئەهریمەنانەی بەردەوام، ڕەنگە ئەو پیلانە لەو بەشەی گەردون دەستی پێکردبێت کاتێک کە ئەهریمەن ڕەتی کردەوە کە وشەی خوا لەسەرو هەمو شتێکەوە بێت. له بەهەشتەوە بۆ سەرزەوی. ئەو ڕاستی و بەلگە حاشا هەلنەگرە پەرتەوازانەی کە بەدەستم هێنان له سەرتاسەری جیهاندا پچڕ پچڕن بون و ڕێک نەدەخران ئەمەش بەردەوام بو تا گەیشتمە ئەو ڕاستیە و تێگەیشتم کە زانیاریمان لەسەر بونەوەرێک نیە کە له گۆشت و خوێن دروست کرابێت، بەلکو لەگەل هێزی ڕۆحی و ئەو بیرانەدایە کە له تاریکیدا کار ئەکات و زاڵە بەسەر زۆرینەی ئەو کەسانەی کە پۆستی گرنگیان بەدەستەوەیە له جیهاندا. هیچ هەست بەشەرم ناکەم کاتێک کەدان بەوەدا دەنێم کە ئەوە کتێبە پیرۆزەکان بو کە ڕێگەیان پیشان دام تا بگەمە وەلأمی پرسیارەکانی پێشوم.

نرخ (٧٠٠٠) دینار